

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Επιθεώρηση • Μάρτιος 2000 • τεύχος 74 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάρτιος 2000
τεύχος 74 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχοΰ
Στυμφαλίας 8,
Περιστερί, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ , In Memoriam: Ζακΰ Προυνεντύ.....	5
Σταΰρος Κωνσταντακόπουλος , Εΐναι σύντροφοι οι άπενταγμένοι «σύντροφοι».....	5
Κώστας Βούργαρης , Αυτό τό σπίτι κατοικείται.....	8
Μάνια Χρίστη , Για τίς σχολικές βιβλιοθήκες.....	10
Χριστίνα Φραγκεσκάκη , Σχολική βιβλιοθήκη, ένα δροσερό αεράκι πνέει.....	13
Έλσα Λιαροπούλου , Προεκλογικά ξόρκια.....	16
Κώστας Βούλγαρης , «Άνδρουλάκεια» παραπολιτική καί παραλογοτεχνία.....	19
Άγγελος Έλεφάντης , Έκλογές καί αναθεώρηση του Συντάγματος.....	22
Άγγελος Έλεφάντης , «Θά ψηφίσω Σημίτη».....	23
Χαράλαμπος Γολέμης , Ψηφίζουμε Σημίτη για τόν έκσυγχρονισμό του θηρίου.....	26
Έλένη Πεردικούρη , Η γιαγιά του Μικρούτσιου καί ό Άντόρνο.....	29
Μπερνάρ Μπουρζουά , Ό Μάρξ καί τά δικαιώματα του ανθρώπου (1ο μέρος).....	32
Γιώργος Μαργαρίτης , Ό έμφύλιος πόλεμος τήν έποχή του ολοκληρωτικού πολέμου.....	39
Σπύρος Σφενδουράκης , Άντίλογος για τήν οικολογία.....	45
Γιώργος Λιάχας , «Άντικριτική» για τό βιβλίο «Η φύση στην οικολογία».....	50
Θανάσης Τζαβάρας , Ηΐστορία τής ψυχανάλυσης έπί κιλλίβαντος πυροδόλου.....	53

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Μιχάλης Πιερής , Έρωσ καί έξουσία: Όψεις τής ποιητικής του Καβάφη.....	56
Κώστας Βούλγαρης , Γιάννης Κουβαράς, Άπό τίς τελευταΐες εκδόσεις.....	63

Έξώφυλλο: *Portrait of V.I. Lenin in July 1917. Disquied by
Wig and Working Man's clothes in the style of Jackson
Pollock (2)* τής ομάδας Art & Language.
Σχεδιασμός έξωφύλλου: Μαρία Τσουμαχίδου

Όλεσ οι φωτογραφίες εκτός άπό τίς φωτογραφίες του Μάρξ καί
τής σελίδας 40 εΐναι άπό τό λεύκωμα του Γιάννη Σκουλά,
Σταθμοί, τραΐνα καί όρίζοντες, εκδ. Θεμέλιο 1995.

In Memoriam: Ζακὺ Πρυνεντύ

Ἦταν ἀπὸ τοὺς δικούς μας, μέ τό γαλλικό του τ' ὄνομα, Γάλλος ἦταν. Μᾶς ἀγάπησε καί τόν ἀγαπήσαμε. Δούλεψε στό ἐλληνικό Πανεπιστήμιο, ἱστορικός καί κοινωνιολόγος, συνεργάστηκε μέ τόν Πολίτη (οἱ παλαιότεροι ἀναγνώστες τοῦ περιοδικοῦ θά θυμοῦνται ἄρθρα του γιά τό «νέφος», τή θανατική ποινή, τήν ἐκτροπή τοῦ Ἀχελώου κ.ἄ.), τή Νέα Οἰκολογία, τήν Αὐγή, τά Σύγχρονα Θέματα. Εἶχε συμεριστεῖ τόν πολιτισμό, τήν ἱστορία καί τά σύγχρονα προβλήματα ἐτούτου τοῦ τόπου, ἤρεμος, νηφάλιος, διακριτικός, μέ μιά σπάνια ἀνοιχτότητα σέ ἀνθρώπους καί προβληματισμούς. Τόν πῆρε ἡ θάλασσα. Τό ἐρασιτεχνικό, μέ τήν παλαιά καί ὁμορφη σημασία τῆς λέξης, πάθος του γιά τήν κατάδυση τόν κράτησε γιά πάντα στίς ὁμορφιές τοῦ θαλάσσιου βυθοῦ.

Θά μᾶς λείπει καί θά τόν θυμόμαστε ἦταν ἀπὸ ἐκείνους πού δέν τοὺς ξεχνᾶς. Τή γυναίκα του Βικτωρία Καπενζῆ καί τίς δύο μικρές τους κόρες, τήν Ἀθηνά καί τή Κατερίνα, εἶναι λίγο νά τίς συλληπηθεῖς γιά τήν ὀδύνη τοῦ ἀδόκητου χαμοῦ τοῦ Ζακὺ, μόλις στά 49 του χρόνια.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Εἶναι σύντροφοι οἱ ἀπενταγμένοι «σύντροφοι»;

Τά μέλη τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς παρακολουθοῦν στή διάρκεια τῆς προεκλογικῆς περιόδου ἀρκετούς τέως συντρόφους τους νά συμπαρατάσσονται ἢ ἀκόμα καί νά προσχωροῦν στό ΠΑΣΟΚ. Κάποιοι ἀπὸ αὐτούς τό πράττουν γιά πρώτη φορά, κάποιοι ἄλλοι τό ἔχουν ἤδη πράξει ἀπὸ τήν προηγούμενη τετραετία, ἐνῶ κάποιοι, τελευταῖοι, δέν φαίνονται νά ὀρρωδοῦν πού

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 5

τό κάνουν σέ κάθε ἐκλογική ἀναμέτρηση τά τελευταῖα χρόνια. Καμώνονται, δηλαδή, λίγο πρὶν τίς ἐκλογές ὅτι εἶναι ἀριστεροί καί ὅτι ἐκστασιάζονται μέ τίς λύσεις πού προσφέρει τό ΠΑΣΟΚ γιά νά ξαναεκστασιαστοῦν μέ περίσσια παιδική ἀθωότητα στήν ἐπόμενη ἐκλογική ἀναμέτρηση κ.ο.κ. Δέν πρέπει ὅμως κανεῖς νά ἀσχοληθεῖ μέ τίς μικρές τακτικές κινήσεις τους, οὔτε νά ἀναζητήσῃ πόσοι ἀπό αὐτούς ἀντάλλαξαν τήν «ἀγνή» ἰδεολογική τους ἐπιλογή μέ θέσεις προέδρων, γενικῶν διευθυντῶν ἢ ὑπεύθυνων κοινοτικῶν προγραμμάτων δισεκατομμυρίων δραχμῶν γιατί τότε εἰσχωρεῖ στόν ἄβατο δρόμο τῆς δίκης προθέσεων. Ἐκεῖνο τό ὅποιο ὀφείλουμε νά κάνουμε εἶναι νά ἀναλύσουμε τόν ἰδεολογικό λόγο πού ἐκφέρουν, τίς πολιτικές αἰτιολογήσεις πού μᾶς προσφέρουν. Καί τό θαυμαστό στήν περίπτωση αὐτή εἶναι τό ὅτι, παρότι ζοῦμε σέ ἐποχή ὑψιστοῦ ἰδεολογικοῦ κατακερματισμοῦ, ἀσάφειας καί πολιτικῆς ἀμηχανίας, οἱ τόσο ἐτερόκλητοι αὐτοί ἄνθρωποι συμπίπτουν σέ ἕναν καί μοναδικό στόχο, στοιχειώδη μὲν, ἀλλά ἕναν καί μοναδικό: τήν ὑπεράσπιση τοῦ Σημίτη. Ἄς μποῦμε λοιπόν στόν κόπο τους καί ἄς ἐξετάσουμε τό γιατί αὐτῆς τῆς θερμῆς συνηγορίας.

Τό νά εἰκάσουμε ὅτι ὁ Σημίτης κερδίζει τήν ὑποστήριξή τους ὡς χαρισματικός ἡγέτης συνιστᾷ ἀφελή παραχάραξη τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας καί πρέπει ὡς ἐκδοχή νά ἀπορριφθεῖ ἀσυζητητί. Ἡ κρίση τῶν Ἰμίων καί ἡ ὑπόθεση Ὀτσαλάν ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον ἀσυνήθιστες πολιτικές ἀρετές δέν διαθέτει ἀλλά οὔτε κἀν ἐκεῖνες ἐνός συμβατικοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη ὁ ὅποιος διακρίνεται ἀπό ἕνα στοιχειῶδες θάρρος ἀπόφασης. Ἡ κακότεχνη συγχορδία τῶν ΜΜΕ μπορεῖ νά διέσωσε τόν Σημίτη τίς κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμές ἀλλά σέ καμία περίπτωση δέν ἀπέδειξε ὅτι ἐκφεύγει ἔστω καί στό ἐλάχιστο τοῦ καθημερινοῦ.

Πιθανότερη μοιάζει νά εἶναι μία δεύτερη ἐκδοχή: ἡ ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος Σημίτη ἀντί τοῦ ὀρθοῦ ΠΑΣΟΚ ἀπαλλάσσει τούς παλιούς συντρόφους μας ἀπό τήν ὑποχρέωση νά παρουσιαστοῦν ὡς ὑποστηρικτές ἐθνικιστικῶν, θρησκώληπτων ἢ ἀπλῶς γραφικῶν οἱ ὅποιοι βρῖθουν μέσα στοῦς κόλπους τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ὁ μέσα ἀπό τήν κραυγή «Σημίτης» ἐκφραζόμενος ἐκλεκτικισμός τους, ἐπιτρέπει νά ὑποστηρίζουν τήν κυβέρνηση ἀποσιωπώντας ὅμως, γιά παράδειγμα, τό ποιός κατέχει τό καίριο ὑπουργεῖο τῆς Δικαιοσύνης καί ποιᾶ εἶναι ἡ πολιτική πού ἀσχεῖ καθημερινά ὁ κάτοχος του. Τό τέχνασμα, γιατί τέχνασμα εἶναι ἀπό μία πολυσύνθετη πραγματικότητα νά διαλέγεις μόνον μία πτυχή της, νά τήν ὀνοματίζεις ὅπως θέλεις καί νά τήν χρησιμοποιεῖς γιά νά κρατήσεις στό σκοτάδι ὅλες τίς ἄλλες —τίς ἐξίσου ὑπαρκτές— τό τέχνασμα, λοιπόν, μπορεῖ νά ἀποτελεῖ μία ἄριστη πρακτική διεκπεραίωσης τῆς

καθημερινότητας ἀλλά σέ καμία περίπτωση δέν συνιστᾶ πολιτική ὄχι μόνον ἀριστερή ἀλλά οὔτε κἀν ἀστικο-ἐκσυγχρονιστική ὅπως αὐτοί, συνειδητά ἢ ἀσυνείδητα, ἐπιδιώκουν.

Ἡ ἀνάδειξη ὅμως ἑνὸς προσώπου ὡς τό κεντρικό σημεῖο στόν πολιτικό ὀρίζοντα καί ἡ συνάδουσα ἀπαλοιφή τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ἀπό τόν ἴδιον αὐτό ὀρίζοντα θέτει ἕνα πολύ μεγαλύτερο ἀπό τά προαναφερθέντα προβλήματα: ἀπεντάσσει τούς ὑποστηρικτές αὐτούς τοῦ Σημίτη ὄχι μόνον ἀπό τή μαρξιστική παράδοση ἀλλά καί εὐρύτερα ἀπό κάθε παράδοση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ἀκόμα καί ἀπό αὐτές πού θεμελιώθηκαν ἀπό τούς φιλελεύθερους ἢ τούς συντηρητικούς στοχαστές τοῦ 19ου αἰώνα καί οἱ ὁποῖες ἐπέτασαν τό πρόκριμα τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπέναντι στά ἄτομα, τό πρόκριμα τοῦ συλλογικοῦ ἀπέναντι στό προσωπικό. Καί βέβαια εἶναι ἀπόλυτα δικαίωμά τους νά ἀπενταχθοῦν ἀπό ὅποια παράδοση κρίνουν αὐτοί σκόπιμο, εἶναι ὅμως καί δικό μας καθῆκον νά τούς θεωρήσουμε, μέ δεδομένη τήν ἀπένταξη αὐτή, ὡς ξένα σώματα πρὸς τήν ἀνανεωτική Ἀριστερά. Μία τέτοια θεώρηση μᾶς προφυλάσσει ἀπό πλείστους ὅσους κινδύνους. Δέν παρουσιάζουμε κάθε φορά πού κάποιος ἀπό αὐτούς ἀναχωρεῖ πρὸς τόν Σημίτη (βλ. ΠΑΣΟΚ) τήν εἰκόνα τῶν προδομένων ἢ τῶν ἀπατημένων γιατί ὅ,τι εἶναι ξένο δέν σέ παρατᾶ οὔτε σέ ἐγκαταλείπει, εἶναι ἀπλῶς ξένο, ἔχει ἀπορριφθεῖ. Δέν χρειάζεται κάθε φορά πού ἀκοῦμε τήν ἐπιχειρηματολογία τους νά παρουσιάσουμε τήν εἰκόνα κνίτη πρώτης κοπῆς, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ τά αὐτονόητα, ὅτι δηλαδή ἡ οἰκονομία, ἡ ὁποία, λόγω Σημίτη πάντα, πῆγε καλά δέν ἀποτελεῖ γενικευτική κατηγορία καί ὅτι, ἂν γιά κάποιους πῆγε καλά, γιά κάποιους ἄλλους δέν πῆγε. Ἡ Ἀριστερά παρά τή βαθιά κρίση της ἔχει προοδεύσει στό στοχασμό της, ἔχει κάνει κάποια βήματα ἀπό τήν ἐποχή πού ἡ ἀστική τάξη διακήρυσσε ὅτι ἐργάζεται πρὸς τό κοινό καλό, τά ὁποῖα ἀποτελοῦν πολύτιμες κατακτήσεις της καί δέν μπορεῖ νά τά ἀναιρεῖ ἐπειδή κάποιοι βρῆκαν τό φῶς τό ἀληθινό στό πρόσωπο τοῦ Σημίτη, ἐκπρόσωπο τοῦ κοινῶν καλοῦ.

Σταῦρος Κωνσταντακόπουλος

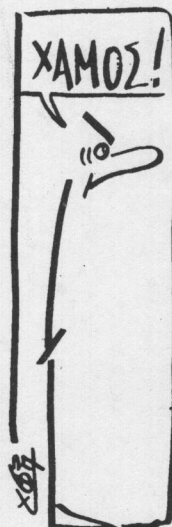

Αὐτό τό σπίτι κατοικεῖται;

Ὁ Συνασπισμός κατέχει ἕνα θλιβερό προνόμιο: κανένας δέν φαίνεται νά ταυτίζεται μαζί του, οὔτε οἱ ψηφοφόροι του, οὔτε καί τά περισσότερα ἀπό τά στελέχη του, δηλαδή οἱ διακόσιοι-τριακόσιοι ἄνθρωποι πού ἀποτελοῦν τόν κομματικό του μηχανισμό, οὔτε οἱ ἀρθρογράφοι τῆς Αὐγῆς ἢ οἱ ἐκλεγμένοι σέ κοινωνικούς φορεῖς. Παρ' ὅλα αὐτά, συνεχίζει νά ὑπάρχει, δίνοντας ὅμως ὅλο καί περισσότερο τήν ἐντύπωση πώς ἐξαντλεῖ τά περιθώρια τῆς συναισθηματικῆς ἐξάρτησης καί τῶν ἱστορικῶν ἀνακλαστικῶν, πώς κάθε φορά ἡ ψῆφος πού εἰσπράττει εἶναι χαλαρότερη. Τό ποσοστό πού θά λάβει στίς ἐκλογές, δέν πρόκειται νά ἀλλάξει αὐτά τά δεδομένα, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού θά εἶναι σαφῶς πάνω ἀπό τίς τέσσερις ἑκατοστιαῖες μονάδες.

Πῶς ὅμως ὁ Συνασπισμός θά ἀποκτοῦσε θελκτικότητα καί βιωσιμότητα; Ἐκτός ἀπό τούς ἀριστερούς παλαιότερης κοπῆς, πῶς θά μπορούσε νά συγκινήσει νέους ψηφοφόρους ἢ ἀκόμα καί νά ἐντάξει πολιτικά νέους ἄνθρωπους; Οἱ ἀριστεροί πού τόν στηρίζουν, ὅσοι διστάζουν, ἀλλά καί κάποιοι ἀπ' αὐτούς πού ἀπομακρύνονται, τί θά ἤθελαν νά εἶναι ὁ Συνασπισμός; Νομίζω πώς ὅλοι, ἀνεξαρτήτως τάσεων καί προελεύσεως, θά ἀπαντοῦσαν πώς θά τόν ἤθελαν ἕνα ἀριστερό κόμμα, σύγχρονο καί εὐρωπαϊκό, μέ ἀνοιχτά μέτωπα ἀπέναντι στό σταλινισμό, τόν ἐθνικισμό, τόν ρατσισμό, τόν λαϊκισμό, ἕνα κόμμα πλουραλιστικό ἀλλά μέ διακριτή φυσιογνωμία, κατοχυρωμένη μέσα ἀπό πολιτικές μάχες καί προγραμματικά στοιχεῖα. Πράγματα χιλιοειπωμένα καί γνωστά.

Καί ὄντως, σέ μεγάλα θέματα, ὅπως τό Μακεδονικό ἢ ἡ Ὀλυμπιάδα, ὁ Συνασπισμός τελικά ἦταν τό μόνο κόμμα πού εἶχε τή σωστή θέση. Ποῦ εἶναι λοιπόν τό πρόβλημα; Κατά τή γνώμη μου, τό χαρακτηριστικό πού διαπερνᾶ καί ἐν τέλει καθορίζει τή φυσιογνωμία του, ἐπικαλύπτει τόν καθημερινό του λόγο, διακωλύει τήν παροιμιώδη ὀργανωτική ἀδυναμία, δημιουργεῖ τό ἐρμαφρόδιτο ρόζ τοῦ στίγματός του, εἶναι ἡ ἀποθέωση τῆς τακτικῆς. Γιά παράδειγμα: κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου στή Γιουγκοσλαβία, τό μοναδικό σύνθημα πού θά μπορούσε νά ἔχει ὁ Συνασπισμός ἦταν ἐκεῖνο τό «Εὐρωπαϊοὶ ὅλων τῶν χωρῶν ἀνισταθεῖτε», σύνθημα νομίζω ἐνοποιητικό καί ἄν θέλετε ἐπιθετικό, μέ τό ὅποιο μάλιστα μόνο ὁ Συνασπισμός θά μπορούσε νά ταυτιστεῖ. Ἦταν μιά θέση πού ἀναδείκνυε τό μεῖζον πρόβλημα, δέν ἔκλεινε βία καμιά ἀπό τίς βαθιές ρωγμές, ἔδινε χῶρο γιά ἀποχρώσεις καί σκέψεις διαφορετικές καί τό κυριότερο, ὁ Συνασπισμός δημιουργοῦσε ἕνα δικό του φό-

ντο γιά νά προβάλλονται οἱ ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις. Μά αὐτό τό σύνθημα-πλαῖσιο δέν ὑποστηρίχθηκε, παρ' ὅλο πού πρὸς στιγμὴν υἱοθετήθηκε. Σύντομα ἀτόνησε, μᾶλλον ἐγκαταλείφθηκε, ἐντέλει ξεχάστηκε. Τί ἀπέμεινε ἀπ' ὅλα αὐτά πού ἔγιναν καί εἰπώθηκαν, ὥστε νά τὰ θυμηθεῖ ὁ ψηφοφόρος ὅταν θά φθάσει μπροστά στήν κάλπη; Ἀπέμεινε κάτι ἀπό ΚΚΕ καί ΔΗΚΚΙ, κάποιος δικαιοματισμός ἀλλά καί ἀντιευρωπαϊσμός, ἀρκετή σύγχυση, ἓνα θολό καί μίζερο τοπίο, ἰδανικό γιά νά ψαρεύουν οἱ παρακείμενοι ντοῦροι ἀντιευρωπαϊστές καί οἱ χαμογελαστοί ἐκσυγχρονιστές. Καί τό χειρότερο εἶναι πῶς ἡ παραπάνω κατάσταση νομιμοποιεῖται ὡς πολυσυλλεκτική, ἐνῶ ἐνισχύει τίς φυγόκεντρες τάσεις, ἀπωθεῖ ἀντί νά ἔλκει.

Ἀντίθετα, οἱ προσπάθειες τοῦ βουλευτῆ Μουσταφᾶ Μουσταφᾶ ἴσως συνιστοῦν τή μοναδική συγκροτημένη πολιτική τοῦ Συνασπισμοῦ, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι τῆς Θράκης εἶναι οἱ μόνοι πού ξέρουν γιατί θά ψηφίσουν ἢ δέν θά ψηφίσουν Συνασπισμό. Καί βέβαια ἐκεῖ κανένα ἀπό τά μικρά καί μεγάλα προβλήματα, πού διχάζουν ἢ ἀκινητοποιοῦν τόν Συνασπισμό, δέν ἔχει λυθεῖ· καί ἐκεῖ τό στρατηγικό ἀδιέξοδο εἶναι δεδομένο - ἐκεῖ ἂν εἶναι - ἀλλά, παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Συνασπισμός ὑπάρχει ὡς διακριτό πολιτικό ρεῦμα, ὡς συγκροτημένη πολιτική, ἐκεῖ βρίσκονται καί ἄνθρωποι νά τήν ἀσκήσουν.

Μά ἐδῶ ἄς σταματήσουμε. Εἶμαι ἀνάμεσα σέ ὅσους δέν ἔχουν τόσο συγκεκριμένους, πολιτικούς λόγους, ἀλλά παρ' ὅλα αὐτά θά συμπεριληφθοῦν στό ἐκλογικό ποσοστό, τό ὁποῖο εὐχομαι νά εἶναι τό καλύτερο. Ἄν ὅμως φάχνουμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ Συνασπισμός θά μπορούσε νά ξεπεράσει τά προβλήματά του, νά ἐπαναβεβαιώσει τήν ἀνάγκη νά ὑπάρχει, νά ἐγκαταλείψει ἐπιτέλους τήν ἀμυντική στάση, τή μοιρολατρεία, τήν περιχαράκωση καί τά συνακόλουθα ἄλματα στό κενό, τό παράδειγμα τῆς Θράκης καί τοῦ Μουσταφᾶ ἔχει ἀρκετά νά μᾶς πεί, εἶναι σχετικά εὐκολο καί ἐν πολλοῖς στό χέρι μας νά πάψει νά ἀποτελεῖ ἐξαιρεση.

Γιατί πιστεύω πῶς αὐτό τό σπίτι μπορεῖ νά κατοικηθεῖ, παρά τίς ρωγμές καί τούς ἀπλήρωτους λογαριασμούς, τό θόρυβο καί τήν ὑγρασία, παρά τήν ἀπέναντι πολυκατοικία πού κάθε τόσο σηκώνει κι ἓναν ὄροφο κρύβοντας τόν ἥλιο, παρά τά ἐνοχλητικά τροπάρια ἀπ' τή μεσοτοιχία. Μόνο πού γιά νά τό κατοικήσουν ἄνθρωποι, ζῶα πολιτικά, ἐκτός ἀπό παράθυρα, μπαλκόνια καί ἐσωτερική αὐλή, βαμμένη πρόσοψη καί ἔξοδο κινδύνου, ἀνατολικές καί δυτικές κρεβατοκάμαρες, οἰκοδεσπότες, θυρωροῦς, οἰκονόμους καί ἐπισκέπτες, χρειάζεται νά γεμίσει καί τό τραπέζι, χρειάζεται ἡ πολιτική.

Κώστας Βούλγαρης

Γιά τίς σχολικές βιβλιοθήκες

Ἄγαπητέ «Πολίτη»,

Μέ ἀφορμή τό εὔστοχο σχόλιο ἄρθρο τῆς Ἑλσας Λιαροπούλου γιά τίς Σχολικές Βιβλιοθήκες καί τίς περιπέτειές τους (τεῦχος Φεβρουαρίου 2000) θά ἤθελα ν' ἀναφερθῶ καί σέ κάποιες ἄλλες πτυχές αὐτῆς τῆς περιπέτειας, τίς ὁποῖες ἔτυχε νά γνωρίσω μέσα ἀπό τή συμμετοχή μου στό πρόγραμμα ἐπιμόρφωσης ἐκπαιδευτικῶν ὡς Ὑπευθύνων Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν.

Κατ' ἀρχήν τό ὅλο πρόγραμμα ὀργάνωσης Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν ταλανίζει, ὅπως φαίνεται, τό Ὑπουργεῖο 3 χρόνια κι ἐπειδή ἡ χρηματοδότησή του ἀπό τό Β' Κοινοτικό πακέτο λήγει τόν Ἰούνιο τοῦ 2000 ἔπρεπε πιά νά ἐμφανιστεῖ καί ἔργο. Πέρα, λοιπόν, ἀπό τά 50 σχολεῖα τῆς πιλοτικῆς ἐφαρμογῆς στά ὁποῖα τά περισσότερα ἐγκαίνια βιβλιοθηκῶν γίνονται αὐτό τό μήνα (Φεβρουάριο τοῦ 2000), στά ὑπόλοιπα 450 σχολεῖα τῆς πρώτης φάσης τοῦ ἔργου μόλις ἔχουν παραδοθεῖ οἱ αἴθουσες —τίς περισσότερες φορές ἀνάμεσα στά 50-60 τ.μ.—, καί κάποιος γραφειακός ἐξοπλισμός. Τό λογισμικό, βάσει τοῦ ὁποῖου θά λειτουργήσουν οἱ βιβλιοθήκες, ἀκόμα τροποποιεῖται στό Ἐθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, ἐνῶ τά 5.500 βιβλία πού, σύμφωνα μέ τό πρόγραμμα, θά παραδοθοῦν, σέ κάθε σχολεῖο μόλις ἔχουν καταλογογραφηθεῖ καί ταξινομηθεῖ, σύμφωνα μέ τό σύστημα Deuye, ἀπό τό Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ἐλπίζεται δέ νά φτάσουν σταδιακά στά σχολεῖα ὡς τίς ἐξετάσεις Μαΐου-Ἰουνίου. Ἐν ὀλίγοις, οἱ «1000 βιβλιοθήκες πού ὀλοκληρώνονται καί λειτουργοῦν ὡς τό τέλος τοῦ 2000», σύμφωνα μέ τό διαφημιστικό φυλλάδιο τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, εἶναι μᾶλλον ἓνα υπεραισιόδοξο ὄνειρο παρά μιά ἀπτή πραγματικότητα.

Ὅμως, πῶς ἐνδιαφέρον σημεῖο τῆς ὅλης προσπάθειας εἶναι ἡ ἀνυπαρξία νομοθετικοῦ πλαισίου γιά τή λειτουργία τῶν Βιβλιοθηκῶν, οἱ ὁποῖες θ' ἀρχίσουν τή λειτουργία τους βάσει τοῦ ἄρθρου 43 τοῦ νόμου 1566 τοῦ 1985, πού ἀφοροῦσε ὅμως ἐντελῶς ἄλλου τύπου καί, σαφῶς, μικρότερης ἐμβέλειας βιβλιοθήκες. Γι' αὐτό καί στό ἄρθρο αὐτό δέν ὑπάρχει καμιά ἀναφορά σέ ὠράριο, κανονισμό λειτουργίας τῆς βιβλιοθήκης, οὔτε, βέβαια, ὑπάρχει πρόβλεψη γιά πρόσληψη βιβλιοθηκονόμων. Ἐτσι καί πάλι τό Ὑπουργεῖο Παιδείας ἐπιλέγει τήν προσφιλή του μέθοδο τῶν ὑπουργικῶν διαταγμάτων γιά

νά ρυθμίσει τά θέματα λειτουργίας τῶν Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν. Μέ μιά τέτοια ὑπουργική ἀπόφαση ὀρίστηκαν ὡς ὑπεύθυνοι Βιβλιοθήκης καθηγητές πού ἀποσπάστηκαν γι' αὐτό τό λόγο —στή μέση τῆς σχολικῆς χρονιάς καί ὡς τό τέλος Ἰουνίου τοῦ 2000—, ἀπό τά διδακτικά τους καθήκοντα μερικῶς ἢ ὀλικῶς.

Ὅμως, τό ἔργο τοῦ στησίματος μιᾶς τέτοιας βιβλιοθήκης μέ ποικίλο ὕλικό (βιβλία, cd-rom, κασέτες, δισκέτες κλπ.) καί ἠλεκτρονική βάση δεδομένων δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀντικείμενο ἐργασίας βιβλιοθηκονόμου καί ὄχι καθηγητῆ ἀνειδίκευτου σέ θέματα βιβλιοθηκονομίας. Τό Ὑπουργεῖο Παιδείας εἶναι σαφές πῶς εἶχε ἄλλη γνώμη. Ἀποδεικνύοντας «τή μεγάλη ἐμπιστοσύνη πού ἔχει στούς ἐκπαιδευτικούς» (ἄνθρωποι γιά ὅλες τίς δουλειές καί χωρίς πληρωμή) θεώρησε ὅτι κάποια ἐβδομαδιαῖα σεμινάρια ἀρκοῦν γιά νά τούς μετατρέψουν σέ βιβλιοθηκονόμους (οἱ ὅποιοι ἂν δέν ἀπατῶμαι σπουδάζουν 3 καί 4 χρόνια στό ἀντικείμενό τους σέ ΤΕΙ ἢ ΑΕΙ).

Τό συγκεκριμένο σεμινάριο πού παρακολούθησα στά πλαίσια τοῦ προγράμματος «Σαλαμίς», πού ἀφοροῦσε στά σχολεῖα τοῦ Πειραιᾶ, Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς Ἀττικῆς, διήρκεσε 13 μέρες: 8 μέρες ἀναλώθηκαν στή γενική ἐνημέρωση γιά τό πρόγραμμα, βασικές ἀρχές βιβλιοθηκονομίας καί πληροφορικῆς καί ἄλλες 5 στήν ἄσκηση στό συγκεκριμένο πρόγραμμα —βάσει δεδομένων (ΑΒΕΚΤ)— τοῦ ὑπολογιστῆ πού θά χρησιμοποιηθεῖ γιά τή λειτουργία τῶν Βιβλιοθηκῶν. Αὐτά στό διάστημα 31 Ἰανουαρίου ἕως 8 Φεβρουαρίου.

Μετά ἀπ' αὐτό στάλθηκα στό σχολεῖο μου γιά νά παρακολουθῶ τήν ἄδεια αἴθουσα νά ἀποκτᾶ ἀνά ἐβδομάδα κάποια ἐξαρτήματα πού δέν ταιριάζουν πάντοτε στό χῶρο της, καί νά παραπέμπομαι ἀπό τηλεφώνου σέ τηλεφῶνο μεταξὺ Ὑπουργείου - Ὄργανισμοῦ Σχολικῶν Κτιρίων - Φορέα Ὑλοποίησης καί ἐργολάβων. Ὅλοι πρόθυμοι πλὴν κανεῖς ἀρμόδιος.

Καί τό κερασάκι στήν τούρτα: στήν ἡμερίδα πού διοργάνωσε τό Ὑπ. Παιδείας γιά νά παρουσιάσει τό ἔργο (28 Φεβρουαρίου, Ξενοδοχεῖο Ledra Margiot - Αἴθουσα «Αἰγαῖο») νά ἐγκωμιάζει ὁ ἐκπρόσωπος τῶν ἐκδοτῶν κ. Δαρδανός τό «κεφαλλονίτικο πεῖσμα» τοῦ κ. ὑπουργοῦ χάρη στό ὅποιο ἔγινε κατά τή γνώμη του πραγματικότητα τό ὄραμα, καί νά ἀποδίδει μομφή στούς ἐκπαιδευτικούς πού γιά μιά μείωση ὥραρίου(;) πῆραν τίς θέσεις ἀπό τούς βιβλιοθηκονόμους. Σάν νά εὐθυνόμαστε ἐμεῖς πού ἀντί γιά συστηματικά σεμινάρια ἐπιμόρφωσης στή χρήση τῆς βιβλιοθήκης στήν ἐκπαιδευτική διαδικασία στά ὅποια ὑποθέταμε ὅτι θά συμμετείχαμε ὅταν ὑποβάλαμε τίς σχετικές αἰτήσεις στήν ἀρχή τῆς σχολικῆς χρονιάς, καταλήξαμε, μέ εὐθύνη τοῦ

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

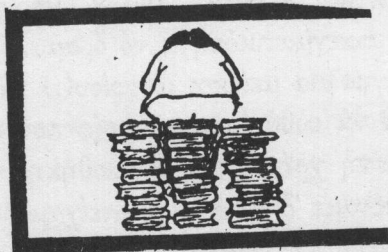
ὑπουργείου, ἀνειδίκευτοι βιβλιοθηκάριοι καί ὑπάλληλοι γραφείου. Ἐνῶ ὑποθέταμε ὅτι ὡς ὑπεύθυνοι καθηγητές βιβλιοθήκης θά διατηρούσαμε τόν παιδαγωγικό μας ρόλο, ὅπως συμβαίνει στά σχολεῖα τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς, ἀναπτύσσοντας σχετικά ἐκπαιδευτικά προγράμματα συνεργαζόμενοι στή διαχείριση τῆς βιβλιοθήκης μέ ἕνα βιβλιοθηκονόμο.

Αὐτή εἶναι ἡ θλιβερή πραγματικότητα τῶν Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν, ἡ ὁποία ἔχει ἀπογοητεύσει τούς περισσότερους ἀπό τούς ἐκπαιδευτικούς πού συμμετεῖχαν στό πρόγραμμα. Κι ἂν δέν παραιτηθήκαμε ἀκόμα ἀπ' αὐτή τήν ἄχαρη θέση εἶναι γιατί ἀγαπᾶμε τά παιδιά καί τά βιβλία κι ἐλπίζουμε ἀκόμα πώς μέ τό μεράκι μας μπορεῖ ν' ἀναπληρώσουμε κάποιες ἀπό τίς πολλές ἀτέλειες τοῦ συστήματος ὥστε νά λειτουργήσουν κάποτε οἱ βιβλιοθήκες καί νά γίνουν ὀργανικό μέρος τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας καί τῆς σχολικῆς ζωῆς.

Στόν κάθε κύριο Δαρδανό, πού μέ εὐκολία ἀποδίδει ὅλα τά δεινά τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας συστήματος στους ἐκπαιδευτικούς, ἀπαντᾶμε πώς ἡ φιλοτιμία τῶν ἀνθρώπων πού δουλεύουν καθημερινά στά σχολεῖα καθιστᾶ δυνατή τή λειτουργία βιβλιοθηκῶν καί ὅποιοι ἄλλου χρήσιμου ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος, καί ὄχι ἡ φιλοδοξία τῶν ἐκάστοτε ὑπουργῶν καί «φορέων» πού ἐξαντλεῖται συνήθως στήν ἀπορρόφηση παχυλῶν κονδυλίων γιά ἀμφίβολης ποιότητας ἔργα.

Ὅσον ἀφορᾷ τά ὑπόλοιπα σημαντικά γιά τή θέση τοῦ βιβλίου καί τῆς βιβλιοθήκης στό σημερινό σχολεῖο καί τήν κοινωνία, δέν μπορεῖ παρά νά προσπογράψει κανεῖς τίς ἀπόψεις τῆς Ἑλσας Λιαροπούλου.

Μάνια Χρίστη
(Φιλολόγος, ἀποσπασμένη στό 1ο Γυμνάσιο Ρέντη
ὡς «Ἵπεύθυνος Σχολικῆς Βιβλιοθήκης»)

Σχολική βιβλιοθήκη, ἓνα δροσερό ἀεράκι πνέει

Τοὺς τελευταίους μῆνες ἀκούγονται καί γράφονται πολλά γιά τίς σχολικές βιβλιοθήκες καί γιά τό Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης μέ τή βοήθεια τοῦ ὁποίου προωθείται στήν πράξη ὁ νέος θεσμός.

Τά περισσότερα ἀπό αὐτά ξεχειλίζουν ἀπό πεσσιμισμό, ἄρνηση καί ἰσχυρισμούς τοῦ τύπου «δέν θά λειτουργήσει τελικά τίποτα, οἱ βιβλιοθήκες θά ὀλοκληρωθοῦν καί θά μείνουν ἐκεῖ, μουσεῖα, νά τίς κοιτᾶμε ἀπό μακριά. Οἱ βιβλιοθήκες δέν θά καταστοῦν ὀργανικό κομμάτι τοῦ σχολείου».

Τό κυριότερο ἐπιχείρημα τῶν ἀρθρογράφων ἐπικεντρώνεται στή σχολική πραγματικότητα, μιά πραγματικότητα ἀλλοτριωτική, πού ὀτιδήποτε ξεφεύγει ἀπό τό τέλμα της, τό πετᾶ σάν ξένο σῶμα.

“Οἱ ὅσοι ἐμπλεκόμαστε στά ἐκπαιδευτικά πράγματα, ἀφουγκραζόμαστε μέ προσοχή αὐτούς τοὺς συλλογισμούς, ἀφοῦ ὅλοι γνωρίζουμε πολύ καλά τίς δυσκολίες πού ἔχει ἡ μετάβαση ἀπό ἓνα ἀποστεωμένο πολιτισμικά περιβάλλον, σ’ ἓνα ἄλλο πού εὐαγγελίζεται τόν πολιτισμό, μέ μέσον γιά νά τόν προῦπαντήσῃ τή σχολική βιβλιοθήκη. Τίς δυσκολίες τῆς κινητοποίησης τοῦ μαθητῆ, πού χρόνια ἔχει μάθει ἀλλιῶς καί πού καθῶς εἶναι μέ τό κεφάλι σκυμμένο προσπαθώντας νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς μεταρρύθμισης, κυριολεκτικά δέν βλέπει μπροστά του.

“Ἄλλο προβληματισμός ὅμως καί ἄλλο ἄρνηση καί καχυποψία.

Πιστεύω πῶς οἱ ἐκπαιδευτικοί πρέπει νά ἀδράξουμε αὐτή τήν εὐκαιρία πού μᾶς δίνεται. Νά τήν κάνουμε ὑπόθεση δική μας καί νά τήν περιφρουρήσουμε πέρα ἀπό τό Ἰπουργεῖο Παιδείας, τά γραφεῖα ἐκπαίδευσης, τό Δῆμο, τοὺς συλλόγους γονέων. “Οἱ αὐτοί θά μπορούσαν νά εἶναι πολύτιμοι συμπαραστάτες γιά τή ζωή τῆς βιβλιοθήκης καί γιά τήν εὐρωστία της, ἀλλά νά μὴν ἐναποθέσουμε τίς ἐλπίδες μας ἐκεῖ. Θά τό καταφέρουμε αὐτό ἂν βά-λουμε τό θέμα στή σωστή του διάσταση. Νά τό ἀπομυθεύσουμε δηλαδή. Ἡ βιβλιοθήκη δέν εἶναι πολυτέλεια γιά τό σχολεῖο. Εἶναι ἓνα ἐντελῶς ἀπαραίτητο καθημερινό ἐργαλεῖο τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας, ὅπως ὁ πίνακας, οἱ κιμωλίες, τά θρανία καί οἱ καρέκλες.

Ἄντλῶ τήν αἰσιοδοξία μου, ἀπό τή μικρή μου θητεία ὡς ὑπευθύνου τῆς σχολικῆς βιβλιοθήκης στό Λύκειο πού ἐργάζομαι.

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

Ἡ ἐμπειρία μάλιστα αὐτή ἔχει νά κάνει μέ τήν πρόδρομη περίοδο, πρίν δηλαδή ὀλοκληρωθεῖ ἡ καινούρια βιβλιοθήκη τῶν 6.000 τίτλων, τοῦ ὀπτικοακουστικοῦ καί ἠλεκτρονικοῦ ὕλικου, τοῦ διαδικτύου.

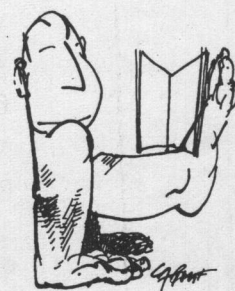
Ἄναφέρομαι σέ μιά μικρή συλλογή 800 τίτλων, στεγασμένη σέ ἀκατάλληλο χῶρο, ὑγρό, ἀνήλιαγο καί τόσο παγωμένο πού μόνο μέ παλτό καί γάντια μπορεῖ κανεῖς γιά λίγο νά σταθεῖ. Αὐτός ὁ ἄχαρος χῶρος, γέμισε βιβλία, φωτίστηκε καί ἄνοιξε τήν πόρτα του στούς φυσικούς του δέκτες, τοὺς μαθητές. Μιά ἀνοιχτή πόρτα καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ σχολικοῦ προγράμματος, ἕνας φωτισμένος χῶρος γεμάτος βιβλία, στολισμένος μέ ἀφίσες καί βιβλιογραφικούς καταλόγους, δέν ἀργεῖ νά γίνει κέντρο ἀναφορᾶς γιά τόν πιεσμένο ἔφηβο, πού μπαίνει διστακτικά στήν ἀρχή εἶναι ἀλήθεια, ἀλλά μέ τήν κατάλληλη ἐνθάρρυνση γίνεται στή συνέχεια, ἔνθερος θιασώτης. Ἀρχικά ρωτᾷ, ἀγγίζει, ξεφυλλίζει, ἀπορεῖ, μετά διαβάζει ἀποσπάσματα, ζητᾷ τή γνώμη σου, στό τέλος δανεῖζεται, ἐπιστρέφει καί ξαναδανεῖζεται.

Πιστεύω πώς εἶναι μῦθος τό ὅτι οἱ μαθητές δέν διαβάζουν καθόλου ἐξωσχολικά βιβλία (ὅπως κακῶς ἀποκαλοῦμε τά βιβλία πού δέν εἶναι τοῦ ὀργανισμοῦ) ὅπως εἶναι μῦθος τό ὅτι οἱ Ἕλληνες δέ διαβάζουν.¹

Οἱ παρατηρήσεις πού μπόρεσα νά κάνω στή μικρή ἐρασιτεχνική βιβλιοθήκη τοῦ Λυκείου μου, εἶναι πώς ὑπάρχει ἕνας σκληρός πυρήνας μαθητῶν μέ ἀναπτυγμένη συνείδηση βιβλίου πού φθάνει τό 8%. Γύρω ἀπό αὐτόν τόν πυρήνα κινεῖται πιο χαλαρά ἕνα 15%. Ἄν στίς πιο πάνω κατηγορίες προσθέσουμε κι αὐτούς πού μπορεῖ νά μὴν ἔχουν συνείδηση ἀναγνώστη ἀλλά ἐπισκέπτονται τή βιβλιοθήκη γιά νά δοῦν τίτλους ἢ γιά νά πάρουν μιά πληροφορία ἀπό ἕνα λεξικό π.χ. ἢ ἀπό ἕνα ἱστορικό βιβλίο, τότε οἱ ἀριθμοί αὐξάνονται.

Ἄν αὐτές οἱ παρατηρήσεις ἀφοροῦν μιά μικρή ἐρασιτεχνική βιβλιοθήκη (πού φτιάχτηκε μέ πρωτοβουλία κάποιου ἐκπαιδευτικοῦ δηλαδή καί δουλεύτηκε ἐμπειρικά) γιατί νά μὴν εἶναι κανεῖς αἰσιόδοξος γιά τήν καινούργια πού ἔρχεται; Αὐτή δηλαδή μέ τά 6.000 βιβλία, τά περιοδικά, τό video, τό FAX, τό φωτοτυπικό μηχάνημα, τά φίλμ, τά cd-rom, τή χρήση τοῦ διαδικτύου, τό ἀναγνωστήριο, ὅλα αὐτά δηλαδή πού ὀφείλει νά διαθέτει μιά σχολική βιβλιοθήκη;

Ἄν ἕνας μικρός χῶρος τῶν 10 τ.μ. καί τῶν 800 τίτλων, ψυχρός καί ἀνήλιαγος, μπορεῖ νά γίνει χῶρος ἀναζήτησης, κουβέντας, χῶρος φιλίας, χῶρος ἐξομολογητικῆς καί ἐμψυχωτικῆς, γιατί αὐτά νά μὴν πραγματοποιοῦν στό πολλαπλάσιο σέ μιά ζεστή φιλόξενη αἴθουσα τῶν 70, 100, 120 τ.μ., πού θά διαθέτει καί ὅλα τά παραπάνω;

Ἄρκεϊ νά ἀγκαλιάσουμε τή νέα πραγματικότητα καί ὅταν ἐξαντληθεῖ τό Β' Κοινοτικό Πλαῖσιο Στήριξης, ὅπως ἀγκαλιάζουμε μιά ὑπόθεση πού ἀπολύτως μᾶς ἀφορᾷ.

Νά στελεχωθεῖ ἡ βιβλιοθήκη ἀπό τούς κατάλληλους ἀνθρώπους² καί νά ὑπάρξουν ἐκεῖνοι οἱ φορεῖς πού θά τή στηρίξουν οἰκονομικά καί στή συνέχεια. Γιατί μιά βιβλιοθήκη, δέν τελειώνει μέ τήν παράδοσή της. Τό δύσκολο εἶναι νά ἐξακολουθήσει νά εἶναι ἕνα πεδίο δυναμικό, νά ἐξελίσσεται δηλαδή συνεχῶς καί νά προσαρμόζεται στίς νέες ἀνάγκες κάθε φορά, ἔτσι ὥστε νά παραμένει πάντα ἡ καρδιά τοῦ σχολείου, ὁ κόμβος του, τό πολιτιστικό του κέντρο.

Στά ἐπιχειρήματα πῶς οἱ ἀπαιτήσεις (καλές ἢ κακές) τῆς μεταρρύθμισης δέν ἀφήνουν κανένα περιθώριο στό μαθητή νά γυρίσει καί ἄλλοῦ τό μάτι του πέρα ἀπό τό νά παπαγαλίζει τήν ὕλη (ἄρα καί οἱ βιβλιοθηκῆς περιττεύουν) λέω πῶς ἐπειδή ἔτσι ἀκριβῶς ἔχουν τά πράγματα, ἡ βιβλιοθήκη θά λειτουργήσει σάν ἀντίπαλο δέος σ' αὐτή τήν ἀλλοτρίωση. Πιθανόν ν' ἀποτελέσει ἕνα χῶρο ὅπου θά μπορέσουμε νά δοῦμε τό πρόσωπο τῶν μαθητῶν μας πού τό ἔχουμε κυριολεκτικά χάσει, μέσα στό ἄγχος, στή σύγχυση, στόν πανικό, στήν ἀγωνία τοῦ πῶς θά ἀνταποκριθοῦμε στή σκληρή σχολική καθημερινότητα.

Παρ' ὅλα ὅσα λέγονται, λοιπόν, καί ἀπό τή θέση μου ὡς ὑπεύθυνης τῆς σχολικῆς βιβλιοθήκης πού ἐτοιμάζεται στό σχολεῖο μου, πού σημαίνει ὅτι παρακολουθῶ ἀπό κοντά ὅλη αὐτή τήν ἱστορία τῆς ὀλοκλήρωσης τοῦ καινούργιου θεσμοῦ, ἔχω νά μεταφέρω μιά ἐλπίδα, ὅτι δηλαδή κάτι γίνεται μέ τό βιβλίο στό σχολεῖο. Κάτι, ἀπολύτως δημιουργικό. Τά τυχερά σχολεῖα πού ἐπιλέχθηκαν σ' αὐτή τή φάση, νά στεγάσουν ὅλο αὐτό τόν κόσμο τῆς γνώσης, τῆς ἔρευνας, τῆς αἰσθητικῆς, τῆς χαρᾶς τῆς ἀνάγνωσης, τήν περιμένουν τή βιβλιοθήκη τους μέ ἀνοιχτή ἀγκαλιά. Σάν ἕνα δροσερό ἀεράκι πού θά μπεῖ ἀπό πόρτες καί παράθυρα, θά διασχίσει τό θολό τοπίο τῆς μεταρρύθμισης καί θά σηκώσει τή σκόνη τήν πολυκαιρισμένη.

Οἱ βιβλιοθηκῆς πρέπει νά περιφρουρηθοῦν ἀπό ὅλους μας. Νά μεμψιμοιροῦμε λιγότερο, νά γίνουμε μαζί τους γενναίτεροι. Νά διεκδικήσουμε νά στηριχτοῦν ὑλικοτεχνικά καί οἰκονομικά ἀπό τούς κατάλληλους φορεῖς, ἔτσι ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐπιβίωση καί ἡ δυναμική τους. Νά φτάσουμε μιά μέρα, πού ἂν γιά κάποιο λόγο ἡ βιβλιοθήκη παραμένει κλειστή, νά ἀδυνατεῖ τό σχολεῖο νά λειτουργήσει.

Φραγκεσκάκη Χριστίνα

1. Ἡ ἔρευνα τοῦ Ε.ΚΕ.ΒΙ (Ἐθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου) πάνω στήν ἀναγνωστική συμπεριφορά τῶν Ἑλλήνων, ἀναφέρεται σ' ἕνα σχολικό πηρῆνα ἀναγνωστῶν 8,5% καί σέ μιά εὐρύτερη κοινότητα ἀναγνωστῶν 29,3%, πού κινοῦνται πιά χαλαρά γύρω ἀπό αὐτό τόν πηρῆνα.

2. Στίς πρῶτες 500 βιβλιοθηκῆς πού θά παραδοθοῦν μέχρι τόν Ἰούνιο τοῦ 2000 (κάποιες ἤδη λειτουργοῦν) τοποθετήθηκαν βιβλιοθηκονόμοι (στίς 50 πιλοτικές) καί ἐπιμορφωμένοι ἐκπαιδευτικοί (450).

Προεκλογικά ξόρκια

Παραμονές ἐκλογῶν καί εἶναι εὐλογο τό ἐνδιαφέρον κυβέρνησης, ἀντιπολίτευσης ἀλλά καί ὅλων τῶν πολιτῶν, νά περιστρέφεται γύρω ἀπό τά ζητήματα ἐκεῖνα πού δῖχασαν τήν κοινή γνώμη σέ σχέση μέ τόν τρόπο πού διευθετήθηκαν καί μέ τήν ἀποτελεσματικότητα ἤ μή πού εἶχε ὁ χειρισμός τους.

Ἔτσι ἦταν ἀπολύτως ἀναμενόμενο νά δοῦμε τό ἀκανθῶδες θέμα τῆς Παιδείας καί τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισής νά τίθεται καί νά ξανατίθεται στά πάνελ πολιτικῶν καί πολιτικολογούντων καί βέβαια δέν μπορέσαμε νά ἀποφύγουμε (καί τί ἄλλο ἄραγε πρόκειται νά δοῦμε!) τίς ἐπισκέψεις πολιτικῶν σέ σχολεῖα, τίς ρίψεις αὐγῶν καί νερατζιῶν σέ ἐκλογικά κέντρα, τίς συνεντεύξεις ἀγωνιούντων μαθητῶν, ἀγανακτισμένων γονέων καί ἀπογοητευμένων ἐκπαιδευτικῶν. Καί δέν λέω, καλά εἶναι ὅλα τοῦτα, εἶναι κρίμα ὅμως νά μὴν γίνονται ἀπό τή σκοπιά τῆς πραγματικῆς ἀνησυχίας καί τοῦ ἐνδιαφέροντος καί νά ἐξαντλοῦνται στόν λαϊκισμό πού ἐκτός ἀπό ἐπικίνδυνος καί κακόγουστος, ἀδυνατεῖ ἀπό τή φύση του νά εἶναι ἀποτελεσματικός.

Ἔτσι μετά ἀπό τήν κεντρική ἀγορά, ὡς εἴθισται, τά μπαράκια, τήν ἐπαρχία, εἶδαμε τόν ἀρχηγό τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολίτευσης σέ σχολεῖο τοῦ κέντρου τῆς Ἀθήνας μέ κουστωδία ἀπό στελέχη τοῦ κόμματός του, νά ἀκούει τά προβλήματα τῶν μαθητῶν, εὐπροσῆγορος καί αἰσιόδοξος, νά ξεφυλλίζει σχολικά ἐγχειρίδια καί νά ὑπόσχεται (τί τοῦ κοστίζει ἄραγε;) λαγούς μέ πετραχειλία. Τό κυριότερο ἦταν βέβαια ἡ κατάργηση τῶν ἐξετάσεων τῆς Β' λυκείου φέτος κιόλας, γιά νά μὴ χάνουμε χρόνο.

Βέβαια ἡ ὑπόσχεση καί ἐντυπωσιακή καί ἀνακουφιστική ἦταν καί ἴσως, ἂν εἶμαστε ἀπαισιόδοξοι γιά τήν κρίση καί τήν ὀριμότητα τῶν συμπολιτῶν μας, νά προσφέρει στόν ὑποσχόμενο πρόεδρο τῆς Νέας Δημοκρατίας καί μερικές ἑκατοντάδες ψήφων. Κανείς δέν σκέφτηκε ὡστόσο ἀπό τοὺς συμβούλους του νά τοῦ πεῖ πῶς θά χάσει τίς ψήφους αὐτῶν πού ἔχουν ἐπενδύσει στίς ἐξετάσεις. Μαθητῶν πού ἔχουν καταξοδευτεῖ στά φροντιστήρια κι ἔχουν καταπονηθεῖ νά προετοιμάζονται ἀκαταπαύστως, φροντιστῶν, γονέων πού ἐπενδύουν στά καθαρῶματα πού διαθέτουν, κι ἄλλων, πού ὠφελοῦνται ἀπό τήν ἐξεταστική παραζάλη πού μαστίζει τή νεοελληνική κοινωνία.

Γιά νά σταματήσουμε τ' ἀστεῖα ὅμως, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, τά δεινά τῆς ἐκπαίδευσης δέν ἔχουν τέλος. Δυστυχῶς στὸν τόπο μας οἱ κυβερνήσεις πού ἐναλλάσσονται δέν νιώθουν ἀσφαλεῖς καί ἐπιτυχημένες ἂν δέν βάλουν χέρι στὴν ἐκπαίδευση. Αὐτὴ ἡ βασανιστικὴ κι ἀναποτελεσματικὴ ἐμμονὴ πού πραγματώνεται ἀβασάνιστα, χωρὶς προγραμματισμό, ὄραμα, γνώση, μελέτη, γνήσιο ἐνδιαφέρον κι αἴσθημα εὐθύνης, ταλανίζει τὸν τόπο μας ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους.

Καί βέβαια εἶναι πολὺ εὐκόλο νά πεῖ κάποιος «καταργῶ τίς ἐξετάσεις» παρά νά προτείνει ἓνα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ἀνθρωποκεντρικὸ κι ἀποτελεσματικὸ, εὐέλικτο καί ἀνταποκρινόμενο στίς ἀνάγκες τίς πνευματικὲς καί ταυτοχρόνως τίς καθημερινές, ἔγκυρο καί ἔγκαιρο, κοντὰ στὴν ἐπιστήμη καί στὸν ἄνθρωπο, πού σέβεται τίς ἰδιαιτερότητες, τίς κλίσεις, τὴν προσωπικότητα καί τίς ἀντοχές τῶν νέων. Κάτι τέτοιο εἶναι μᾶλλον πολὺ δύσκολο καί τό ἀπέδειξε ἡ «μεταρρύθμιση Ἀρσένη» ἡ ἔκβαση τῆς ὁποίας ἐπέτρεψε στὸν Κώστα Καραμανλὴ νά ἐλπίζει σέ ψήφους μόνο καί μόνο πετώντας πυροτεχνήματα προεκλογικὰ καί ὑποσχόμενος πράγματα πού ἀπὸ μόνονα τους δέ συνιστοῦν ἐχέγγυο —ἀντιθέτως— γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἔστω καί ὑποτυπώδους ἐκπαιδευτικοῦ, ἐναλλακτικοῦ προγράμματος.

Αὐτὴ τὴ στιγμή ἡ σχολικὴ χρονιά βαδίζει πρὸς τό τέλος της καί ὅλοι ὑποβαλλόμεστε σέ ἀγώνα δρόμου γιὰ νά ὀλοκληρώσουμε τὴν ὕλη ἀνεξαρτήτως ἂν μποροῦν ἢ ὄχι νά τὴν ἀφομοιώσουν οἱ μαθητές. Αὐτό δέν ἔχει σημασία, βέβαια, μιά καί προέχει ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νά σωθεῖ ἡ μεταρρύθμιση πού ὀργανώθηκε πάνω σέ μεγαλεπήβολα σχέδια, προορισμένα νά θάμπώσουν ὅσους δέν διέκριναν τό μεγαλεῖο τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί τὴν ἀπόφαση τῶν ἐμπνευστῶν καί ἐκφραστῶν του νά γίνουν ἀνταγωνιστικοί καί ἀποτελεσματικοί στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορά.

Μπροστά σέ αὐτό τό στόχο ἡ συμμετοχὴ τῶν μαθητῶν καί τῶν ἐκπαιδευτικῶν, ἡ συνενοχὴ τους, δέν ἔχει καμιὰ ἀξία, ἴσως εἶναι κι ἐπιζήμια. Δέν ἔχει σημασία ἂν πρέπει νά παραδίδονται πέντε κι ἕξι σελίδες τὴν ἡμέρα, δύο δυὸ τά κεφάλαια φυσικῆς καί χημείας, οὔτε κι ἂν οἱ μαθητές στέκονται μηχανικά στά θρανία καί περιμένουν νά περάσει ἡ μπόρα τῆς σχολικῆς μέρας γιὰ νά μποῦνε στὴν καταιγίδα τοῦ ἀπογευματινοῦ φροντιστηρίου. Σημασία ἔχουν οἱ φιλόδοξοι στόχοι, οἱ ἐξαγγελίες, τά βιβλία πού γράφονται ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ καί πρὶν καλά καλά τελειώσουν ἔχει ἀρχίσει ἡ ἀναθεώρησή τους. Σημασία ἔχουν οἱ δηλώσεις πὼς θὰ ἀνοίξουν τά Πανεπιστήμια — μέ ποιὸ προσωπικό, ποιές ἐγκαταστάσεις, ποιὰ ὑποδομὴ, ἄγνωστο, ὁ ἐντυπωσιασμός

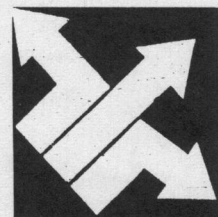

εἶναι ἐκεῖνος πού μετράει, ἔχει ἄλλωστε καλά ἐκπαιδευτεῖ ὁ λαός νά τόν δέχεται, φρόντισαν γι' αὐτό τά Μ.Μ.Ε., ὁ καλύτερος σύμμαχος τῆς παραπλάνησης, τῆς φτήνειας καί τοῦ λαϊκισμοῦ.

Στήν ἐκπαιδευτική πρακτική τῆς κυβέρνησης, λοιπόν, στηριζόμενος ὁ κ. Καραμανλῆς μπορεῖ καί κάνει μιά προεκλογική ἐκστρατεία στήν ὁποία ὅ,τι καί νά πεῖ γιά τό ἐπίμαχο θέμα μέσα θά εἶναι κι οὔτε πρόκειται νά δώσει λογαριασμό σέ κανένα. Ἄλλωστε ὁ χῶρος τῆς ἐκπαίδευσης εἶναι ξέφραγο ἀμπέλι ὡς ἐκ τούτου σχετλιαστικά ἐπιφωνήματα, καταργήσεις, ἀποτροπισμοί καί βδελυγμία συνιστοῦν μιά χαρά προεκλογικές «ἐξαγγελίες»· τά προγράμματα καί οἱ προτάσεις, οἱ συγκεκριμένες θέσεις εἶναι βλαβερά κι ἄχρηστα, θά μπορούσαν μάλιστα νά ἀποβοῦν καί καταστροφικά στό βαθμό πού θίγουν κάποια συμφέροντα. Βέβαια ἔχουμε γλιτώσει προσώρας τούς ἐξορκισμούς καί τά βουντοῦ, δέν ἔχει περάσει εὐτυχῶς ἀκόμη στήν πολιτική ζωή ἡ ἰδεολογία καί ἡ πρακτική τοῦ new age· ὡς τήν ἐπόμενη ἐκλογική ἀναμέτρηση ὅμως ἔχουμε χρόνο.

Δυστυχῶς ἡ πορεία τῆς ἐκπαίδευσης δέν ἔχει νά κάνει οὔτε μέ προεκλογικές μικροπολιτικές ἐξαγγελίες, οὔτε μπορεῖ φυσικά νά ἀλλάξει προοπτική καί περιεχόμενο ἂν κερδίσει τίς ἐκλογές ἡ Νέα Δημοκρατία. Ἡ ἐναλλαγή στήν ἐξουσία δύο κομμάτων, τῆς Νέας Δημοκρατίας καί τοῦ ΠΑΣΟΚ, μέ τόν ἴδιο προσανατολισμό, τούς ἴδιους στόχους καί βλέψεις, ἡ σαφῆς, κοινή υἱοθέτηση θέσεων πού ἐκφράζουν τήν λογική τῆς ὑπερσυσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, τῆς χειραγώγησης τῶν ἐργαζομένων καί τοῦ περιορισμοῦ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς, δέν δημιουργοῦν τοπίο πρόσφορο σέ μή ἀνταγωνιστική, ἀνθρωποκεντρική, σέ βάθος καί σέ οὐσία ἐκπαίδευση. Δέν ἔχουν νόημα οἱ προεκλογικές διακηρύξεις, οἱ φαινομενικές διαφοροποιήσεις, τό σχίσμα τῶν ἱματίων ἐνώπιον τῶν ψηφοφόρων ὡς ἀπόδειξη τάχα εἰλικρινείας καί καλῶν προθέσεων.

Ὡρες ὥρες αἰσθάνομαι σάν νά ἔχει πασπαλιστεῖ ἡ προεκλογική σκηνή μέ τή χρυσόσκονη τοῦ ἐφησυχασμοῦ καί τῆς ἐθελοτυφλίας. Οἱ τάχα διαφορές τῶν δύο κομμάτων, πού διεκδικοῦν τήν ἐξουσία, δέν καταλαβαίνω πῶς εἶναι δυνατόν νά πείσουν κάποιον ἔστω καί ἀπλό παρατηρητή τῆς διεθνούς σκηνῆς. Πίσω ἀπό τή λεκτική ἀντιπαράθεση δέν ὑπάρχει παρά μιά συνενοχία στήν ὑποχώρηση τῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στά οἰκονομικά συμφέροντα, στήν παραδοχή τῆς ἀδυναμίας ἐπίτευξης τῶν οἰκουμενικῶν ἀξιῶν καί τῆς συρρίκνωσης τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων. Καί τά δύο κόμματα υἱοθετοῦν τή λογική τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων ἡ ὁποία σαφῶς ἐξαρτᾶ τό ἐπίπεδο τῆς

διαβίωσης τῶν πολιτῶν ἀπό τίς διακυμάνσεις τῶν ἀξιῶν στό Χρηματιστήριο.

Ἡ ἐκπαίδευση, λοιπόν, δέν ἔχει νά περιμένει τίποτα ἀπό τήν πολιτική τῆς ἐνίσχυσης τῶν οικονομικῶν συμφερόντων. Σαφῶς ἡ πρόταξη διεθνῶς τῆς οἰκονομίας ἔναντι τῶν κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν προωθεῖ μιά ἐκπαίδευση ἡ ὁποία θά δίνει βάρος στή δημιουργία ἀποτελεσματικοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ, ἱκανοῦ νά ἐκτελεῖ γρήγορα καί μεθοδικά ἐντολές χωρίς νά διεκδικεῖ καί νά ἀμφισβητεῖ.

Ἡ χειραγώγηση τοῦ πολίτη ξεκινάει ἀπό τή χειραγώγηση τοῦ μαθητῆ. Καί βέβαια αὐτό εἶναι πολύ εὐκολο νά ἐπιτευχθεῖ. Οἱ συνεχεῖς ἐξετάσεις, ἡ συσσώρευση ὕλης πού εἶναι ἀδύνατον νά ἀφομοιωθεῖ (πόσω μᾶλλον νά περάσει ἀπό κρίση κι ἔλεγχο!), ὁ ἀνταγωνισμός, ἡ ἰσοπέδωση τοῦ μαθητῆ, τό κυνήγι μιᾶς θέσης στήν ἀγορά ἐργασίας, ἀπομακρύνουν τό σχολεῖο ἀπό τόν χῶρο τῆς μάθησης, τῆς προσωπικῆς ἀναζήτησης, τῆς ἀγάπης γιά τό ὄμορφο καί τό πνευματικό. Ἴσως μάλιστα καί νά τό καθιστοῦν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετο.

Γι' αὐτό δέν ἔχει κανένα νόημα ὁ διάλογος ἀνάμεσα στά δύο μεγάλα κόμματα γιά τήν ἐκπαίδευση. Ἄλλωστε εἶναι τόσο τεχνητός! Πίσω ἀπό τίς δῆθεν ἀντιθέσεις καί τίς φαινομενικές ἀντιπαραθέσεις κρύβεται μιά συνενοχή πού ὑπαγορεύει:

Ὁ καυγᾶς γιά τό πάπλωμα!

Ἔλσα Λιαροπούλου

«Ἀνδρουλάχεια» παραπολιτική καί παραλογοτεχνία

Ὁ θόρυβος πού προκάλεσε τό βιβλίο τοῦ Ἀνδρουλάκη ἀνέδειξε ἀρκετά καί σημαντικά πολιτικά προβλήματα, τά ὁποῖα καλῶς τέθηκαν καί ἀντιμετωπίστηκαν ἀπό τήν πολιτική ἀρθρογραφία, τά κόμματα, τούς εὐρωβουλευτές, ἀπ' ὅσους εἶδαν ὅτι ὁ παραθρησκευτικός ἐσμός εἶναι ὑπαρκτός καί ἐπικίνδυνος, πῶς ὁ παρακρατικός ἐναγκαλισμός τοῦ δημόσιου βίου ἀπό τόν Χρι-

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

στόδουλο καί ἄλλους ὁμόλογους ταγούς εἶναι μιά πραγματικότητα ἐπιθετική καί πολυσήμαντη. Φάνηκε, ἐπίσης, πώς ἡ παραπολιτική διεκπεραίωση τοῦ ὄλου θέματος εἶναι ἀνίκανη νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημα, ἐνῶ ἀντίθετα τό ἐπιτείνει. Ποιό εἶναι ὅμως τό πρόβλημα;

Νομίζω πώς τά προηγούμενα «παρά» τό περιγράφουν ἀρκετά, ἂν προσθέσουμε ἀκόμα ἓνα, πώς δηλαδή τό βιβλίο δέν εἶναι μυθιστόρημα ἀλλά παραλογοτεχνικό προϊόν. Καί ἐπειδή ὅλη ἡ συζήτηση, οἱ διαφωνίες, οἱ ἐρωτήσεις, οἱ ἐπερωτήσεις, οἱ συνεντεύξεις, τά «παράθυρα», οἱ φωτιές, βεβαίως καί οἱ πωλήσεις, ἐκκινοῦν ἀπό αὐτό ὡς μοναδικό ἐπίδικο ἀντικείμενο, νομίζω πώς κατ' ἀρχήν θά πρέπει νά συμφωνήσουμε ὡς πρὸς τό τί εἶναι τό βιβλίο ἢ ἔστω τί δέν εἶναι. Στούς τρεῖς πρώτους μῆνες τῆς κυκλοφορίας του, κανένας ἀπό τούς κρίνοντες τά λογοτεχνικά ἔργα δέν ἀσχολήθηκε μαζί του, γιατί, ἀπλούστατα, μέ βάση καί τά προηγούμενα ἀνάλογα βιβλία τοῦ Ἀνδρουλάκη, ἦταν γνωστό πώς δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ λογοτέχνη, πώς τά πονήματά του δέν ἐμπίπτουν στά ὅρια τῆς λογοτεχνίας, ὅσον δέ ἀφορᾷ τό προκείμενο, ἀρκοῦσε, γιά ἓνα στοιχειωδῶς ἐξοικειωμένο μάτι, τό ἰλαρῆς αἰσθητικῆς προφίλ, πού συνθέτουν ὁ τίτλος, ἡ συστατική ἐπιστολή τοῦ ὀπισθόφυλλου καί οἱ πρώτες σελίδες τῆς ἀφήγησης. Ἀντίστοιχα, αὐτό καί ἄλλα περισσότερο «στοχαστικά» πονήματα τοῦ Ἀνδρουλάκη δέν ἐμπίπτουν στά ὅρια τῆς φιλοσοφίας, ὅπως οἱ ἀσχολούμενοι μέ αὐτήν, διά τῆς σιωπῆς καί τοῦ σκωπτικοῦ χαμόγελου, διαβεβαιώνουν.

Μά ὁ θόρυβος, πού ξεκίνησε μέ ἐπιμελημένες, ἐπίμονες καί συντονισμένες προσπάθειες τοῦ ἀσεβοῦς Ἀνδρουλάκη καί τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν, ἄρχισε νά ἀποκτᾷ εὐρύτερες διαστάσεις, τό δημοσιογραφικό καί τηλεοπτικό ἐνδιαφέρον παρέμεινε ἀμείωτο, μεσοῦσης μάλιστα τῆς προεκλογικῆς περιόδου καί τῆς κρίσης τοῦ χρηματιστηρίου, τίς δέ τελευταῖες μέρες, τό σύγγραμμα τοῦ Ἀνδρουλάκη ἔφθασε νά ἀπασχολήσει καί τίς φιλολογικές σελίδες τῶν ἐφημερίδων. Ἐν ὀλίγοις, ξαφνικά τό βιβλίο φάνηκε νά ἀποκτᾷ πολιτικότητα ὅσο καί λογοτεχνικότητα.

Ἡ πολιτικότητα ἀφορᾷ τόν διεκδικούμενο ρόλο τοῦ πολιορκητικοῦ κριοῦ, ἀπέναντι στό φονταμενταλισμό καί τό σκοταδισμό. Ὑποκαθιστώντας τήν ἀλήθεια τῆς ἐπιστήμης, τή γλώσσα τῆς λογοτεχνίας καί τήν κοινωνικότητα τῆς πολιτικῆς, φτιάχτηκε, σέ ἀγαστή συνέργεια μέ τό «ἀντίπαλο» στρατόπεδο, ἓνα μανιχαϊστικό σκηνικό, ὅπου ἐξαφανίζονταν τά πραγματικά προβλήματα πού θέτει ὁ χριστοδουλικός λαϊκισμός, ὅπως ὁ ἐθνικισμός, ὁ ρατσισμός, ὁ χωρισμός τῆς ἐκκλησίας ἀπό τό κράτος. Ἀντίθετα ἀνεδύετο ἡ εἰκό-

να τοῦ ὑπομειδιῶντος «προκλητικοῦ συγγραφέα» φωτιζόμενη ἀπό τίς λάμπεις πού ἐξέπεμπαν οἱ φώτιές τῶν φανατικῶν ἤ, κατά τήν ἀντίστροφη ἀνάγνωσή της, ἡ δαιμονική φιγούρα τοῦ Ἀνδρουλάκη πού τήν ἐξόρκιζε τό ἰλαρόν φῶς τῆς ἄσβεστης πίστης τῶν πιστῶν.

Ἐν ὀλίγοις, προέκυψε πνευματικότητα, ἐκεῖ ὅπου ἡ εὐτέλεια καί ἡ διαφήμιση. Τό ἐπόμενο βῆμα ἦταν τό βιβλίον νά διεκδικήσει θέση στίς φιλολογικές σελίδες, ὅπου καί μόνο ἡ ἀντιμετώπισή του ἰσότημα μέ βιβλία ὄντως λογοτεχνικά, τοῦ προσδίδει τήν ἐπιζητούμενη ἐπικύρωση ὡς λογοτεχνικό ἔργο, ἀνεξαρτήτως ἀπό τό τί τοῦ προσάπτουν οἱ βιβλιοκριτικές. Ἐπειδή μάλιστα ἡ ἐκδοχή τῆς παρωδίας, τήν ὁποία ὑπηρετοῦν ἀρκετοί σύγχρονοι λογοτέχνες, ἔχει ἄμεση συγγένεια μέ τήν ἀνδρουλάχεια «διακωμώδηση», ὁ χαρακτηρισμός αὐτός, παρ' ὅτι τοῦ ἐπισυνάφθηκε ὡς ψόγος, ἐντέλει λειτουργεῖ ὡς πρόθεση λογοτεχνικότητας ἢ ἔστω ὡς τεκμήριο. Ἄν καί τά βιβλία τῶν ἐν λόγῳ παρωδούντων μεταμοντέρνων συγγραφέων ὅπωςδήποτε ἐντάσσονται στή λογοτεχνία, συγγενεύουν μέ τό πόνημα τοῦ Ἀνδρουλάκη κατά τήν πολιτισμική λογική, ἐντός τῆς ὁποίας ἀνθοφοροῦν καί τήν ὁποία ἀναπαράγουν καί διευρύνουν, μαζί ἄλλωστε μέ τόν μετακληρικαλισμό τοῦ Χριστόδουλου.

Τό βιβλίον τοῦ Ἀνδρουλάκη δέν ἀφορᾷ τή λογοτεχνία οὔτε καί τόν «στοχασμό», δέν διεξέρχεται περιοχές ἰδεῶν καί κήπους εὐαισθησιῶν. Εἶναι ἐκδοχή μή-λόγου, πού συνεπάγεται τήν κατάργηση ὁποιασδήποτε σχέσης μέ τή λογοτεχνία καί τήν παραίτηση ἀπό τήν πολιτική, ἀφορᾷ τήν ὑποκατάστασή τους ἀπό τόν «προκλητικό συγγραφέα» ἢ τόν «φωτισμένο τιμωρό», καταλείπει μόνο τεκμήρια ἀλεξίας. Συνάδει ἀπολύτως μέ τόν καναπέ καί τήν τηλεόραση, οἱ ὑψηλές ἀκροαματικότητες καί ἀναγνωσιμότητες πού εἰσπράττει προϋποθέτουν καί διαιωνίζουν τόν καθηλωμένο τηλεθεατή, τό ἄμουσο καί ἀπολιτικό ἄτομο. Γεμίζουν πρόσκαιρα ἕνα τμήμα τοῦ συλλογικοῦ φανταστικοῦ, ἀναπληρώνοντας ποιός ξέρει ποιές ἀνάγκες.

Βεβαίως ἡ λογοτεχνία καί ἡ πολιτική συνεχίζουν νά ὑπάρχουν, ὅπως καί τά ἀδιέξοδά τους. Μόνο πού ὄντως ἀφοροῦν ἀφηγήσεις, σιωπές καί ἀπιστίες. Ἄν ἡ ποίηση δέν κινητοποιεῖ πλέον τίς μάζες, δέν ἀνατρέπει καθεστῶτα, ἡ παραλογοτεχνία τά συντηρεῖ. Αὐτή ἐδῶ ἡ παραλογοτεχνία βέβαια, γιατί τά ἀδέξια ἀποτελέσματα τῶν ἄδοξων ἐρασιτεχνῶν δέν ἐνοχλοῦν κανέναν, στίς περισσότερες μάλιστα περιπτώσεις ἡ λογοτεχνία κερδίζει ἕναν δέκτη, ἐνῶ τά πονήματα τῶν ἀπό τοῦ ἄμβωνος ἐπαγγελματιῶν ἀποτρέπουν καί κάποιους ἐν δυνάμει ἀναγνώστες.

Κώστας Βούλγαρης

Ἐκλογές καί ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος

Ἦ ποτίθεται ὅτι ἡ Βουλή πού θά προκύψει ἀπό τίς ἐκλογές τῆς 9ης Ἀπριλίου θά εἶναι ἀναθεωρητική. Θά ἔχει τήν ἐντολή καί τήν ἀρμοδιότητα νά ἀναθεωρήσει ὀρισμένες διατάξεις τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος.

Δέν θά χρειαζόταν ἄλλη ἀπόδειξη γιά τήν ἔκπτωση τοῦ πολιτικοῦ βίου καί τῆς πολιτικῆς ἀπό τήν ἀντιμετώπιση πού ἐπιφύλλαξαν Κυβέρνηση καί ἀξιωματική ἀντιπολίτευση στήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Οἱ προτάσεις τους, ὄχι μόνο δέν ἀπασχόλησαν τήν προεκλογική ἐκστρατεία ἀλλά εἶναι παντελῶς ἀσήμαντες καί ἐπουσιώδεις. Καμιά ἰδέα γιά τίς ἀνάγκες τῆς σημερινῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, καμιά ἀνάταση, οὐδείς ὀραματισμός. Οὔτε κἀν τά στοιχειώδη, ὅπως ὁ χωρισμός ἐκκλησίας καί κράτους, ἡ (συνταγματική) κατάρχηση τῆς θανατικῆς ποινῆς ἢ ὁ τονισμός τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων. Δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό τέτοιου εἴδους ρυθμίσεις ἡ μετα-ONE ἐποχή.

Ἄν ὅμως ἡ ὑψιστή πολιτική λειτουργία, ὅπως εἶναι ἡ ἀναθεώρηση τοῦ καταστατικοῦ χάρτη τῆς χώρας, δέν ἀπασχολεῖ τήν πολιτική ζωή ἢ περιορίζεται σέ πληκτικές καί ἀδιάφορες τροποποιήσεις, ὅπως ἐπισήμανε ὁ συνταγματολόγος Ἀντώνης Μανιτάκης (*Ἐλευθεροτυπία*, 26-3-2000), τότε σημαίνει ὅτι ἡ πολιτική ἐκφυλίζεται μέσα στήν πεζότητα. Ἀλλά καί ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη καί τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Μιά κυβέρνηση δέν εἶναι μόνο ὑπεύθυνη καί ὑπόλογη γιά τόν τρόπο πού χειρίστηκε κατά τή θητεία της τά οἰκονομικά τῆς χώρας, τήν ἐκπαίδευση, τήν ἄμυνα, τήν ἐξωτερική πολιτική κλπ. Ἡ ποιότητά της κρίνεται ἐπίσης καί ἀπό τόν τρόπο πού ἀντιμετωπίζει τούς θεσμούς. Τό τοπίο πού μᾶς ἀφήνει ἡ κυβέρνηση τῶν «ἐκσυγχρονιστῶν» εἶναι ἕνα τοπίο ἀπολιτικότητας. Ὁ πολίτης εἶναι χρήσιμος μόνο στό νά παρέχει τήν συναίνεσή του. Ἀρκεῖ αὐτό ὄχι ὅμως καί νά βουλευέται.

Καί νά σκεφτεῖ κανεῖς ὅτι θά περάσουν ἀρκετά χρόνια γιά νά δοθεῖ ἡ δυνατότητα μιᾶς νέας ἀναθεώρησης τοῦ Συντάγματος.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

«ΘΑ ΨΗΦΙΣΩ ΣΗΜΙΤΗ»*

τοῦ Ἀγγέλου Ἐλεφάντη

Είμαι αρκετά συνηθισμένο νά ἀκοῦς ἀπό ἀνθρώπους πού τοὺς ἤξερες ἀριστεροὺς καί πού οἱ ἴδιοι δέν ἔπαψαν νά αὐτοχαρακτηρίζονται ἀριστεροί ὅτι αὐτὴ τῆ φορά θά ψηφίσουν Σημίτη. Παλιότερα, πολλές φορές ἀριστεροὶ ψήφισαν ΠΑΣΟΚ ἐπικαλούμενοι τὴν ἀνάγκη ἀποτροπῆς τοῦ χειρότερου κακοῦ: «ἦ Καραμανλῆς ἢ τὰ τάνκς», νά φύγει ἡ Δεξιὰ, νά μὴν ξανάρθει ἡ Δεξιὰ, νά ξαναφύγει ἡ Δεξιὰ, κ.ο.κ. Γιά πολλοὺς μάλιστα ἡ διαρκῆς ἐκλογικὴ τους συμπεριφορά συμπυκνώνεται στό γνωστό ἀνέκδοτο: «χατῆρ στούν ἓνα, χατῆρ στούν ἄλλον, δέν ἄδειασα νά κάνο πιδί μί τούν ἄντρα μ'».

Σέ τοῦτες τίς ἐκλογές, κι ἀπό πολύ καιρό, ἡ ἐπιχειρηματολογία ἀλλάζει δέν ὑπάρχει ἐπίκληση ἀποτροπῆς τοῦ χειρότερου κακοῦ, π.χ. ἡ Ν.Δ. τοῦ Κ. Καραμανλῆ, ἀλλά κατ' εὐθείαν ἡ θετικὴ ἐπιλογή τοῦ Σημίτη, γιατί αὐτός, λένε, στίς παρούσες συνθήκες ἀντιπροσωπεύει μιά θετικὴ προοπτικὴ, εὐρωπαϊκὴ καί ἐκσυγχρονιστικὴ. Τό ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι διαχωρίζεται ὁ ἀρχηγός τοῦ ΠΑΣΟΚ καί πρωθυπουργός ἀπό τό κόμμα του, τὴν κυβέρνησή του, ἀκόμη καί ἀπό τὴν ἴδια τὴν πολιτικὴ του: Ὁ Σημίτης εἶναι τό «καλό ΠΑΣΟΚ». Κατὰ τὰ ἄλλα, αὐτοὶ οἱ ἀριστεροὶ ψηφοφόροι, πού μᾶλλον εἶχαν ψηφίσει Συνασπισμό στίς προηγούμενες βουλευτικὲς ἐκλογές, δέν ἔχουν πάψει νά χαρακτηρίζουν τό ΠΑΣΟΚ κόμμα μέ ὅλες τίς παλιές ἁμαρτίες, μέ ὅλα ἐκεῖνα τὰ κουσούρια –λαϊκισμός, ἐθνικισμός, ἀντιευρωπαϊσμός– πού ἐπὶ ἐποχῆς Ἀνδρέα Παπανδρέου ἔκαναν ἓναν ἀριστερό τῆς ἀνανέωσης νά διαφοροποιεῖται ριζικά ὡς πρὸς τό ΠΑΣΟΚ.

Παρά ταῦτα, ἐπειδὴ στὴν ἐπιχειρηματολογία τους ὁ Σημίτης εἶναι «τό καλό ΠΑΣΟΚ», οἱ πρὸς τό κόμμα του ἰδεολογικές, ὀργανωτικὲς καί πολιτικὲς κριτικὲς ὑποβαθμίζονται. Στὴν πραγματικότητα βέβαια αὐτὴ ἡ πρόκριση τοῦ Σημίτη ἐκ μέρους ἀριστερῶν, ἀκόμη καί στελεχῶν τοῦ ΣΥΝ, δέν εἶναι μιά ἀπλή ἐκλογικὴ συμπεριφορά σκοπιμότητας, ἀλλὰ μιά βαθύτερη μετατό-

πιση πρὸς τό ἰδεολογικὸ μὸρφωμα πού ὀνομάζεται κεντροαριστερά καί τοῦ ὁποίου ἡ συγκεκριμένη μορφή στά δεδομένα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ συστήματος εἶναι τό ἴδιο τό ΠΑΣΟΚ ἀλλὰ μέ τὴ βούλα τοῦ Σημίτη. Αὐτὴ ἡ μετατόπιση, τῆς ὁποίας ἐνδείξεις ἐδῶ καί καιρό ὑπάρχουν πολλές, καί στό ἐσωτερικὸ τοῦ ΣΥΝ καί στὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα, εἶχε ἐκφραστεῖ μέ ρητὸ τρόπο σέ κείμενο πού εἶχαν ὑπογράψει ὀρισμένοι ἀριστεροί, ἀκόμη καί στελέχη τοῦ ΣΥΝ, λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τίς Εὐρωεκλογές τοῦ Ἰουνῆ, μέ τό ὅποιο καλοῦσαν τόν κόσμο νά ψηφίσει ΠΑΣΟΚ. Ὅταν δέ μιλάμε γιά ἰδεολογικὴ μετατόπιση, πρέπει νά τὴν ἐννοοῦμε ὡς μιά παραχώρηση στὴν κυρίαρχη σήμερα σέ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο προοπτικὴ τῆς κεντροαριστερᾶς, πού ἀκραία περίπτωσή της εἶναι ὁ «τρίτος δρόμος». Ὅχι, λοιπόν, ὁ «πρῶτος δρόμος» τῶν κομμουνιστῶν καί τοῦ σταλισμοῦ, ὄχι ὁ «δεύτερος» τῶν παραδοσιακῶν σοσιαλδημοκρατῶν, ἀλλὰ ὁ σημερινός, τόν ὁποῖο ἀκολουθοῦν μέ παραλλαγές οἱ εὐρωπαϊκὲς κεντροαριστερές κυβερνήσεις, τῆς κυβέρνησης Σημίτη συμπεριλαμβανομένης.

Ἐκλογές πού ἔρχονται, δέν θά ἦταν κακό νά συζητήσουμε λίγο αὐτὰ τὰ πράγματα, γιατί ἀλλιῶς τὰ σενάρια, οἱ ἐκτιμήσεις καί τὰ «ἐσόμενα» τῶν δημοσκοπήσεων εἶναι ἄνευ νοήματος.

Γιατί λοιπόν τό θά «ψηφίσω Σημίτη» ἢ θά «ψηφίσω κεντροαριστερά» ἢ «θά ψηφίσω τρίτο δρόμο»; Ἄς ἀρχίσουμε μέ τό τελευταῖο.

Ὁ «πρῶτος» καί ὁ «δεύτερος» δρόμος τοῦ σταλισμοῦ καί τῆς σοσιαλδημοκρατίας εἶχαν ἀπορριφθεῖ κατηγορηματικά ἀπὸ τὴν ἀνανεωτικὴ ἀριστερά καί τόν εὐρωκομμουνισμό, ὅταν ἀκόμη οἱ προοπτικὲς αὐτές δέν εἶχαν καταρρεύσει, ὅταν ἀκόμη ἀποτελοῦσαν, γιά τίς εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες τουλάχιστον, ἀνοιχτὲς προοπτικὲς, πιθανότητες, πού στράτευαν στίς γραμμὲς τους σημαντικὲς ἀριστερές δυνάμεις. Καί οἱ δύο δρόμοι ὡστόσο στόν καιρό τους ἦταν δρόμοι γιά τόν σοσιαλισμό, ἦταν στρατηγικὲς καί ὄχι διατριβὲς ἐπὶ χάρτου. Καί οἱ εὐρωπαϊκὲς εὐρωκομμουνιστικὲς δυνάμεις –με-

* Δημοσιεύθηκε ἀρχικά στὴν *Αὐγή*, 27 Φεβρουαρίου 2000.

ταξύ των οποίων και η ελληνική ανανεωτική Άριστερά— τίς είχαν απορρίψει ως δρόμους προς τόν σοσιαλισμό γιατί ήταν ανέφικτοι και, κυρίως, απαράδεκτοι, από κάθε άποψη. Δέν θά έπιμείνω στό σημείο αυτό, ιστορικής πλέον σημασίας και μόνο. Άπλως νά υπενθυμίσω ότι η σημερινή αντισταλινική και αντισοσιαλδημοκρατική κριτική είναι έξαιρετικά έτεροχρονισμένη, παραδιάζει ανοιχτές θύρες, εκ του ασφαλούς δέ, είκοσι χρόνια και παραπάνω μετά τήν έποχή εκείνη πού τής ανανεωτικής Άριστεράς, πού στήν ελληνική περίπτωση έφτασε μέχρι και τή διάσπαση του ένιαίου ιστορικού ΚΚΕ, ήταν μία κριτική από τή σκοπιά του σοσιαλισμού. Έπομένως, σήμερα, η προβολή κάποιου «τρίτου δρόμου», εκτός του ότι δέν συνιστά πλέον κριτική των δύο προηγούμενων καθόσον αυτοί εξέλιπαν, δέν αποτελεί τή σκιαγράφηση έστω κάποιου δρόμου προς κάποιον σοσιαλισμό. Ο Μπλέρ, ο Γκίντενς, ο Σρέντερ και ο Σημίτης δέν έχουν τέτοιο πρόβλημα. Μπορεί ως «κεντροαριστεροί» νά προτείνουν ή νά επιδιώκουν διάφορους έφικτούς και ένιοτε θετικούς στόχους—πιό κάτω γι αυτά τά θέματα—ώστόσο δέν προβάλλουν κάποια σοσιαλιστική προοπτική. Η προοπτική τους είναι ή ελεύθερη αγορά και ή διασφάλιση τής ελεύθερης κίνησης του αγοραίου ανθρώπου, του ατομικιστή ανθρώπου, είτε αυτός είναι έπιχειρηματίας είτε χρηματιστής είτε εργαζόμενος—συνταξιούχος, γιατί κι αυτός ο τελευταίος όρίζεται ως ελεύθερος παίκτης στην αγορά άφου τήν κοινωνική του ύπαρξη και πρόοδο δέν τήν όρίζουν ο μισθός—σύνταξη ούτε οι κοινωνικές παροχές, αλλά ή «δυνατότητα» πού έχει είτε νά επενδύει τίς αποταμιεύσεις του και τό ύστέρημά του στά κεφάλαια των έπιχειρήσεων (μέρισμα) είτε ευθέως νά τζογάρει στά χρηματιστήρια. Πόσο αυτή ή προοπτική μειώνει τήν ανεργία, κλείνει τήν ψαλίδα των εισοδημάτων ή διασφαλίζει τό καθεστώς τής εργασίας άς μήν τό ψάξουμε γιά τήν ώρα. Σίγουρα πάντως δέν είναι μία σοσιαλιστική προοπτική. Άν ο κ. Σημίτης τραβάει και καμία σοσιαλιστική προεκλογική κορώνα, οι 400.000 «ξεκρέμαστοι» μικροεπενδυτές του ΧΑΑ, από τή στάση των οποίων εξαρτάται ή επανεκλογή του, ή κορώνα αυτή δέν χαρακτηρίζει σοσιαλιστικά τόν δρόμο του. Ο δρόμος του δέν είναι ούτε σοσιαλιστικός ούτε «κεντροαριστερός» είναι χρηματιστηριακός, είναι αγοραίος. Κι όσοι λένε ότι «ψηφίζω Σημίτη», λένε ψηφίζω τό δρόμο τής αγοράς, τό δρόμο του ατομικισμού. Τό «ψηφίζω Σημίτη» δέν συνιστά μία έστω «δεξιόστροφη» παραλλαγή άριστερης συμπεριφοράς, αλλά άπλούστατα έγκατάλειψη τής οποιασδήποτε άριστερης ιδεολογίας μέ όλο τό βάρος των σημασιών πού έχει αυτή ή έγκατάλειψη. Γιατί δέν είναι ανάγκη νά είναι κανείς άριστερός γιά νά τάσεται υπέρ έκσυγχρονιστικών μέτρων, μπορεί νά είναι ακόμη και δεξιός. Η Άριστερά είναι μία συνολική όπτική πού έπιζητεί τή συνολική αναδιοργάνωση τής κοι-

ωνίας υπέρ των εργαζομένων, του κόσμου τής εργασίας και κατά τής εκμετάλλευσης. Δέν είναι αυτή ή περίπτωση τής κεντροαριστεράς.

Και επειδή έρχονται εκλογές και, υποτίθεται, καλούμαστε νά ψηφίσουμε πολιτικά, άς τά δούμε από αυτή τή σκοπιά τά ζητήματα.

Κατ' αρχήν, γιατί οι πρόωρες εκλογές; Ο πρωθυπουργός επικαλέστηκε, κατά τό Σύνταγμα, έθνικούς λόγους. Δέν υπάρχει κάποια συνταγματική παρατυπία σ' αυτό. Τό Σύνταγμα λέει ότι, όταν υπάρχουν έθνικοί λόγοι, μπορούν νά διεξαχθούν εκλογές πριν λήξει ή τετραετία. Και, πάλι κατά τό Σύνταγμα, μόνο ή κυβέρνηση και ή κυβερνητική πλειοψηφία κρίνουν αν όντως συντρέχουν έπείγοντες και έθνικοί λόγοι επί των οποίων θά άποφανθεί τό εκλογικό σώμα. Ο κ. Σημίτης όμως, άπλως, όπως κάθε άστος πολιτικός, μεταβάπτισε τά κομματικά του συμφέροντα σε έθνικά συμφέροντα. Κι επειδή, ως γνωστόν, τά έθνικά συμφέροντα είναι ιερά και υπεράνω όλων, καλεί τόν ελληνικό λαό νά συμμερισθεί τά κομματικά του—πολιτικά του—συμφέροντα, δηλαδή τήν εκτίμησή του ότι αν κάνει τώρα εκλογές και όχι τόν Σεπτέμβριο θά τίς κερδίσει. Τά περί ΟΝΕ ήταν άπλως ή πρόφαση και ή συνταγματική κάλυψη. Θαυμάσια θά μπορούσε ν' άποφασίσει ο ελληνικός λαός 4 μήνες άργότερα ποιά κυβέρνηση θά έπιθυμούσε νά διαχειριστεί τά τής ΟΝΕ. Τό ζήτημα έχει σημασία κατά τούτο: ο έκσυγχρονιστής Σημίτης βλέπει τούς θεσμούς μόνο από τή σκοπιά του κομματικού συμφέροντος. Και αυτό δέν είναι ούτε δημοκρατικό, αλλά ούτε και εκσυγχρονιστικό.

Υπάρχουν όμως και τά πιό σκληρά. Η συμμετοχή στην ΟΝΕ δέν είναι πράξη στιγμιαία. Προϋποθέτει και συνεπάγεται τήν έφαρμογή ενός προγράμματος—συνολοποιημένου άλλωστε γιά όλες τίς χώρες τής Ε.Ε. στό επίπεδο των κεντρικών τής όργάνων—πού πρέπει νά άκολουθηθεί μετά τίς εκλογές, από τό όποιο θά εξαρτηθεί όχι ή ένταξη στην ΟΝΕ αλλά ή διαβόητη «διατηρησιμότητα». Αυτό σημαίνει ότι στην ΟΝΕ έποχή θά υπάρξει πλήρης άπελευθέρωση τής οικονομίας και ιδιωτικοποίηση, άμεση ή έμμεση, των τομέων τής οικονομίας κρατικής ευθύνης: τηλεπικοινωνίες, ηλεκτρικό ρεύμα, μεταφορές, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και διαδικασίες, άρση προστατευτικών ρυθμίσεων στην αγορά εργασίας, ή περιβόητη ελαστικότητα και άπασχολησιμότητα—πόσο βάρβαρη ή λέξη αν δέν ήταν άπειρωσ πιό βάρβαρη ή πραγματικότητα πού προσημαίνει—μεταβολή του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης πού θά συνδεθεί μέ τόν ιδιωτικό τομέα και σε όρισμένες περιπτώσεις θά υπαχθεί σ' αυτόν. Πέραν ωστόσο από τά θέματα πού συνδέονται μέ τήν ΟΝΕ, μεταξύ των οποίων τό ευρώ, πού σημαίνει πλήρη άρμοδιότητα τής Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και δραστικό περιορισμό των περιθωρίων τής Τράπεζας τής Ελλάδος, υπάρχουν και άλλα έξίσου κεφαλαιώδη: ο κεφαλοθραύστης κατά των κεφαλών μαθητών και

εκπαιδευτικῶν πού ὀνομάζεται μεταρρύθμιση Ἄρσένη - ἄλλη «διατηρησιμότητα» καί αὐτή-, τά ἐξοπλιστικά προγράμματα τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Ἀμυνας καί οἱ S-300 πού φαλκιδεύουν τίς δυνατότητες τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, τό «μακεδονικό» πού τελεῖ ὑπό καθεστῶς μονγκῆς ἐκεχειρίας, ἡ ὑποταγή στό NATO καί ἡ συμμετοχή τῆς χώρας στόν πόλεμο τοῦ Κόσοβο, τό Ἐθνικό Σύστημα Ὑγείας.

Ἄν ἰδεολογικά «ψηφίζω Σημίτη», σημαίνει μετατόπιση πρὸς τὴν ἀγοραία λογική, ὑποταγή στὴν παγκοσμιοποίηση καί τὸν νατοϊσμό ἀμερικανοευρωπαϊκῆς κατασκευῆς καί προελεύσεως, ἂν κοινωνικά σημαίνει προσχώρηση στὴ λογική τοῦ κεφαλαίου καί ἀποθμελίωση ἐκείνων τῶν ἐρεισμάτων πού θά τροφοδοτοῦσαν ἀντιστάσεις καί ἴσως ἄλλες προοπτικές, πολιτικά σημαίνει ἐνίσχυση ἐκείνης τῆς πολιτικῆς δυνάμεις πού ἀναδεικνύεται σέ ὄργανο αὐτῶν τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν μεταλλάξεων. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ δύναμη ὀνομάζεται ΠΑΣΟΚ, ἴδιας ἄλλωστε ὑφῆς ὡς πρὸς τοὺς στόχους μέ τὴ Ν.Δ. Ἡ μεταβάπτιση ἀπὸ ὀρισμένων ἀριστερῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ σέ «Σημίτη», ὁ διαχω-

ρισμός τοῦ κόμματος ἀπὸ τὸν ἡγέτη του δέν εἶναι παρὰ ἓνας ἐξωραϊσμός πού προσπαθεῖ νά ἐξαλείψει τοὺς μουστακοφόρους πρασινοφρουρούς τοῦ παρελθόντος. Γιά τό παρόν - μέλλον ἀλλά καί γιά τό παρελθόν. Ἀποσυνδέεται ἔτσι ὁ σημερινός ἀρχηγός τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ κόμματος του, μιά ἱστορία στὴν ὁποία ὁ ἴδιος σὺδέποτε διαφοροποιήθηκε, μιά ἱστορία στὴν ὁποία εἶναι δραστήριος συναντουργός καί στὴν ὁποία οἱ ἀριστεροὶ τῆς ἀνανέωσης βρέθηκαν ἀντιμέτωποι.

Ἀλλάζουμε οἱ ἄνθρωποι, εἶναι ἀλήθεια. Πρὸς τό καλό καί πρὸς τό κακό. Καί εἶναι βέβαια λυπηρό νά διαπιστώνει κανεὶς ἀλλαγές πρὸς κατευθύνσεις πού εἶναι εὐθέως ἀναιρετικές τῆς ἀριστερῆς ιδιότητος. Ἀλλά εἶναι ἀκόμη πιὸ λυπηρό τό νά μὴ συνειδητοποιοῦμε τὸν χαρακτήρα τῶν ἀλλαγῶν πού συμβαίνουν σέ πρόσωπα καί πράγματα.

Εἶναι ἀνάγκη, κυρίως γιά λόγους δικῆς μας αὐτογνωσίας, νά συνειδητοποιήσουμε τί σημαίνει αὐτό τό «θά ψηφίσω Σημίτη», κυρίως νά τό συνειδητοποιήσουμε ὅσοι δέν θά ψηφίσουμε Σημίτη.

ΨΗΦΙΖΟΥΜΕ ΣΗΜΙΤΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ ΤΟΥ ΘΗΡΙΟΥ

του Χαράλαμπου Γολέμη

Ότι είχαμε να μάθουμε από τις δημοσκοπήσεις σχετικά με τις προβλέψεις των εκλογολόγων για τό ποιός θά μάς κυβερνήσει τά επόμενα τέσσερα χρόνια, τό μάθαμε. Τά επόμενα νέα θά έρθουν από τό «έξιτ πόλ» του Νικολακόπουλου, αφού έμεις θά έχουμε ήδη ρίξει δαγκωτό στην κάλπη τό ψηφοδέλτιο του Συνασπισμού και των άλλων άριστερών δυνάμεων. Μέχρι τώρα, πάντως, οι ειδικοί έχουν βγάλει διακόσιες φορές πρωθυπουργό τον Σημίτη και έρίζουν μόνο για τή μικρή λεπτομέρεια αν πρώτο κόμμα θά είναι τό ΠΑΣΟΚ ή ή ΝΔ, αφού ή μεταξύ τους διαφορά βρίσκεται στο έπίπεδο του στατιστικού λάθους. Από ό,τι φαίνεται, οι δεκαπέντε κεντροαριστεροί φίλοι που πηγαίνεόρχονται, φωτογραφιζόμενοι και βιντεοσκοπούμενοι, μεταξύ Μαξίμου και Χαριλάου Τρικούπη θά άνησυχούν μέχρι τήν τελευταία στιγμή, αφού όλα θά εξαρτηθούν από τή συμπεριφορά των ταλαντευόμενων ψηφοφόρων.

Δέν χρειάζεται να είναι κανείς ειδικός για να γνωρίζει ότι στην έπιλογή ενός μεγάλου μέρους των αναποφάσιστων, αλλά και κάποιων χαλαρά αποφασισμένων συμπολιτών μας, κρίσιμο ρόλο θά παίξει ή πορεία του χρηματιστηρίου. Πώς άλλιώς θά μπορούσε να γίνει, στην έποχή του «τέλους των ιδεολογιών», όταν οι κωδικοί των χρηματιστηριακών εταιρειών έχουν ξεπεράσει τό εκατομμύριο και οι «έγκλωβισμένοι» ύπολογίζονται στις τριακόσιες χιλιάδες; Έτσι, αν μέχρι τήν Παρασκευή 7 Απριλίου οι τιμές των μετοχών στο ΧΑΑ έχουν ανακάμψει σε ικανοποιητικό βαθμό, ώστε να μειωθεί ή χασούρα πολλών μικροεπενδυτών/μικροκερδοσκόπων και να δημιουργηθούν ευνοϊκές προσδοκίες για τό μέλλον, τότε τό πιθανότερο είναι ότι οι περισσότεροι εξ αυτών θά στηρίξουν εκλογικά τό ΠΑΣΟΚ. Στην αντίθετη περίπτωση, μάλλον θά προτιμήσουν τή ΝΔ. Νά λοιπόν που στην Ελλάδα του 2000, βλέπουμε να έπιβεβαιώνονται στην πράξη όσοι ύποστηρίζουν

τόν άρρηκτο δεσμό που υπάρχει μεταξύ δημοκρατίας και άγορών, δηλαδή καπιταλισμού. Η εκλογική συμπεριφορά των Έλλήνων πολιτών δέν είναι συνδεδεμένη πιά μόνο με τά ρουσφέτια, τήν πλύση έγκεφάλου τής τηλεόρασης, τήν κινδυνολογία, τις προτιμήσεις των διαπλεκόμενων συμφερόντων και του «ξένου παράγοντος» ή τήν ισχύ του χρήματος ύποψηφίων και κομμάτων, αλλά και με τήν έλεύθερη προσφορά και ζήτηση μετοχών στη χρηματιστηριακή άγορά. Προοδεύουμε.

Στίς σύγχρονες κοινωνίες του άναπτυγμένου καπιταλισμού, τό κράτος γενικώς δέν παρεμβαίνει στις άγορές, εκτός και αν θέλει να τις άναπτύξει άπελευθερώνοντας τις από περιττούς κοινωνικούς έλέγχους ή από τις πιέσεις «συντεχνιακών» συμφερόντων, όπως π.χ. «παράλογων» συνδικαλιστικών διεκδικήσεων. Θεωρώντας ότι «άποτελούν θεσμούς και μηχανισμούς άκρως άποδοτικούς για τις κοινωνίες», όπως διαπιστώνει και ό Νίκος Χριστοδουλάκης στην κατά τής άριστερης «άγοραφοβίας» συνέντευξη που έδωσε τήν Κυριακή 19 Μαρτίου στην *Καθημερινή*, τίς αφήνει στην ήσυχία τους για τό καλό τής οικονομίας και τής δημοκρατίας. Η άποφυγή κρατικής παρέμβασης ισχύει, πολύ περισσότερο, στην περίπτωση των «ώριμων» χρηματιστηριακών άγορών. Σ' αυτές οι επενδυτές έπιτελούν άπολύτως έλεύθερα τό κοινωφελές έργο τους, ανταλλάσσοντας με τις κοινωνίες τά κατάλληλα άγοραία μηνύματα. Έτσι, όταν πέφτει ό πληθωρισμός, ανακοινώνονται εργασιοκτόνες συγχωνεύσεις και «άναδιαρθρώσεις» ή έπιβεβαιώνεται ή έμμονή των κυβερνήσεων στην άπορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, στον «έξορθολογισμό» του άσφαλιστικού συστήματος ή στις άυστηρές δημοσιονομικές και εισοδηματικές πολιτικές, οι τιμές των μετοχών άνεβαίνουν. Όταν, αντίθετα, διαπιστώνε-

ται ὅτι ὑπάρχει κίνδυνος παρέκκλισης ἀπό τή μοναδική οικονομική σκέψη, κυρίως λόγω τῆς παρέμβασης τοῦ λαϊκοῦ παράγοντα, οἱ τιμές πέφτουν.

Τά χρηματιστήρια, παρά τό γεγονός ὅτι συνοδεύουν τόν καπιταλισμό ἀπό τή γέννησή του, δέν εἶχαν πάντοτε τήν ἴδια σημασία στήν οικονομική ζωή τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν μέ αὐτήν πού ἔχουν σήμερα. Εἰδικά, στίς εὐρωπαϊκές χώρες, πλὴν Βρετανίας, θά μπορούσε νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι ἦταν ἕνας μᾶλλον περιθωριακός θεσμός. Ἡ ἀλλαγὴ πού παρατηρεῖται, τά τελευταῖα χρόνια, μέ τίς κοινωνίες νά ζοῦν καθημερινά στόν παλμό τῶν ἀγορῶν «ἀξιῶν» τοῦ Λονδίνου, τῆς Φρανκφούρτης, τοῦ Παρισιοῦ, ἀλλά καί τῆς Νέας

Ἰόρκης καί τοῦ Χόνκ-Κόνγκ, δέν εἶναι ἀποτέλεσμα μόνο τῆς παγκοσμιοποίησης τῆς ἀγορᾶς χρήματος, ἀλλά ὀφείλεται καί σέ δύο πρόσθετους λόγους. Ὁ πρῶτος ἀφορᾶ στήν ἐφαρμογὴ στήν Εὐρώπη καί σέ ὅλο τόν κόσμο τῶν γνωστῶν μονεταριστικῶν, νεοφιλελεύθερων πολιτικῶν. Οἱ πολιτικές αὐτές, διατηρώντας μέ κάθε θυσία (λιτότητα, ἀνεργία, φτώχεια) τόν πληθωρισμό σέ χαμηλά ἐπίπεδα, ἄθουν τά ἐπιτόκια τῶν καταθέσεων καί τῶν κρατικῶν ὁμολόγων πρὸς τά κάτω, μέ ἀποτέλεσμα οἱ ἀποταμιευτές νά στρέφονται πρὸς τίς ὑψηλότερες ἀποδόσεις τῶν μετοχῶν. Ἡ βεβαιότητα ὅτι ὁ στόχος τοῦ πληθωρισμοῦ δέν θά ἐγκαταλειφθεῖ, ἀφ' ἑνός λόγω τῆς πολιτικῆς βούλησης τῶν κυβερνήσεων

καί ἀφ' ἑτέρου ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας τῶν ἐργατικῶν κινήματων νά ἀντισταθοῦν στήν καθήλωση τῆς ἀμοιβῆς ἐργασίας, ἀπομακρύνει τούς ἀποταμιευτές ἀπό τίς τράπεζες, σπρώχνοντάς τους στά χρηματιστήρια.

Ἡ σταδιακή ἐξάπλωση στήν Εὐρώπη τοῦ ἀμερικανικοῦ ἢ μᾶλλον τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ καπιταλιστικοῦ μοντέλου ἀποτελεῖ τόν δεύτερο λόγο ἐνίσχυσης τῶν χρηματιστηρίων. Μέχρι πρὶν λίγα χρόνια, οἱ οικονομίες τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ἦταν «τραπεζοκεντρικές». Οἱ βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, ὅταν ἤθελαν νά ἐπενδύσουν, ζητοῦσαν δάνεια ἀπό τίς τράπεζες, μέ τίς ὁποῖες εἶχαν ἀναπτύξει, ἰδιαίτερα στή Γερμανία, στενοῦς δεσμούς. Οἱ Εὐρωπαῖοι καπιταλιστές προτιμοῦσαν τή σταθερότητα τοῦ τραπεζικοῦ δανεισμοῦ ἀπό τήν ἀναζήτηση κεφαλαίων στίς ἀσταθεῖς χρηματιστηριακές ἀγορές, ὁ ὁποῖος ὡς ἀποτέλεσμα θά εἶχε τήν ἐξάρτηση τῶν ἐπιχειρηματικῶν τους σχεδίων κυρίως ἀπό τά κερδοσκοπικά κίνητρα τῶν μετόχων/ἐπενδυτῶν, πού ἡ μόνη τους σκοτοῦρα εἶναι πῶς θά αὐξήσουν τά βραχυπρόθεσμα κέρδη τους.

Τό τελευταῖο διάστημα, ἡ κατάσταση ἄρχισε νά ἀλλάζει, μέ τούς ἐπιχειρηματίες νά στρέφονται ὅλο καί περισσότερο στό χρηματιστήριό, γιά λόγους πού ὁ χῶρος δέν μοῦ ἐπιτρέπει νά ἀναπτύξω. Ἡ οὐσία, πάντως, εἶναι ὅτι αὐξηση τοῦ μετοχικοῦ κεφαλαίου, μέσω τῆς ἐκδόσης μετοχῶν καί τῆς διασποράς τους διά τοῦ χρηματιστηρίου στό εὐρύ κοινό, ἀποτελεῖ σήμερα μιὰ πολύ σημαντική πηγή ἀντλησης ἐπενδυτικῶν πόρων γιά πολλές εὐρωπαϊκές ἐπιχειρήσεις.

Μέ τούτα καί μέ τ' ἄλλα, ἓνα εἶναι βέβαιο: «ἐκσυγχρονισμός» τῶν οικονομιῶν χωρίς ἐνίσχυση τῶν χρηματιστηρίων δέν νοεῖται στή σημερινή περίοδο τοῦ παγκοσμιοποιούμενου, στή βάση τοῦ ἀμερικανικοῦ μοντέλου, νεοφιλελεύθερου καπιταλισμοῦ. Γι' αὐτό, οἱ κυβερνήσεις καί οἱ λοιπές ἀρμόδιες ἀρχές στήν Εὐρώπη καί παντοῦ πασχίζουν γιά τήν ὁμαλή λειτουργία τοῦ θεσμοῦ, μέ τή διατήρηση μιᾶς ἀνοδικῆς πορείας τῶν τιμῶν τῶν μετοχῶν χωρίς ἔντονες διακυμάνσεις, οἱ ὁποῖες προστιθέμενες στίς ἐνδογενεῖς ἀνισορροπίες τῆς «πραγματικῆς» καπιταλιστικῆς οικονομίας μποροῦν, σέ δεδομένη στιγμή, νά δημιουργήσουν ἐπικίνδυνες καταστάσεις. Ὅμως, ἡ ἐξασφάλιση τῆς ὁμαλῆς ἀνοδικῆς πορείας τῶν μετοχῶν δέν εἶναι καθόλου εὐκόλο ἔργο, ἀφοῦ τό χρηματιστήριό ὡς καπιταλιστική ἀγορά εἶναι ἄτιμο πράγμα, δέν ἔχει μέσα. Ἡ συμπεριφορά του εἶναι ἀπρόβλεπτη, μοιάζει, ἂν μοῦ ἐπιτρέπεται ἡ βλάσφημη παρομοίωση, μέ αὐτήν ἐνός ἄγριου ζῴου, ἐνός κτήνους μετά συγχωρήσεως. Πάει ὁ τουρίστας στή ζούγκλα γιά σαφάρι καί ξεθαρρεμένος ἀπό τήν ἡρεμία τῶν θηρίων πού εἶναι ξαπλωμένα στόν ἥλιο, κατεβαίνει νά τά φωτογραφίσει. Ὅλα πᾶνε καλά, μέχρι πού ξαφνικά ἓνα ἐξ αὐτῶν παρατάει τήν ἡλιοθεραπεία καί τοῦ ἐπιτίθεται. Βογγώντας λίγο ἀργότερα στό κρεβάτι

τι τοῦ πόνου, ὁ τουρίστας ἀναρωτιέται τί πῆγε στραβά. Ὡς ἐχέφρων ἄνθρωπος, εἶχε ἀκολουθήσει μέ θρησκευτική προσήλωση τίς ὁδηγίες τοῦ τουριστικοῦ ὁδηγοῦ. Δέν φόραγε ἄσπρα ρούχα, δέν ἔκανε θόρυβο, δέν ἔτρωγε, ἀλλά παρ' ὅλα αὐτά τό θηρίο γιά κάποιον ἀπροσδιόριστο λόγο τοῦ ὄρησε. Ἔτσι εἶναι τά θηρία. Τά ἄγρια ἔνστικτά τους δέν ἐπιτρέπουν ἀσφαλεῖς ἐκτιμήσεις γιά τή συμπεριφορά τους.

Οἱ διάφορες χῶρες διατρέχουν σήμερα περισσότερους κινδύνους ἀπό τόν τουρίστα τῆς ζούγκλας, ἀφοῦ ἔχουν βάσει τό ζῶο τῆς χρηματιστηριακῆς ἀγορᾶς στήν αὐλή τους, θεωρώντας ὅτι τό ἔχουν ἐξημερώσει, τό ἔχουν κάνει κατοικίδιο. Τό ποτίζουν καί τό ταΐζουν μέ νεοφιλελεύθερες τροφές, ἀποφεύγουν νά τό ἐνοχλοῦν μέ ἄστοχες παρεμβάσεις καί νομίζουν ὅτι ἔτσι ἔχουν ἦσυχον τό κεφάλι τους. Μέχρι πού ξαφνικά, γιά ἄγνωστη αἰτία, τό κατοικίδιο ἐξαγριώνεται, ξαναγίνεται «κτῆνος» καί τότε ἄντε νά τό μαζέψεις. Τά παραδείγματα τῆς «Μαύρης Δευτέρας» 19ης Ὀκτωβρίου 1987, ὅταν κατέρρευσαν τιμές τῶν μετοχῶν στό χρηματιστήριό τῆς Νέας Ὑόρκης, σημειώνοντας 32% μείωση σέ σχέση μέ τό ἐπίπεδο πού βρισκόνταν τήν 13η Ὀκτωβρίου ἢ τῆς πρόσφατης κρίσης στή Νοτιανατολική Ἀσία (γιά νά μήν ἀναφερθῶ στά γεγονότα τοῦ κράχ τοῦ 1929), εἶναι ἐνδεικτικά.

Στήν Ἑλλάδα, τό θηρίο τῆς χρηματιστηριακῆς ἀγορᾶς εἶναι ἀκόμα πιό ἐπικίνδυνο, ὅπως ἀποδεικνύεται καί ἀπό τίς πρόσφατες ἐξελίξεις. Αἰτία εἶναι ἡ ἀνάπτυξη του μέ πολύ γρήγορο ρυθμό, τόσο γρήγορο ὅσο καί αὐτός τῆς μετατροπῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀπό τριτοκοσμικό λαϊκιστικό κεντρῶο κόμμα σέ εὐρωπαϊκό κεντρῶο κόμμα μπλεσορεντερικῶο τύπου. Ὁ συνδυασμός νεοφιλελεύθερων πολιτικῶν μέ τή βαλκανική ψυχολογία τῆς ἀρπαχτῆς, μπορεῖ νά ἀνέβασαν τό καλοκαίρι τίς τιμές τῶν μετοχῶν στήν στρατόσφαιρα, ἀλλά ἡ ἐν συνεχεία μεγάλη πτώση τοῦς ἀπέδειξε ὅτι ἔχουμε ἀκόμα πολύ δρόμο μέχρι νά μετατραπῆ ἡ Ἑλλάδα σέ μιὰ σύγχρονη «λαϊκή» καπιταλιστική δημοκρατία. Οἱ ἐλπίδες γιά τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ στόχου, πού ὡς γνωστόν ἀποτελεῖ συνέχεια τῶν παλαιότερων ὁραμάτων τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς, παραπέμπονται στή νέα τετραετία. Ἄν ὅλα πᾶνε καλά, τότε μπορούμε νά αἰσιοδοξοῦμε ὅτι τή νέα τετραετία τό ἑλληνικό χρηματιστήριό θά συμπεριφέρεται ὡς ὄριμος καπιταλιστικός θεσμός. Ἐκσυγχρονιζόμενο, θά μετατραπῆ ἀπό βαλκανικό σέ εὐρωπαϊκό θηρίο. Αὐτός εἶναι, πράγματι, ἓνας σοβαρός λόγος γιά νά ψηφίσουν κάποιον ἀριστεροῦ Σημίτη.

Η ΓΙΑΓΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥΤΣΙΚΟΥ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΟΡΝΟ

της Έλένης Πεردικούρη

Τό τεύχος Μαρτίου του περιοδικού *Μετρό* φιλοξενεί ένα αφιέρωμα με τίτλο «Ένα χρόνο μετά» για την επέτειο της σύλληψης του Ότσαλάν. Τό αφιέρωμα περιλαμβάνει κείμενα αυτών που πρωτοστάτησαν στην κίνηση πολιτών «Πρώτη Μάρτη», η οποία ιδρύθηκε με την άφορμή της σύλληψης του Ότσαλάν, έπανεμφανίστηκε επ' ευκαιρία των βομβαρδισμών της Γιουγκοσλαβίας και έκτοτε έπεσε σε άχρησία, εάν εξαιρέσουμε τό γεγονός ότι κάποιοι εκ των συμμετασχόντων πολιτεύονται τώρα με τό εθνικιστικό-νεορθόδοξο πλέον ΚΚΕ. Σκοπός του αφιερώματος είναι νά αποκαταστήσει τή φωνή αυτής της «κοινωνίας πολιτών» απέναντι στους «έξ επαγγέλματος αγαπητικούς της εξουσίας» που τήν λουιδώρησαν. Λόγος αυτής της απόπειρας αποκατάστασης είναι τό πολύτιμο του συγκεκριμένου έγχειρήματος για τή δημοκρατία και τήν «ψυχή της πατρίδας μας».

Μέσα από μιά σούπα συναισθηματικών και συνωμοσιολογίας απ' όπου απουσιάζει οποιαδήποτε απόπειρα πολιτικής ανάλυσης των γεγονότων που επικαλούνται οι συγγραφείς των κειμένων, παρελαύνουν προσωπικές απογοητεύσεις, τό Όλοκαύτωμα, ή Αντιγόνη, οι Ζαπατίστας, οι παρέες των φίλων, τό Πολυτεχνείο, ή ψυχή του λαού μας και ή γιαγιά του Μικρούτσικου. Κάτω όμως από αυτό τό γραφικό πρώτο επίπεδο σχηματοποιείται μία προσπάθεια διάκρισης των ανθρώπων σε καλούς και κακούς, σε δημοκράτες και φασίστες, σε «δικούς μας» και «συνεργάτες των άλλων».

Αυτή ή διάκριση, έφόσον είναι ήθικου τύπου, προϋποθέτει ένα μέτρο τό όποιο νά μπορεί νά μετρήσει τήν καλοσύνη και τήν κακία των ανθρώπων. Οι συγγραφείς των κειμένων επικαλούνται τόν θεμελιακό χαρακτήρα των γεγονότων της σύλληψης του Ότσαλάν (πρωτίστως) και των βομβαρδισμών του ΝΑΤΟ κατά της Γιουγκοσλαβίας (δευτερευόντως), δηλονότι, επαναλαμβάνεται κατά κόρον, κανείς δέν μπορεί νά

παραμένει ό ίδιος άνθρωπος κατόπιν τούτων. Έξ ου και τό «μετά» του τίτλου: ό θεμελιακός χαρακτήρας των προαναφερθέντων γεγονότων χωρίζει τόν χρόνο της ζωής και της σκέψης μας σε πριν και μετά. Όσοι δέν τό αντιλαμβάνονται, δηλαδή όσοι δέν συμφωνούν με τούς συγκεκριμένους ανθρώπους της τέχνης και του λόγου, είναι προδότες, πωλημένοι, ύπηρέτες της εξουσίας με «λάιτ κουλτούρα» και «λιπαρή ήθική» (sic).

Γιατί όμως ό χαρακτήρας των εν λόγω γεγονότων νά είναι τόσο θεμελιακός, τό ίδιο θεμελιακός όπως αυτός του Όλοκαυτώματος σύμφωνα με τήν Καρυστιάνη, ώστε νά χωρίζει τά πράγματα σε πριν και μετά; Γιατί έτσι αισθάνθηκαν ό Τσακνής, ό Μικρούτσικος και οι υπόλοιποι συγγραφείς του αφιερώματος. Γιατί ή ντροπή και ή όργη που ένιωσαν ήταν πρωτοφανείς και τούς συγκλόνισαν. Τό μέτρο της διάκριση, λοιπόν, δέν είναι τά γεγονότα που επικαλούνται, αλλά αυτοί οι ίδιοι.

Όταν ό Αντόρνο αναρωτιόταν αν και με ποιόν τρόπο μπορούμε νά κάνουμε φιλοσοφία ή ποίηση μετά τό Άουσβιτς, ή όταν έθετε τό δραστικότερο και «λιγότερο πολιτιστικό έρώτημα αν και κατά πόσον μπορούμε νά συνεχίσουμε νά ζούμε μετά τό Άουσβιτς», δέν έμφορείτο ούτε από τό γεγονός ότι ήταν Έβραϊός, ούτε από τόν προσωπικό του συγκλονισμό, ούτε από τίς τύψεις του ότι ό ίδιος γλύτωσε τήν κόλαση. Τό έρώτημά του εκκινούσε από τήν αναπόφευκτη διαπίστωση ότι όλη ή δυτική σκέψη, ό πολιτισμός μας εν τέλει, στηριζόταν σε κάτι που κατέρρευσε, χοντρικά στην πίστη ότι ή ανθρώπινη συνείδηση μετείχε μιάς (άγαθής) υπερβατικότητας. Αφότου ή ανθρώπινη συνείδηση κατασκεύασε μέσω του δικού της κακού τήν κόλαση, κατέστη πλέον αδύνατη ή συμφιλίωση της ανθρώπινης έμπειρίας με τήν όποια υπερβατικότητα επικαλείτο ή παραδοσιακή μεταφυσική. Για νά τό πω άλλως, τό μέτρο που ήταν ή ιερότητα της ανθρώπι-

νης ζωής, ή αξία που λεγόταν 'Αγαθό, 'Ηθική, 'Ελευθερία, καλείται πλέον να μετρηθεί από την άρνησή της, έξ ου και τό (σχεδόν) αδύνατον του έγχειρήματος.

Γιατί χαρακτηριστικό του μέτρου είναι ότι μετράει τά πράγματα, αλλά δέν μετριέται από τίποτα. Τό βάρος των πραγμάτων, για παράδειγμα, μετριέται σε κιλά, αλλά τό κιλό δέν μετριέται σε κιλά, ούτε σε τίποτε άλλο. Μετράει χωρίς να μετριέται. Έδω έγκειται τό πρόβλημα που έχει ο Πλάτων με τό πρωταγόρειο «πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος». "Αν είναι ο άνθρωπος που μετράει τά πράγματα, τότε δέν μπορεί πιά να μετρηθεί από τίποτα, καθίσταται άμετρος. "Άμετρο όμως, λέει ο Πλάτων, δέν μπορεί να είναι παρά μόνο τό απόλυτο και τό ανυπόθετο, αυτό που σήμερα θά ονομάζαμε «αξία», και ο άνθρωπος δέν είναι ούτε απόλυτος, ούτε ανυπόθετος, έτσι ή άναγωγή του σε μέτρο μπορεί να αποδειχθεί πηγή κακών. Για να δώσω ένα σημερινό παράδειγμα, τό χρήμα δέν είναι παρά ένα μέσον συναλλαγής. Από την στιγμή όμως που

Άπέναντι σε όλους που όσοι συνεχίζουν να δρούν μέσω της σκέψης και του λόγου όρθώνονται, τό ανάστημά του ο στιβαρός, γενναιοδωρός, προικισμένος με ιερή τρέλα και έμφυτη αντίστασιακότητα ελληνικός λαός, ο όποιος, μαζί με τον Μικρούτσικο και τους υπόλοιπους, καταθέτει «τήν ψυχή του» και όχι κάποια ύποπτη έπεξεργασία έννοιων και ιδεών. Μόνο που οι λαοί δέν έχουν ψυχή. Ψυχή έχουν οι άνθρωποι.

καθίσταται τό μέτρο της κοινωνίας και της πολιτικής, της ζωής μας εν τέλει, γίνεται άμετρο: αντί να μετριέται μετράει. Γι' αυτό μās τρομάζει τόσο ή άναγωγή του σε κύριο της ζωής μας.

Η παρέκβαση περί του μέτρου μου φάνηκε άναγκαία γιατί μπορεί να μās υποδείξει τό κοινό στοιχείο που ένώνει τά μέλη της «Πρώτης Μάρτη» με τους υπερασπιστές των βομβαρδισμών της Γιουγκοσλαβίας στη Δύση. Στους υπερασπιστές αυτούς συγκαταλέγω μόνο τους ιδιώτες και όχι τους πολιτικούς. Δέν έχω την παραμικρή άμφιβολία ότι οι βομβαρδισμοί έγιναν αποκλειστικά και μόνον για πολιτικούς και όχι για ανθρωπιστικούς λόγους, και ότι οι πολιτικοί μετά λόγου γνώσεως ψεύστηκαν, απέκρυψαν, προπαγάνδισαν. Πιστεύω όμως ότι οι έξω-πολιτικοί υπερασπιστές των βομβαρδισμών, ακόμα και οι πιο άγοραίοι και καιροσκοποί, όπως οι Γάλλοι νεοφιλόσοφοι, ήταν πεπεισμένοι για τον ανθρωπιστικόν του πράγματος.

Για να τό καταλάβουμε αυτό πρέπει να δοϋμε ότι

τό 'Ολοκαύτωμα έχει στη Δύση ένα βάρος —μέ πιο διανοητικό τρόπο στην Ευρώπη, πιο μυθολογικό στην 'Αμερική— πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι στην 'Ελλάδα. Στη Δύση ή ένοχή που όφείλει να βαρύνει όλους μας έχει γίνει συγκροτητικό στοιχείο του δημόσιου λόγου, στην 'Ελλάδα, για λόγους που δέν είναι του παρόντος, δυστυχώς όχι ακόμα. Τό συγκροτητικό αυτό στοιχείο διατυπώνει ο 'Αντόρνο ως εξής:

«Μιά νέα κατηγορική προσταγή επιβλήθηκε από τον Χίτλερ πάνω στην άνελεύθερη ανθρωπότητα: να κανονίσουν τις σκέψεις τους και τις πράξεις τους έτσι ώστε τό 'Αουσοιτις να μήν επαναληφθεί, έτσι ώστε τίποτα παρόμοιο με αυτό να μήν ξανασυμβεί».

Πρόκειται για μία νέα αξία και ένα άρνητικό αυτή τη φορά μέτρο: τό μέτρο είναι τό 'Αουσοιτις, ή αξία είναι να μήν ξανασυμβεί.

Έτσι, οι διανοούμενοι της Δύσης, άποτροπιασμένοι και από τις σφαγές που είχαν προηγηθεί στον πόλεμο της Βοσνίας, θεώρησαν ότι θρόσκονταν ένώπιον ενός έκκολαπτόμενου 'Αουσοιτις και ότι έπρεπε να τό έμποδίσουν με κάθε τρόπο. "Ως έδω καλά. Γιατί όμως θεώρησαν ότι συντελείται ένα νέο 'Αουσοιτις; 'Επειδή συγκλονίστηκαν και αυτοί, όπως ο Τσακνής, ο Μικρούτσικος και οι υπόλοιποι, και άνήγαγαν τον προσωπικό τους συγκλονισμό σε μέτρο του πράγματος. Τό γεγονός ότι οι άγριότητες των Σέρβων του Μιλόσεβιτις στο Κοσσυφοπέδιο τους συγκλόνησαν ήταν αρκετό για να αναγορευθούν αυτές σε νέο 'Ολοκαύτωμα. Τό νέο 'Ολοκαύτωμα δέν συνέβαινε επειδή όντως συνέβαινε, αλλά επειδή οι συγκλονισμένοι διανοούμενοι της Δύσης αποφάσισαν ότι συνέβαινε.

Αυτή ή άναγωγή τους σε μέτρο των πραγμάτων μπορεί να φαίνεται θεωρητική, είχε όμως ένα άποτέλεσμα όλοτέλα χειροπιαστό —έκτός από τις δόμβες που έπεσαν επί δικαίων και άδικων. Καταράκωσε κάθε έννοια δημόσιου λόγου με τή συστηματική τρομοκρατία κάθε άλλης άποψης, με τή δαμινοποίηση της διαφωνίας, με την άπαγόρευση εν τέλει κάθε άντιπαράθεσης. "Όποιος τολμούσε να προτείνει κάποιο άλλο μέσο λύσης του προβλήματος, όποιος —μέ στοιχεία— έπιχειρούσε να ανατρέψει την εικόνα της γενοκτονίας γινόταν αυτόχρημα φασίστας, ναζί, όπαδός του Χίτλερ, συνεργάτης του Μιλόσεβιτις, άντισημίτης (σύμφωνα με την κατά Μπρυκνέρ εξίσωση άντιαμερικανός = άντισημίτης). Τό βάρος των ένοχών του 'Ολοκαυτώματος φαίνεται, έτσι, ότι παρήγαγε την απόλυτη έκπτωση του.

Οι υπερασπιστές των βομβαρδισμών στη Δύση κατάρχησαν τον λόγο, έφόσον άπέναντι στη μία και μοναδική αλήθεια δέν έχεις παρά τό δικαίωμα να την άποδεχθείς. Αυτό που ήταν κάποτε τό προνόμιο της 'Εκκλησίας έγινε ίδιον μās ομάδας διανοουμένων. 'Ο Μπερνάρ-Ανρί Λεβί τό συνόψισε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο: «Fin du debat», έγραψε, τέρμα ή συζήτηση. Τά μέλη της «Πρώτης Μάρτη» τό πάνε λίγο πα-

ραπέρα. Ὅπως μαθαίνουμε ἀπό τό ἀφιέρωμα τοῦ «Μετρό», τά χαρακτηριστικά τῆς ἀντίστασης στίς πάσης φύσεως ἐξουσίες καί ἰμπεριαλισμούς εἶναι ἡ «ἐμπάθεια» (sic), τό κοινό αἶσθημα καί ἡ «δροσιά τῆς ψυχῆς», ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ Καλοῦ. Ὁ νοῦς, ὁ ὀρθός λόγος, ἡ σκέψη, ὑποβιβάζονται στό ἐπίπεδο τῆς «πραγματιστικῆς λογικῆς» καί γίνονται ὑπηρετές τοῦ Κακοῦ.

Οἱ λαοί ἔχουν ἔθιμα, δημοτικά τραγούδια καί χορούς, ιδιαίτερο τρόπο νά γλεντᾶνε καί νά πενθοῦν, ἀλλά ψυχὴ δέν ἔχουν. Μόνο πού ἡ ἠθική καί ἡ πολι-

τική –ὅπως καί ἡ ἐπιστήμη καί, κατά τὴν ταπεινὴ μου γνώμη, καί ἡ τέχνη– δέν γίνονται μέ «κατάθεση ψυχῆς». Καί ὅταν δημαγωγοὶ πείθουν τοὺς ἀνθρώπους καί τοὺς λαοὺς νά καταθέσουν τὴν, ἐξ ὀρισμοῦ, ἀνώτερη «ψυχὴ» τους δέν εἶναι γιὰ καλὸ σκοπὸ. Ἡ πιὸ πρόσφατη κατάθεση ψυχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔγινε στά συλλαλητήρια γιὰ τὴ Μακεδονία καί, ἂν δέν προσέξουμε, θά τὴν ξανακαταθέσει σέ πογκρόμ κατὰ τῶν ξένων. Ἡ κατάθεση ψυχῆς τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ ἔγινε στό Ἄουσοβις.

Ο ΜΑΡΞ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (1ο μέρος)

Μετάφραση Γιώργος Φαράκλας

τῷ Μπερνάρ Μπουρζουά

Στό βιβλίο του *Φυσικό Δίκαιο καὶ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια*, ὁ Μπλόχ¹ διαβάζει τὴ δυτικὴ ἱστορία μέσα ἀπὸ τὸν διάλογο ἢ τὴ διένεξη ἀνάμεσα στὸ ρεῦμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου – πού ὑποστηρίζει κυρίως τὴν ἀξιοπρέπεια πού ὁ ἄνθρωπος χρωστᾶ στὴν ἐλευθερία του– καὶ τὸ ρεῦμα τῆς κοινωνικῆς οὐτοπίας – πού θέλει νὰ προωθήσει τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου μέ τὴν οἰκοδόμησι μιᾶς εἰρηνικῆς κοινότη-
τας. Τό πρῶτο κορυφώνεται, λέει, μέ τὴν Ἐπανάστα-
ση τοῦ 1789, τό δεύτερο μέ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1917. Ἀπὸ τό ἕνα θεωρεῖ ὅτι κατάγεται τό κίνημα τῶν «δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», ἀπὸ τό ἄλλο τό «κίνημα τῆς εἰρήνης». Τότε ὁ μαρξισμός φαίνεται μᾶλλον νὰ ἐνοικεῖ στὸ δεύτερο παρά νὰ συμπλέει μέ τό πρῶτο! Ὅμως ὁ Μπλόχ θεωρεῖ ἔργο τοῦ αὐθεντι-
κοῦ μαρξισμοῦ ἀκριβῶς νὰ συμφιλῶσει τὰ δύο, γιατί «δέν ὑπάρχει πραγματικὴ ἐγκαθίδρυση τῶν ἀνθρωπι-
νων δικαιωμάτων χωρὶς τερματισμό τῆς ἐκμετάλλευ-
σης, οὔτε πραγματικὸς τερματισμός τῆς ἐκμετάλλευσης
χωρὶς ἐγκαθίδρυση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων».²
Ἴδου «τό ἔργο μιᾶς σοσιαλιστικῆς κληρονομίᾶς τῶν δι-
καιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου».³ Τότε ἡ ὑπέρβαση τῆς λε-
γόμενης «τυπικῆς ἐλευθερίας» (τῶν «δικαιωμάτων τοῦ
ἀνθρώπου») πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς λεγόμενης «ὑλι-
κῆς» ἢ «οὐσιαστικῆς» ἢ «ἐμπράγματης ἐλευθερίας» (ἢ
ἀπαίτηση τοῦ σοσιαλισμοῦ), δέν θὰ πρέπει νὰ λογίζε-
ται ὡς ἀπλή, ἀφηρημένη ἄρνηση τῆς πρώτης στή δεύ-
τερη, ἀλλὰ ὡς μία ἀναβάθμιση πού ὄχι μόνο διατηρεῖ

τὴν τυπικὴ ἐλευθερία στὴν ὑλική, ἀλλὰ τὴν ὀλοκληρῶ-
νει καθεαυτή. Αὐτό θὰ ἀποτελοῦσε γιὰ τὸν Γερμανό
στοχαστὴ ἀπλή ἐπιστροφή – πέρα ἀπὸ τὴν «ὑλοποίη-
ση» ἐνός μαρξισμοῦ πού νομίζει ὅτι ὀφείλει καὶ ὅτι
μπορεῖ νὰ σβῆνει τίς ἀτομικῆς ἐλευθερίες μέσα στὴν
κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη– στίς προκείμενες τῆς ἴδιας τῆς
μαρξικῆς σκέψης.

Σ' αὐτὴν θὰ περιοριστῶν θὰ θεματίσω τὴ μαρξικὴ
σκέψη, ὄχι τὴ μαρξιστικὴ θεωρία γενικά, ἀκόμη λιγό-
τερο τὴν ἐφαρμογὴ τῆς.

Κατὰ πρῶτον θὰ διερευνήσω τό νόημα καὶ τὸν λό-
γο τῆς καταδίκης ἀπὸ τὸν Μάρξ τῶν «δικαιωμάτων
τοῦ ἀνθρώπου», δηλαδή τῆς καταδίκης μιᾶς ἱστορικῆς
καθορισμένης ἀξίωσης ἐξ αἰτίας αὐτοῦ πού καταγγέλλ-
εται ὡς ἀρνητικότητά τῆς. Ἡ καταδίκη αὐτή, πού
ἀναπτύσσεται στὰ πρῶτα κείμενα τοῦ Μάρξ, ἀπὸ τὴν
Κριτικὴ τῆς ἐγγελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ κράτους μέχρι
τὴν *Γερμανικὴ ἰδεολογία*, μέ τὴν μεσολάβηση τοῦ
Ἑβραϊκοῦ ζητήματος καὶ τῆς *Ἁγίας οἰκογένειας*, εἶναι
συνολικὴ καὶ πάγια, ὀριστικὴ, στή μαρξικὴ σκέψη. Τό
Κεφάλαιο, μολονότι μιᾶ σχετικά λίγο γι' αὐτά, ἐπιβε-
βαιώνει πλήρως τὴ ρητὴ κριτικὴ τῶν πρώτων κειμέ-
νων: τὰ «δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» ἐξειδανικεῖουν
– φιλοδοξοῦν νὰ παγιώσουν ἀφηρημένα– μίαν ἀπάν-
θρωπη κατάσταση, μιά σύγχρονη πραγματικότητα πού
ἡ ἴδια δέν λογαριάζει τὸν ἄνθρωπο. – Ἀφοῦ ὅμως ὁ
κομμουνισμός, στὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου ἀπαγγέλλεται ἡ
καταδίκη, εἶναι «ἡ πραγματικὴ κίνησι πού καταργεῖ
τὴ σύγχρονη κατάσταση»,⁴ ἡ μαρξικὴ ἄρνηση τῶν «Δι-

* Προδημοσίευση ἀπὸ τό βιβλίο τοῦ B. Bourgeois, *Philosophie et droits de l'homme. De Kant à Marx*, *Φιλοσοφία καὶ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Κάντ, Φίχτε, Ἐγγελοσ, Μάρξ*, πού πρόκειται νὰ κυκλοφορήσει ἀπὸ τίς ἐκδόσεις Ἐστία (μτφρ. Γ. Φαράκλας).

1. E. Block, *Naturrecht und menschliche Würde*, [Suhrkamp, Φραγκφούρτη], 1961.

2. Block, ὁ.π., σ. 13.

3. Ὁ.π., σ. 12.

4. Marx, *Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία, Die deutsche Ideo-*

καιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» ἴσως ἐνέχει ἕνα θετικό νόημα, ἴσως τάσσεται ὑπέρ μιᾶς πραγματικῆς συγκεκομιμένης κατάφασης τοῦ ἀτόμου, σάν αὐτήν πού προβάλλει σήμερα τό κίνημα τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου». Θά ἀναρωτηθῶ κατά δεύτερον ἂν ὑπάρχει στήν κοινωνική θεωρία τοῦ Μάρξ κάτι πού νά δικαιολογεῖ τήν ἐκκλιση τοῦ Μπλόχ γιά τή συμφιλίωση τοῦ μαρξισμοῦ μ' αὐτό τό, σήμερα, αἰσίως ζωντανό καί εὐρωστο ρεῦμα.

Ἡ κομμουνιστική ἄρνηση τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» δέν πατᾶ στήν ἀπ' εὐθείας, ἄμεση ἀνάγνωση τοῦ ἐμφανοῦς περιεχομένου τῆς περίφημης Διακήρυξης τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἀλλά στήν ἄκρως μεσολαβημένη ἐρμηνεῖα τῆς ιστορικῆς λειτουργίας τῆς. Γιά τόν Μάρξ, ἡ θέση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀποτέλεσμα, ἕνα ἀποτελεσματικό ἀποτέλεσμα –δηλαδή ἕνα αἰτιατό πού ἀποτελεῖ μέσον–, μ' ἄλλα λόγια, εἶναι «ιδεολογική». Μήν ἔχοντας ἐδῶ τήν πρόθεση νά ἀσκήσω κριτική στήν προβληματική καί τή λύση τοῦ Μάρξ, ἀλλά νά τήν κατανοήσω, πρέπει νά ἀναλύσω τή θεωρία του γιά τήν ιστορική λειτουργία τῆς θέσης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀνάλυση θά ἔχει δύο στιγμές ἀντίστοιχες πρός τίς δύο φάσεις πού συνήθως διακρίνονται στήν ἐξέλιξη τῆς μαρξικῆς σκέψης: πρῖν τή *Γερμανική Ἰδεολογία*, ἀπό αὐτήν καί πέρα. Ἡ *Γερμανική Ἰδεολογία* εἶναι μία «τομή» ὄχι τόσο «ἐπιστημολογική» –ὅπως ἔχει λεχθεῖ⁵ ὅσο –ὅπως εἶπε ὁ Μάρξ– «φρασεολογική», γιατί οἱ ἀρχές μένουν ἀναλλοίωτες: εἶναι οἱ ἀτομικοί πραγματικοί ἄνθρωποι ἰδωμένοι κατά τήν ἀλληλεπίδρασή τους· ὁ Μάρξ παρέμεινε ἀτομιστής, ὅπως στή *Διατριβή του*,⁶ ἀλλά ἐπικούρειος ἀτομιστής! – Ἔτσι, ἡ κριτική τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» ὡς πρός τήν ιστορική λειτουργία τους ἐκφράσθηκε μέν πρῶτα φιλοσοφικά κι ὕστερα ὑλιστικά, μέ τήν ἔννοια τοῦ «νέου ὑλισμοῦ» ὅπως τόν ὄρισαν οἱ *Θέσεις γιά τόν Φόουερμαπαχ*, δηλαδή κατά τοῦ Φόουερμαπαχ καί ὄλων τῶν προγενέστερων φιλοσόφων, πλὴν τό βασικό νόημα τῆς κριτικῆς δέν ἄλλαξε. – Ἡ ιστορική προσέγγιση τοῦ δόγματος τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν Μάρξ ὡς ἀρχῆς συγκεκριμένου κοινωνικοπολιτικοῦ ἐγχειρήματος ἐπαναλαμβάνει τήν ἐγγελιανή προσέγγιση, ἀλλά βέβαια ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς του στίς δύο φάσεις πού διακρίναμε, τή «φιλοσοφική» καί τήν «ὑλιστική» κριτική τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», τόν ἀπομακρύνει ριζικά ἀπό τόν Ἔγγελο.

Ὁ Μάρξ βρίσκει τήν ἀρνητική ιστορική λειτουργία τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» ἐξετάζοντας πρῶτα τό *καθεστῶς* ἢ τόν *τόπο* τους, ἔπειτα τό *περιεχόμενό* τους. Τά «Δικαιώματα» ἐντοπίζονται καταγωγικά σέ μιᾶ *Διακήρυξη* πού ἡ ἴδια ἔχει πολιτική λειτουργία, εἶναι πολιτική πράξη, καί τοῦτο μέ ἀπόλυτη ἔννοια, ἀφοῦ πρόκειται γιά τήν πράξη συγκρότησης τῆς πολιτικῆς ὡς πολιτικῆς, τοῦ κράτους ὡς πολιτείας· τά «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» νοηματοδοτοῦνται λοιπόν ἤδη –ἀρνητικά– ἀπό τόν ἐντοπισμό τους στήν

πράξη θέσεως τῆς πολιτείας. Ἡ καταγγελία τους κερδίζει σέ ἀκρίβεια καί βάθος ἐφ' ὅσον στό ἴδιο τό περιεχόμενό τους διαβάζεται ὁ –ἀρνητικός– λόγος ὑπαρξῆς μιᾶς τέτοιας πολιτείας.

Δεδομένου ὅτι ἰδρύουν ἕνα κράτος πάνω στήν *καθαρή θέληση* τοῦ ἀνθρώπου, ἰδωμένου συνεπῶς ὡς *καθολικοῦ* –ὄχι πάνω σ' ἕνα ὑπερ-ἀνθρώπινο καθολικό στοιχεῖο (τό θεῖο θέλημα) οὔτε σ' ἕνα ὑπο-καθολικό ἀνθρώπινο στοιχεῖο (τόν ἐργαζόμενο ἄνθρωπο)–, δηλαδή πάνω στόν *ἐπουράνιο ἄνθρωπο*, τά «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» ἰδρύουν τό κράτος ὡς καθ' αὐτό πολιτικό: Ἡ πολιτική εἶναι, ὄντως, ὁ ἐπίγειος Οὐρανός –τό καθ' αὐτό πολιτικό κράτος δέν θεμελιώνεται πιά στό θεῖο δίκαιο ἀλλά στόν ἄνθρωπο ἐφ' ὅσον ἀνορθώνεται ὡς πολίτης κι ἔτσι ἀναδεικνύεται ὡς καθολική θέληση καθολικά ἐκφερομένη: ὡς καθαρή θέληση. – Ὅμως ὁ Μάρξ θεωρεῖ πῶς ἡ ἀμιγῶς πολιτειακή, πολιτική πολιτεία, δηλαδή καθ' ἀρχάς ἀπελευθερωμένη ἀπό τό θεῖον, τό ἄθρησκο, ἄθεο, δημοκρατικό κράτος, εἶναι ἡ ἐνεργός *πραγματικότητα* τοῦ *χριστιανικοῦ κράτους!*

Ὅντως, ἡ πολιτεία πού *αὐτοαποκαλεῖται* χριστιανική, πού ὁμολογεῖ τόν χριστιανισμό, δέν εἶναι οὔτε ἐνεργός πολιτεία οὔτε χριστιανική. Δέν εἶναι ἐνεργός,

logie [Marx Engels Werke, ἐφ' ἑξῆς MEW, Dietz, Βερολίνο, τ. 3, σ. 35].

5. Ἐννοεῖ τήν ἀποψη τοῦ Ἄλτουσέρ.

6. Διαφορά τῆς δημοκρατίας καί τῆς ἐπικούρειας φουσκῆς φιλοσοφίας, *Differenz der demokratrischen und epikureischen Naturphilosophie*, μτφρ. Γνώση, Ἀθήνα 1983, Σ. τ.μ.

γιατί ένα ιδεώδες όπως ο χριστιανισμός είναι άπραγματοποίητο. Δέν είναι χριστιανική, γιατί τό «χριστιανικό κράτος», ανυπόστατο άφ' έαυτού, ως πολιτεία, χρειάζεται ως συμπλήρωμα και στήριγμα τή θρησκεία υποδιβασημένη σε άπλό μέσον, τήν άρνημένη θρησκεία: Είναί τό κράτος του ψέματος. Πρέπει αντίθετα να ποϋμε ότι «μόνο τό ανθρώπινο υπόβαθρο τής χριστιανικής θρησκείας μπορεί να πραγματοποιηθεί με άληθινά ανθρώπινα έργα».⁷ Τό πολιτικό, άθρησκο, άθεο, δημοκρατικό κράτος πραγματώνει ένεργά τό ανθρώπινο βάθρο, που εκφράζεται (άναγκαστικά) ιδεωδώς στον χριστιανισμό, τή χριστιανική άξίωση αυτοτέλειας του κάθε ανθρώπου, έφ' όσον ή (τυχαία, εκπτωτη) πραγματικότητα του είναι ενός άτομου χωρισμένου από τό γενολογικό του είναι: «Η ολοκλήρωση του χριστιανικού κράτους είναι τό κράτος που όμολογει ότι είναι κράτος και δέν εξετάζει ποιά είναι ή θρησκεία των μελών του».⁸

Όταν, στην πολιτεία, εν άρχή ήν ό λόγος —συγκεκριμένα μιά «Διακήρυξη»—, τότε σίγουρα άρχει ή θρησκεία! Ό Μάρξ πραγματεύεται για πρώτη φορά τά Δικαιώματα του ανθρώπου στο Έβραϊκό ζήτημα, όπου άπαντά στον Μπροϋνο Μπάουερ —σχετικά με τήν πολιτική χειραφέτηση των Έβραίων— ότι, ακριβώς, ή άπελευθέρωση του κράτους από τή θρησκεία τήν παγώνει ως (ένεργό) ιδιωτική θρησκεία: Οι άνθρωποι «δέν παύουν να είναι θρησκοί επειδή είναι ιδιωτικά θρησκοί»⁹ τά «Δικαιώματα του ανθρώπου» θά διακηρύξουν δέ ότι «τό προνόμιο τής πίστης συνιστά οικουμενικό ανθρώπινο δικαίωμα».¹⁰ — Όμως άπόλυτη προϋπόθεση του Μάρξ άποτελεί, θεωρητικά, ή άναγωγή του πραγματικού στο άισθητό, στο εμπειρικό, και πρακτικά (άρα άπόλυτα, κατ' άρχήν) ή άρνηση τής

θρησκείας ως άπόλυτα βλαβερός. — Γι' αυτό και πρέπει να άρνηθοϋμε άπόλυτα τά «Δικαιώματα του ανθρώπου» που ιδρύουν τό τέλειο χριστιανικό κράτος. — Αυτός είναι ό πρώτος, ό σφαιρικός λόγος για τήν καταδίκη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου: Άποτελούν τό περιεχόμενο τής Διακήρυξης που έδραιώνει στην πράξη τον πολιτικό, τον εμπράγματο θρίαμβο τής άπόλυτα βλαμμένης θρησκευτικής ύπαρξης.

Αυτός ό λόγος είναι ακόμη έξωτερικός προς τό περιεχόμενο των διακηρυγμένων Δικαιωμάτων του ανθρώπου — άφορά μόνο τήν ιδρυτική λειτουργία τής «Διακήρυξης». — Όμως ό Μάρξ θά διαβάσει και στο διακηρυγμένο περιεχόμενο τους τήν άρνητικότητα του ιδρυμένου —δηλαδή του χριστιανικού κράτους που έχει ολοκληρωθεί ως άθεο κράτος, άθρησκο, δημοκρατικό, άληθινό. Διαβάσει ακριβώς σ' αυτό τό περιεχόμενο τήν λειτουργία παγίωσης του ανθρώπινου βάθρου ή ύπόβαθρου τής θρησκείας: «Μεταβάλλουμε, τονίζει, τά θεολογικά ζητήματα σε κοσμικά».¹¹ Αυτή ή άνάγνωση, άποκαλύπτοντας τό πραγματικό νόημα τής βλάβης άπ' όπου προκύπτει ή θρησκεία, επιτρέπει ν' αναπτύξουμε τό νόημα τής καταδίκης των «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» από τον Μάρξ.

Τό περιεχόμενο τους —έρμηνευμένο λειτουργικά κι αυτό— φανερώνει τήν αντίφαση τής ανθρώπινης ύπαρξης που παγιώνεται —που επιχειρεί να παγιωθεί— μέσα τους. Αυτό παρουσιάζεται ευθύς από τον Μάρξ ως αντίφατικό τό ίδιο. Τά Δικαιώματα του ανθρώπου διαφορίζονται σε δικαιώματα του ανθρώπου και δικαιώματα του πολίτη, μιά διαφορά που άποτυπώνει, στην πράξη, τήν πλήρη αντίθεση των έκατέρωθεν περιεχομένων. Τά μέν δικαιώματα του ανθρώπου άνήκουν στο έγωιστικό άτομο, τά δέ δικαιώματα του πολίτη άνήκουν στο άτομο που άνοίγεται προς ένα καθολικό ένδιαφέρον.

Ό Μάρξ εξετάζει διαδοχικά τά τέσσερα βασικά δικαιώματα του ανθρώπου: έλευθερία, ιδιοκτησία, ισότητα, ασφάλεια, στη Διακήρυξη του θεωρούμενου ως «λαϊκότερου» Συντάγματος του 1793 του έμφανίζονται ώστόσο ως «τά δικαιώματα του έγωιστή ανθρώπου, του χωρισμένου από τον άνθρωπο και τήν κοινότητα ανθρώπου».¹² — Η έλευθερία, που κάθε σύστημα δικαίου προωθεί ως θεμέλιό του, όρίζεται άρνητικά ως «τό δικαίωμα να πράττω ό,τι δέν βλάπτει τους άλλους», δηλαδή ως άλληλοπεριορισμός, υποδιβάζοντας τήν «έλευθερία του ανθρώπου» στην έλευθερία μιάς «μοναχικής και άποσυρόμενης στον έαυτό της μονά-

7. Marx, Τό έβραϊκό ζήτημα, Zur Judenfrage, [MEW 1, 357].

8. Ό.π., [MEW 1, 361].

9. Ό.π., [MEW 1, 353].

10. Ό.π., [MEW 1, 363].

11. Ό.π., [MEW 1, 352].

12. Ό.π., [MEW 1, 364].

δας».¹³ Ἡ *ιδιοκτησία* –πού ὁ ἐμπράγματος χαρακτήρας της κλείνει τὸ γενολογικὸ ἀνοιγμὰ τῶν συνειδητῶν ἀτόμων ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ χωρισμὸ– εἶναι τὸ δικαίωμα νὰ ἀπολαμβάνουμε τὸ ἀγαθὸ μας *σύμφωνα με τὴν ἰδιοτροπία μας*. Ἡ *ισότητα* δηλώνει μόνον τὴν ἔλλειψη ὀριζόντιας, ἄμεσης σχέσης τῶν ἀτόμων. Ἡ δὲ *ἀσφάλεια* σημαίνει πὼς ἡ μόνη κάθετη σχέση κάθε ἀτόμου πρὸς τὸ κοινωνικὸ σύνολο τῶν ἀτόμων εἶναι ἡ διασφάλιση ἀπὸ ὅλους τοῦ ἐγωισμοῦ τοῦ καθενός. – Ἐν ὀλίγοις, «*κανένα ἀπὸ τὰ λεγόμενα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου δὲν ξεπερνᾷ τὸν ἐγωιστὴ ἄνθρωπο*».¹⁴

Ἀντίθετα, τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη «*ἐξασκοῦνται μόνον ἀπὸ κοινῶν με' ἄλλους*».¹⁵ Ἄρα ἡ ἐξάσκησή τους ἀρνεῖται εὐθέως τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου ὡς δικαιώματα τῆς ἰδιαιτερότητας καθηλωμένης στὸν ἑαυτὸ της: «*Τὸ κράτος, λέει σχετικὰ ὁ Μάρξ, αἶρει με' τὸν τρόπο του τὴν διάκριση γένους, τάξης, παιδείας, ἀπασχόλησης, ὅταν ὀρίζει τὸ γένος, τὴν τάξη, τὴν παιδεία, τὴν ἀπασχόληση ὡς ἀπολιτικές διακρίσεις, ὅταν ἀνακηρύσσει κάθε μέλος τοῦ λαοῦ ἰσότημο μέτοχο στὴν λαϊκὴ κυριαρχία ἀσχέτως παρόμοιων διαφορῶν*».¹⁶ Ὡς ἐκ τούτου, τὸ κράτος πού διέπουν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη,

«*ἐκεῖ ὅπου τὸ κράτος ἔχει ἐπιτύχει τὴν ἀληθινὴ ἀνάπτυξή του, ὁ ἀνθρώπος διάγει, ὄχι μόνον στὴ σκέψη, στὴ συνείδηση, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα, στὴ ζωὴ, μιά διπλὴ ζωὴ, μίαν ἐπουράνια καὶ μίαν ἐπίγεια, τὴ ζωὴ στὴν πολιτικὴ κοινότητα, ὅπου ἀντιμετωπίζει τὸν ἑαυτὸ του ὡς κοινοτικὸ ὄν, καὶ τὴ ζωὴ στὴν κοινωνία πολιτῶν, ὅπου δραστηριοποιεῖται ὡς ἰδιώτης*».¹⁷

Μιά παρόμοια ἀντίφαση τοῦ ἐμφανοῦς περιεχομένου τῶν διακηρυγμένων δικαίων παραμένει ὅμως, στὰ μάτια τοῦ Μάρξ, μόνον *φαινομενικὴ*. Κατ' αὐτόν –ἄς θυμηθοῦμε τὴν ὄγδοη θέση γιὰ τὸν Φόουερμαχ–,¹⁸ οἱ ἀντιφάσεις ἢ τὰ «*μυστήρια*» ἐνός θεωρητικῆς, δηλαδὴ στατικῆς ἰδωμένου περιεχομένου λύνονται ἂν ἰδωθοῦν δυναμικὰ, ἀπὸ *πρακτικὴ* ἄποψη, ὡς στιγμὲς μιᾶς *διαδικασίας*. Μὲ μιά τέτοια *πρακτικὴ, πραγματικὴ ὀπτική*, ἡ θεωρία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη καταγράφει, στὴν πραγματικότητα, τὴ δυναμικὴ *ιεράρχησή* τους, τὴν ὑπαγωγή τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη –τοῦ ἰδανικοῦ, ἰδεατοῦ, ἐξωπραγματικοῦ ἀνθρώπου– ὡς ἀπλοῦ μέσου στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου– τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρώπου – ὡς ἀληθινοῦ σκοποῦ. Αὐτὸ διατυπώνεται σαφῶς στὸ 11ο ἄρθρο τῆς *Διακήρυξης* τοῦ 1791: «*Σκοπὸς κάθε πολιτικοῦ συνεταιρισμοῦ εἶναι ἡ διατήρηση τῶν φυσικῶν καὶ ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου*». Ἄρα «*ὁ πολίτης ὀρίζεται ὡς ὑπηρετὴς τοῦ ἐγωιστῆ ἀνθρώπου*».¹⁹

Μιά τέτοια ὑπαγωγή εἶναι ὅμως *διαλεκτικοῦ* χαρακτήρα, καὶ μόνον αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ λύσουμε τὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν *θεωρητικὴ ὑπαγωγή* τοῦ πολίτη στὸν ἀνθρώπο καὶ τὴν *πρακτικὴ ὑπαγωγή* τοῦ ἀνθρώπου στὸν πολίτη, τῆς κοινωνίας στὸ κράτος. Τὸ

θεοσιζόμενο πολιτικὸ κράτος, τὸ ἐπαναστατικὸ κράτος, *τρομοκρατεῖ* τὸν ἀνθρώπο καὶ τιμωρεῖ τὸν ἐγωισμό σάν ἐγκλημα. Ἴδού τὸ «*αἶνιγμα*» τῆς «*κατάφωρης ἀντίφασης*» τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης πρὸς τὴ θεωρία»,²⁰ ἀφοῦ ἔτσι τὸ μέσον καταπιέζει τὸν σκοπὸ. Τὸ κράτος τοῦ Ροβεσπιέρου καὶ μετὰ τοῦ Ναπολέοντα καταστέλλει τὴν κοινωνικὴ βάση του. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν μόνον στὴ θεωρία!

Ὅμως αὐτὸ ἐξηγεῖται, γιὰ τὸν Μάρξ –τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι μάλιστα ὀριστικὸ, συνδεόμενο με' τὴν ἐγγελιανὴ κληρονομιά, με' τὸ περιεχόμενο πού ἀρνεῖται καὶ

διατηρεῖ ἢ καταγωγικὴ πατροκτονία!– τὸ μέσον, ὡς προϊόν (πρακτικὴ σημασία τῆς «*ἀντανάκλασης*»), εἶναι κατ' ἀνάγκην ἄλλο ἀπὸ τὸν παραγωγό του, ἔχει λόγο ὑπαρξης (ὡς προϊόν) μόνον ἐφ' ὅσον ὑπάρχει μ' αὐτὸ τὸν *ἀρνητικὸ* τρόπο. Ἡ *κανονικὴ ἐκδήλωση* τοῦ προϊόντος εἶναι λοιπὸν ἡ ἐναντίωσή του πρὸς τὸν παραγωγό του: «*Κάθε συνέπεια*», ἔλεγε ὁ Μάρξ στὴν *Κριτικὴ* τοῦ ἐγγελιανοῦ κράτους, «*μάχεται τὴν ὑπαρξὴ τῶν*

13. Ὁ.π., [MEW 1, 364].

14. Ὁ.π., [MEW 1, 366].

15. Ὁ.π., [MEW 1, 362].

16. Ὁ.π., [MEW 1, 354].

17. Ὁ.π., [MEW 1, 355].

18. [«Κάθε κοινωνικὴ ζωὴ εἶναι οὐσιαστικὰ *πρακτικὴ*. Κάθε μυστήριον, ἀφορμὴ μυστικισμοῦ γιὰ τὴ θεωρία, λύνεται ὀρθολογικὰ στὴν ἀνθρώπινη πράξη καὶ με' τὴν ἐννόηση αὐτῆς τῆς πράξης» MEW 3, 7].

19. Ὁ.π., [MEW 1, 366].

20. Ὁ.π., [MEW 1, 366, 367].

προϊποθέσων της».²¹ Αυτή η άρνηση του παραγωγού από το παράγωγο συμφωνεί δέ με την ίδια την σκοπιμότητα της παραγωγής. Η άμοιβαία αιτιότητα —ή αλληλεπίδραση— αιτίας - αιτιατού στον Μάρξ είναι όντως —αντίθετα με τον τρέχοντα σχολιασμό της σκέψης του— μόνο το φαινόμενο της (άρνητικής) διαλεκτικής αιτιότητας της αιτίας. Η αιτία είναι αιτία και της άρνησής της από το αίτιατό, συνεπώς αυτεπιβεβαιώνεται διά της φαινομενικά αυτόνομης αποτελεσματικότητας του αποτελέσματος: Νά τί σημαίνει τό όλο ζήτημα της σχετικής αυτόνομίας των άνωτερων βαθμίδων στη διαδικασία παραγωγής της υλικής ζωής!²²

Συγκεκριμένα, η έγωιστική κοινωνία είναι η αιτία πού τό κράτος την καταστέλλει κι έτσι την αποδεσμεύει ως καθαρή έγωιστική κοινωνία: Η πολιτική άπελευθέρωση της πολιτείας από τον έγωισμό ίσοδυναμεί με κοινωνική άπελευθέρωση του έγωισμού από την πολιτεία: η άπόλυτη πολιτική άρνηση του έγωισμού είναι η άπόλυτη κοινωνική κατάφασή του. Έτσι «η πολιτική επανάσταση είναι η επανάσταση της κοινωνίας των πολιτών»,²³ έφ' όσον, γιά την ακρίβεια, καταργεί τή φεουδαρχική μορφή της και την αντικαθιστά με την άστική. Στην φεουδαρχική κοινωνία οι οικονομικές ιδιαιτερότητες είχαν άμεσα πολιτικό χαρακτήρα, «δηλαδή τά στοιχεία της άστικής ζωής, όπως λ.χ. η ιδιοκτησία ή η οίκογένεια ή ο τρόπος εργασίας, άναδεικνύονταν, εν είδει φέουδου, τάξης και συντεχνίας, σέ στοιχεία της πολιτικής ζωής».²⁴ πλίν μιά τέτοια πολιτικοποίηση του έγωισμού —δηλαδή τά προνόμια— περιόριζε, σάν γενίκευση πού ήταν, τό παιχνίδι του καθεκάστου. Όταν δέ η πολιτική των «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» αίρει τον πολιτικό χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών, τότε αποδεσμεύει φαινομενικά την ιδεαλιστική μέριμνα γιά τίς υποθέσεις του λαού από τά ιδιαίτερα κοινωνικά συμφέροντα, αλλά στην πραγματικότητα έλευθερώνει τον έγωιστικό δυναμισμό των τελευταίων από κάθε γενικευτικό δεσμό: «Η ολοκλήρωση του ιδεαλισμού του κράτους υπήρξε συνάμα ολοκλήρωση του υλισμού της κοινωνίας των πολιτών».²⁵ — Η καταξίωση από τό κράτος του πράττειν των ατόμων, η όποία, ως κρατική, άγνοεί την ιδιαιτερότητα τους και τά αντιμετώπιζει μόνο σάν ίσα φιλά άτομα, εκφράζεται τότε σέ δικαιώματα, στά ανθρώπινα δικαιώματα πού θεμελιώνουν την πολιτεία ως έννομο κράτος: ως τό Έγώ άναδεδειγμένο σέ Νόμο. Δικαιώματα του ανθρώπου και δικαιώματα του πολίτη φανερώνουν την ένότητά τους στό ότι άμφότερα είναι δικαιώματα κι ότι μιά πολιτεία πού όμολογεί τό δικαιο ως θεμέλιό της εκφράζει, με τό νά τό έξιδανικεύει σέ έπίπεδο πολιτών, την άπόλυτη πραγμάτωση της κοινωνίας πολιτών πού αποδεσμεύει πλήρως την έγωιστική άρχή της:

«Η άναρχία είναι ο νόμος της χειραφετημένης από τά ιεραρχικά προνόμια άστικής κοινωνίας, η δέ άναρχία της άστικής κοινωνίας είναι τό θεμέλιο της νεώτερης δημόσιας τάξης πραγμάτων, ό-

πως η δημόσια τάξη πραγμάτων έγγυάται από μέρους της αυτή την άναρχία. "Όσο αντίθετες είναι μεταξύ τους, τόσο είναι όρος η μία της άλλης».²⁶

Στήν Άγία οίκογένεια —άπ' όπου προέρχονται οι τελευταίες γραμμές— ο Μάρξ επαναλαμβάνει και επιβεβαιώνει, συγκεκριμενοποιώντας τες, τίς αναλύσεις του Έβραϊκού ζητήματος, τονίζοντας ότι αυτή η ένότητα του ζεύγους κράτος-άστική κοινωνία υποβαστάζεται και έμψυχώνεται από την πραγματική στιγμή της, δηλαδή από την άστική κοινωνία, η όποία παράγει και όμολογεί έαυτήν μέσα στό κράτος και τό δικαιο του: «Τό κράτος δέν έφτιαξε τά Δικαιώματα του ανθρώπου. Είχε υπάρξει προϊόν της άστικής κοινωνίας, όταν η δική της ανάπτυξη την ώθησε νά υπερβεί τους παλαιούς πολιτικούς δεσμούς, και τώρα άναγνώριζε από μέρος του τή γενέτειρα και βάση του με τή Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου».²⁷

Όταν άνασκοπεί έτσι την ιστορική μοίρα αυτής της άναγνώρισης, άρχικά δέσμιος της —ροβεσπιερικής και απολεόντειας— αυταπάτης, ότι τό κράτος μπορεί και όφείλει νά τεθεί, άρνούμενο —με τον τρόπο και τον πόλεμο—, την ίδια του τή βάση, την κοινωνία πολιτών, λόγω φαινομενικής έτερότητάς της, ο Μάρξ άνακαλύπτει την ιστορική άποπεράτωση της στην Επανάσταση του 1830:

«Τό 1830, γράφει, η φιλελεύθερη άστική τάξη εκπλήρωσε τελικά τίς έπιθυμίες της του 1789, με την μόνη διαφορά ότι η πολιτική διαφώτισή της είχε πιά ολοκληρωθεί, ότι δέν νόμιζε πιά πώς τό συνταγματικό αντιπροσωπευτικό κράτος πού ήθελε υλοποιούσε τό ιδανικό της πολιτείας, τή σωτηρία του κόσμου και τους οικουμενικούς σκοπούς της ανθρωπότητας, παρά είχε ίσα ίσα καταλάβει ότι αυτό είναι η έπίσημη έκφραση της άποκλειστικής έξουσίας της και η πολιτική άναγνώριση του ιδιαίτερου συμφέροντός της».²⁸

Τότε, «τά Δικαιώματα του ανθρώπου παύουν νά υπάρχουν μόνο στή θεωρία», αλλά αυτό συμβαίνει μόνο επειδή «άρχίζει η κυριαρχία των άστών», καθώς

21. Κριτική του έγγελιανού πολιτικού δικαίου, *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, [MEW 1, 247: jede Konsequenz gegen die Existenz ihrer Voraussetzungen kampf' mff. Κριτική της έγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου, Παπαζήσης, Άθήνα 1978, σ. 83].

22. Δηλαδή τό ζήτημα της φαινομενικής αυτόνομίας του έποικοδομήματος σέ σχέση με την οικονομική βάση. Σ.τ.μ.

23. Έβραϊκό ζήτημα, [MEW 1, 367].

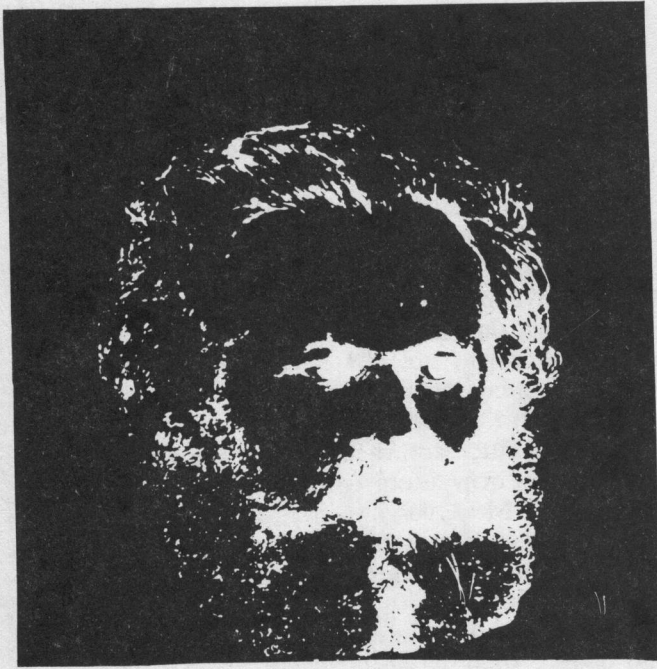
24. "Ο.π., [MEW 1, 367-368].

25. "Ο.π., [MEW 1, 368-369].

26. Η Άγία οίκογένεια, *Die heilige Familie*, [MEW 2, 124].

27. "Ο.π., [MEW 2, 120].

28. "Ο.π., [MEW 2, 131].

«ἡ ἀστική κοινωνία ἐκπροσωπεῖται θετικά ἀπό τοὺς ἀστούς».²⁹ Ἡ ἱστορική συγκεκριμενοποίηση τοῦ θέματος τοῦ Ἑβραϊκοῦ ζητήματος ἀποκαλύπτει δηλαδή τὸ ἀληθινὸ ἐμπράγματο ὑποκείμενο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ κοινωνία πολιτῶν ἐλευθερώνεται χάρις σ' αὐτά, χάρις σ' αὐτὴ τὴν ἀμιγῆ ἰδεατὴ-τυπικὴ καταξίωση τῆς ἰδιοκτησίας, μόνον ἐφ' ὅσον κατέχει πραγματικά ἤδη τὴν ἰδιοκτησία, δηλαδή ἐφ' ὅσον εἶναι κοινωνικά ἱκανοποιημένη ὅμως ἢ ἱκανοποιημένη μερίδα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πολιτῶν, αὐτὴ πού ἄρχει μέσα της καὶ τῆς δίνει τὸ ὄνομα, εἶναι οἱ ἀστοί. Τὰ Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὰ δίκαια τοῦ ἀστοῦ.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀστός τίθεται ὡς ἄνθρωπος ἐκφράζει ἀπλῶς τὸν νόμο σύμφωνα μέ τὸν ὅποιο —ὅπως λέει ἡ Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Ἐγγελου— μιά τάξη τῆς κοινωνίας πολιτῶν δέν μπορεῖ νά ἀνατρέψει τὴν πολιτικὴ τάξη πραγμάτων χωρὶς νά κινήσει τὴν κοινωνία, μπορεῖ μιά ἐπιμέρους τάξη νά διεκδικήσει τὴ γενικὴ κυριαρχία».³⁰ — Ὅμως, στὴν πραγματικότητα, τὰ δικαιώματα τοῦ ἀστοῦ δέν εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον τῶν πραγμάτων, πού ὁ ἀστός τὰ καταξιώνει ὅταν παρουσιάζει τὰ δίκαιά του ὡς δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὰ δέν ἀποτυπώνουν «τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου» ἀλλὰ «τὴν κυριαρχία τῆς ἰδιοκτησίας».³¹ — Γενικά ἀρνοῦνται ὅ,τι κάμνει τὸν ἄνθρωπο ἄνθρωπο, τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπὸ κάθε προοδεδομένο καθορισμό, τὴν πλήρη ἐλευθερία του, μὴ περιοριζόμενη ἀπὸ κάποια ἰδιαιτερότητα, μερικότητα, περατότητα. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο τέτοια δικαιώματα εἶναι ἀντιφατικά: παρουσιάζουν ὡς ἐλευθερία τὸ ἐνάντιό της. Ὅπως γράφει ὁ Μάρξ στό Ἑβραϊκὸ ζήτημα,

«ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐγώιστῆ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀναγνώρισή της ἀποτελοῦν μᾶλλον ἀναγνώριση τῆς ἀχαλίνωτης κίνησης τῶν πνευματικῶν καὶ ὑλικῶν στοιχείων, πού ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τῆς ζωῆς του. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἄνθρωπος δέν ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὴν θρησκεία, ἀπέκτησε τὴν ἐλευθερία τῶν θρησκευμάτων. Δέν ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία. Ἀπέκτησε τὴν ἐλευθερία τῆς ἰδιοκτησίας...».³²

τὴν ψεύτικη ἐλευθερία τῆς ἀπλῆς ἐπιλογῆς στό πλαίσιο ἐνός ἀπόλυτα πάγιου καθορισμοῦ, πού ὡς τέτοιος κατεξουσιάζει τὸν ἄνθρωπο.

Ἐπανερχόμενος στὴν Ἁγία οἰκογένεια σ' αὐτὸ τὸ μεῖζον θέμα τοῦ Ἑβραϊκοῦ ζητήματος, ὁ Μάρξ ὑπενηθμίζει:

«Δεῖξαμε ὅτι ἡ ἀναγνώριση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἀπὸ τὸ νεότερο κράτος δέν ἔχει ἄλλο νόημα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τῆς δουλείας ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο κράτος. Ὅπως ἀκριβῶς φυσικὴ βάση τοῦ ἀρχαίου κράτους εἶναι ἡ δουλεία, τοῦ νεότερου κράτους εἶναι ἡ ἀστική κοινωνία, ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, δηλαδή ὁ ἀνεξάρτητος ἄνθρωπος πού ὁ μόνος του δεσμός μέ τὸν συνάνθρωπο εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ συμφέρον καὶ ἡ ἀσύνειδη φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ὁ δούλος τῆς κερδοσκοπικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἰδίας καὶ ξένης ἰδιοτελοῦς ἀνάγκης».³³

Ἡ διάρθρωση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου σέ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δικαιώματα τοῦ πολίτη δέν συνιστᾶ ἀντίφαση ἀπὸ μόνῃ της τὸ νόημα τῆς βαθύτερης ἐνότητάς τους, τοῦ ὅτι ἀποτελοῦν δίκαια τοῦ ἀστοῦ, αὐτὸ γεννᾷ τὴν ἀπόλυτη ἀντίφαση ἀνάμεσα σέ τέτοιου εἶδους ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ στὸν ἄνθρωπο. Ὅπου ὑπάρχουν Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, δέν ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος! Τὸ λάθος τοῦ Μπάουερ καὶ τῶν σὺν αὐτῶ εἶναι ἡ σύγχυση «τοῦ κράτους μέ τὴν ἀνθρωπότητα, τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων μέ τὸν ἄνθρωπο, τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης μέ τὴν ἀνθρωπίνην».³⁴

Ἡ πραγματικὴ καταξίωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐφικτὴ μόνον ἐκτός νομικοῦ στοιχείου, δηλαδή ἐκτός πολιτείας. Τὰ πρῶτα κείμενα τοῦ Μάρξ —τὰ λεγόμενα «ἀνθρωπιστικά»— περιγράφουν τὴ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι τὴν πολιτικὴ καὶ μόνον, τὴν ἰδανικὴ —ἀφοῦ αὐτὴ παγιώνει σέ πραγματικὸ, κοινωνικὸ ἐπίπε-

29. Ὁ.π., [MEW 2, 130].

30. Γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Ἐγγελου, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*, [MEW 1, 345].

31. Πρὸς τὸν Ruge, *Briefe aus den Deutsch-Franzosischen Jahrbuchern*, [MEW 1, 345].

32. Ἑβραϊκὸ ζήτημα, [MEW 1, 369].

33. Ἁγία οἰκογένεια, [MEW 2, 120].

34. Ὁ.π., [MEW 2, 92].

δο, ὅτι ἀρνεῖται σέ πολιτικό ἐπίπεδο—, ἀλλά τήν πραγματικά ἀνθρώπινη, καθ' ὃ κοινωνική, ὡς ἐνεργοποίηση, μέσα στό πραγματικό ἄτομο, καί ἀπό τό ἴδιο τοῦ «γενολογικοῦ ὄντος» του:

«Μόνον ἀφ' ὅτου ὁ πραγματικός ἀτομικός ἀνθρώπος ἐπαναφέρει μέσα του τόν ἀφηρημένο πολίτη καί γίνει, ὡς ἀτομικός ἀνθρώπος στήν ἐμπειρική ζωή του, στήν ἀτομική ἐργασία του, στίς ἀτομικές σχέσεις του, ἕνα γενολογικό ὄν, ἀφ' ὅτου ὁ ἀνθρώπος ἀναγνωρίζει καί ὀργανώσει τίς “οἰκείες δυνάμεις” του ὡς κοινωνικές δυνάμεις καί συνεπῶς πάψει νά χωρίζει ἀπό τόν ἑαυτό του τήν κοινωνική δύναμη ὑπό τό σχῆμα τῆς πολιτικῆς δυνάμεις, μόνο τότε ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνθρώπινη χειραφέτηση».³⁵

Αὐτή ἡ ἐνεργοποίηση, ἀπό τό ἄτομο, τοῦ γένους του, δηλαδή τῆς ἀνθρώπινης ὡς ὀλότητας ὄντων, δράσεων καί δυνάμεων, σημαίνει ἄρνηση τῆς ἀτομικιστικῆς ἰδιοποίησης τῶν πραγμάτων ἀπό μιὰ πράξη ὡς ἐκ τούτου πεπερασμένη καί μερική. Τό γένος λογίζεται τόσο κατά πλάτος ὅσο καί κατά βάθος: Ὡς γενολογικό ὄν ἀνοίγομαι σ' ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ ἡ ὑπαρξή μου ὡς ἀτομικότητας εἶναι πλήρης, ὀλική. — Αὐτά ὅμως προσγράφουν μέ ἀκόμη ἀφηρημένο τρόπο τόν ἀνθρώπινο χαρακτήρα τῆς στήν ἀστική κοινωνία.

Στήν περίφημη *Κριτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου* τοῦ Ἑγκελ, ὁ Μάρξ σχετίζει τήν —ἀπελευθερωτική— ἄρνηση κάθε ἰδιαίτερης ὑπαρξης, ἰδιωτικῆς, μέ τόν ἀπόλυτο ὄρο *πραγματώσεως* τῆς. Εἶναι πραγματική μόνον ἂν μετατρέπει τή στέρηση κάθε ὑπαρκτικῆς ἰδιαιτερότητας σέ κάτι θετικό, ἂν καταφάσκει ἐνεργητικά τήν παθητική ἄρνηση κάθε ἀνθρώπινου δικαιώματος, τήν ἐμπραγμάτως ἀπόλυτα ἀφηρημένη ὑπαρξη, ἥτοι τήν ἐνεργά πραγματική ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου ὡς φιλοῦ ἀνθρώπου, κενοῦ, ἀποφιλωμένου ἀπό τά πάντα. Ἡ ἄρνηση τῶν *Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου*, ὄρος γιά νά τεθεῖ ὁ ἀνθρώπος, ὑπάρχει ἤδη, προϋπάρχει μέ ἐμπράγματο τρόπο τοῦ ἑαυτοῦ τῆς στό *ἀρνητικό εἶναι τοῦ προλετάριου*.

«Ὅταν τό προλεταριάτο ἀναγγέλλει τήν διάλυση τῆς μέχρι τώρα τάξης τοῦ κόσμου, ἐκφράζει μόνον τό μυστικό τῆς δικῆς του ὑπαρξης, γιατί τό ἴδιο εἶναι ἡ ἐμπράγματο διάλυση αὐτῆς τῆς τάξης τοῦ κόσμου. Ὅταν τό προλεταριάτο ἀπαιτεῖ τήν ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀναδεικνύει μόνον σέ ἀρχή τῆς κοινωνίας ὅ,τι ἀνέδειξε ἡ κοινωνία σέ δική του ἀρχή ὅ,τι ἐνσαρκώνεται ἤδη σ' αὐτό χωρίς τή δική του συμβολή ὡς ἀρνητικό ἀποτελεσμα τῆς κοινωνίας».³⁶

— Ἐτσι ὅμως ἡ μαρξική ἄρνηση τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», ἥτοι τῆς ἀπάνθρωπης πραγματικότητας τοῦ ἀνθρώπου, πατᾶ στό ἔσχατο θεμέλιο αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, ἀφοῦ ὁ φιλόσοφος βλέπει τήν ἄρνηση νά ἐξαντικεμενικεύεται μέσα στήν *προλεταριακή* αὐτοἄρνηση τῆς πραγματικότητας. Ὁ κομμουνισμός

ἀρνεῖται τά «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» μέ τήν ἔννοια ὅτι ἀποτελεῖ —γιά νά ἐπαναλάβουμε τοὺς ὄρους τῆς *Γερμανικῆς ἰδεολογίας*— «τήν πραγματική κίνηση πού καταργεῖ τή σύγχρονη κατάσταση».³⁷ Ἡ κομμουνιστική ἄρνηση τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» ἐπενδύεται ἐδῶ μέ τό ἀπόλυτο νόημά τῆς ὡς ἐνότητας τῆς νοητικῆς καί τῆς πραγματικῆς ἄρνησης αὐτῶν τῶν «Δικαιωμάτων» (τῆς κριτικῆς τους ἀπό τόν φιλόσοφο καί ἀπό τό προλεταριάτο ἀντίστοιχα), μιὰ ἐνότητα τῆς ὁποίας ἡ *Γερμανική Ἰδεολογία* ἐπεξεργάζεται τή συγκεκριμένη σημασία μέ τή θεωρία τῆς γιά τήν καταγωγή, τό νόημα καί τόν προορισμό τῶν ἰδεολογιῶν, κύριο σύγχρονο παράδειγμα τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν τά «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου».

Ἐντάσσοντας ἔτσι τή θέση τῶν «Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» στήν ὕλική ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, ὁ Μάρξ θέλει νά πλήξει καί νά διαλύσει στή ρίζα τή θεμελιώδη ἀστική ἰδεολογία. — Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα θεωρεῖ τήν καταδίκη αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας τελειωμένη, ἐκδικασμένη ὑπόθεση. Ὅταν ἐκφράζει μιὰ τελευταία φορά τήν «ἀντίθεση τοῦ κομμουνισμοῦ πρὸς τό δίκαιο, τόσο ὡς πολιτικό καί ἰδιωτικό ὅσο καί μέ τή γενικότερη μορφή του τοῦ ἀνθρώπινου δικαιώματος»,³⁸ ὁ Μάρξ παραπέμπει πιά στίς «*Γερμανογαλλικές ἐπετηρίδες* ὅπου εἶχαν διαλυθεῖ καταλεπτῶς οἱ ἀνταπάτες περὶ κράτους καί ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων».³⁹ Ὅμως ἡ ὕλιστική συγκεκριμενοποίηση τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας εἶναι καί μιὰ συγκεκριμενοποίηση τῆς ἀρνητικῆς σημασίας —ἀρα καί τῆς καταγωγῆς— τοῦ μεγάλου συνθήματος τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης.

35. *Ἑβραϊκό ζήτημα*, [MEW 1, 370]. Βλ. τό ἄρθρο τῆς *Vorwärts* (10 Αὐγ. 1844) κατά τοῦ Ρουγκε (Ruge): «Ἡ ἀνθρώπινη φύση, ἰδοῦ ἡ ἀληθινή κοινότητα τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως ἡ ἀποτρόπαια ἀπομόνωση αὐτῆς τῆς φύσης εἶναι ἀπείρως καθολικότερη, φοβερότερη, ἀντιφατικότερη ἀπό τόν χωρισμό τῆς πολιτικῆς κοινότητας, ἔτσι καί ἡ ἄρση τῆς ἀπομόνωσης, ἔστω μιὰ μερική ἐπανάσταση, μιὰ ἐξέγερση ἐναντίον τῆς, εἶναι ἀσύγκριτα πιο ἀπέραντη, ὅσο ὁ ἀνθρώπος εἶναι πιο ἀπέραντος ἀπό τόν πολίτη καί ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ἀπό τήν πολιτική ζωὴ. Συνεπῶς, ἡ *διομηχανική* ἐξέγερση, ὅσοδήποτε μερική, δέν παύει νά φανερῶνει μιὰ καθολική ψυχή ἡ δέ πολιτική ἐξέγερση, ὅσο καθολική καί ἂν εἶναι, κρύβει ἕνα στενόμυαλο πνεῦμα κάτω ἀπό τήν πλέον κολοσσιαία μορφή».

36. *Γιά τήν κριτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Ἑγκελ*, [MEW 1, 391].

37. *Γερμανική ἰδεολογία*, [MEW 3, 35].

38. Ὁ.π., [MEW 3, 190].

39. Ὁ.π., [MEW 3, 180-181].

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.¹

του Γιώργου Μαργαρίτη

Οι εμφύλιοι, οι «αδελφοκτόνοι» πόλεμοι χαρακτηρίστηκαν με τὰ πλέον μελανὰ χρώματα ἀπὸ τὴν ιστοριογραφία κυρίως τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ τελευταία ἦταν στενά συνδεδεμένη μετὰ τὴν ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἐνωτικῆς πορείας, τῆς φυλετικῆς καὶ πολιτισμικῆς ταυτότητας, τῆς ὁποίας, ἢ ὁποιαδήποτε ρήξη, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ θεωρηθεῖ παθολογικό σύμπτωμα, μεταφυσικῶν διαστάσεων τραγωδία, ἀτύχημα καὶ ἐκτροχιασμός ἀπὸ τὰ πεπωμένα καὶ ἀπόδειξη βαθύτατης κρίσης καὶ παρακμῆς. Τὸ Ἔθνος, στοὺς ἐμφύλιους, «ἔτρωγε τὶς σάρκες του», κάτι τὸ ὁποῖο πολὺ δύσκολα μποροῦσε νὰ γίνῃ ἀποδεκτό. Στὴν ιστοριογραφία τῆς περιόδου, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι, ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ρώμη ὡς τοὺς θρησκευτικούς πολέμους, μετὰ τὰ ἐνδιάμεσα καὶ τὰ συμπληρωματικά, παρουσιάζονταν ὡς περίοδοι δοκιμασίας ἢ παρακμῆς, «σκοτεινὲς ἐποχές», ἀποδείξεις ἀδιεξόδων καὶ κρίσης τοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ τὴν ἐρημνεία τοὺς ἐπιστρατεύτηκαν τὰ ἠθικοπλαστικά καὶ οἱ ρίζες τοὺς συνδέθηκαν μετὰ τὶς πλέον ταπεινὲς ιδιότητες τῶν ἀνθρώπων: τὴ φιλοδοξία, τὴ ματαιοδοξία, τὰ ἀνεξέλεγκτα πάθη, τὴν ἀγραμματοσύνη καὶ τὸν φανατισμό, τὰ μίσση, κάθε εἶδους δαίμονα τέλος πάντων. Ὁ ρομαντισμός βρῆκε στὸ πεδίο αὐτὸ μὰ πλούσια φλέβα τραγικῶν καταστάσεων.

Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, στὸν εὐρωπαϊκὸ μεσοπόλεμο, ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο εἶχε ριζικὰ ἀλλάξει. Προφανῶς ὑπῆρχαν ἀκόμα πολλοὶ πού θεωροῦσαν τὸν ἐμφύλιο ὡς κατὰρα γιὰ τὴν κοινωνία, ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ δεινὰ πού ἀπειλοῦν τὴν εὐημερία καὶ τὴν εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν. Στὸν χώρο ὅμως τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς παρέμβασης, ἡ ἰδέα τῆς ἐμφύλιας σύγκρουσης εἶχε πλέον ἐπισημοποιηθεῖ καὶ εἶχε ἐνταχθεῖ ὡς βασικὴ ἐπιλογή στὶς προτεινόμενες τακτικὲς καὶ μεθόδους. Πολιτικά κόμματα καὶ κινήματα ἐπέλεξαν, σὲ μεγάλο ποσοστὸ καὶ χωρὶς αὐτὸ νὰ προκαλεῖ ἰδιαίτερη ἐκπληξη στὴν κοινωνία, στρατιωτικὴ ὀργάνωση στὶς δομές τοὺς καὶ πολεμικὴ προοπτικὴ στὶς παρεμβάσεις τοὺς. Τὸ κίνημα τῶν παλαιῶν

πολεμιστῶν, σὲ ὅλες τὶς ἐκφράσεις του, τὰ συνδικάτα, οἱ ἐργατικὲς ἐνώσεις, τὸ φασιστικὸ κίνημα, τὰ κινήματα τῆς ἄκρας δεξιᾶς ἐν γένει, ἀκολούθησαν τέτοιες διαδρομές. Τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα τῆς μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν μπολσεβίκων ἐποχῆς –μαχητικὸ ἀπόσπασμα τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς– εἶχε ἐκ κατασκευῆς αὐτὴν τὴν προοπτικὴ. Οἱ ἐξελίξεις στὴν Ρωσία ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴ λειτουργικότητά της. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ πολεμικὴ σύγκρουση ἐμφύλιου χαρακτῆρα εἶχε ἐπισημοποιηθεῖ ὡς πιθανὴ ἐπιλογή, ὡς «συνέχιση τῆς πολιτικῆς μετὰ ἄλλα μέσα».²

Προφανῶς μέσα σὲ πολὺ λίγα χρόνια, πολλὰ πράγ-

1. Τὸ κείμενο εἶναι ἡ εἰσήγηση τοῦ γράφοντος στὸ συνέδριο, «Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι στὴν Εὐρώπη τοῦ 20οῦ αἰώνα», πού συνδιοργάνωσαν στὴν Ἀθήνα, στὶς 24-26 Φεβρουαρίου 2000, τὰ ἰδρύματα: Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli (Milano), International Institute of Social History (Amsterdam) καὶ τὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ἀποτελεῖ δὲ περίληψη ὑποθέσεων καὶ ἰδεῶν πού ἀναπτύσσονται στὸ προετοιμαζόμενο βιβλίο τοῦ γράφοντος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐμφυλίου-Πολέμου*.

2. Τὸ σημεῖο 7 τῆς πρόσκλησης γιὰ τὸ Πρῶτο Συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς, πού διαφοροποιοῦσε τὸ νέο κίνημα στὸ πεδίο τῶν διαδικασιῶν, τῶν ἐπιλογῶν στὸν δρόμο πρὸς τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, πρόβλεπε: «Ἡ βασικὴ μέθοδος τῆς πάλης εἶναι ἡ μαζικὴ δράση τοῦ προλεταριάτου, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἀνοιχτῆς πάλης μετὰ τὸ ὄπλο στὸ χέρι ἐναντὶα στὴν ἐξουσία τοῦ κράτους τοῦ κεφαλαίου». Τὸ σημεῖο αὐτὸ συμπλήρωνε τὸ ὑπ' ἀριθμὸ 5 πού, μεταξύ ἄλλων, ὡς μέτρο γιὰ τὴν ἀμυνα τῆς νέας ἐξουσίας, πρόβλεπε ὅτι «...εἶναι ἀπαραίτητος ὁ πλήρης ἀφοπλισμός τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν πρακτόρων της καὶ ἡ γενικὴ παράδοση τῶν ὄπλων στὸ προλεταριάτο».

Ἡ πρόσκληση δημοσιεύθηκε στὴν *Πράβντα* καὶ τὴν *Ἰσθέστια* στὶς 24 Γενάρη τοῦ 1919 καὶ μεταφέρεται ἐδῶ ἀπὸ τὸ βιβλίο *Τὸ 1ο Συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς*, Ἀθήνα, Ἱστορικὲς Ἐκδόσεις, 1980, σ. 7.

ματα άλλαξαν. Οί βαθμιαίες μετατοπίσεις, ώσπου νά φθάσουμε στην άποδοχή του έμφυλίου πολέμου ως βασικού μέσου γιά τήν επίτευξη μιās ριζοσπαστικής κοινωνικής και πολιτικής μεταβολής, σηματοδοτούσαν ένα δρόμο μακρύ και πολύπλοκο, του οποίου τά χαρακτηριστικά δέν είναι μονοσήμαντα και εύκολα διακριτά. Τά βασικά πεδία τών αλλαγών πού χρειάστηκαν, γιά νά οδηγηθούμε σέ αυτήν τήν άνατροπή τών αντίληψεων, άπλώθηκαν στό οικονομικό και κοινωνικό πεδίο μέ άμεσο αντίκρουσμα στό αντίστοιχο τών πολιτικών πρακτικών και τών ιδεών. Μόνο έπιγραμματικά μπορούμε νά θίξουμε έδώ μερικές από αυτές τίς αλλαγές. Έκείνες πού άφορούν τίς σχέσεις τών ανθρώπων μέ όρισμένους είδους βία, άποτελούν ίσως ένα πρώτο πεδίο άναζητήσεων.

Όσο ο 19ος αιώνας πλησίαζε πρós τό τέλος του τόσο ή σχέση τών ανθρώπων μέ τή βία άλλαξε, γινόταν πίο φυσική και καθημερινή, άπλωνόταν σέ δραστηριό-

τητες άνύποπτες ως τότε. Οί νέες καταστάσεις άποτυπώνονταν στίς κοινωνικές συμπεριφορές και μέσα από αυτές άρχισαν προοδευτικά νά κρούουν τήν πόρτα τής πολιτικής. Πλήθος ιδεολογικά, κοινωνικά ρεύματα συνηγορούσαν σέ αυτή τήν εξέλιξη. Ό νικσεισμός, ο νεορομαντισμός, ή αίσθηση παρακμής και αυτοκαταστροφής ως αντίδοτο τής προόδου: τών άδικιών, δηλαδή, τών άνισοτήτων και τών μεταλλάξεων πού αυτή δημιουργούσε. Ίσως νά είναι τυχαίο, ίσως όχι, τό ότι ή εξέλιξη αυτή έγινε πίο διακριτή μετά από δύο σημαντικά πολιτικά γεγονότα. Τόν θρίαμβο τών προσοδικών περιέθνης ολοκλήρωσης πού ήρθε μέ τήν έπιτέλους κρατική συγκρότηση τών δύο μεγάλων, όσο και πολυδιασπασμένων ευρωπαϊκών εθνών, τής Ιταλίας και τής Γερμανίας, αλλά και τή μετεξέλιξη ενός διακρατικού πολέμου, του Γαλλο-γερμανικού του 1870, σέ κανονικό έμφύλιο πόλεμο.

Οί ένδείξεις γιά μία ριζική αλλαγή τής σχέσης μεγά-

λων τμημάτων τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν μέ τή βία ἦταν συχνά ὑπόγειες, ἐντοπίστηκαν ὁμως καί συζητήθηκαν πολύ στήν ἐποχή τους: ἡ ἐμφάνιση τῆς μονομαχίας σέ στρατιωτικούς καί ἀριστοκρατικούς κύκλους, λόγου χάρη, ἡ ἡ καθιέρωση αὐτοκαταστροφικῶν καί θανατηφόρων παιχνιδιῶν, ὅπως ἡ ρωσική ρουλέτα, τήν ἴδια πάνω κάτω ἐποχή. Σέ πῶ ταπεινά στρώματα καί χώρους, στό μικροαστικό καί μεσοαστικό ἄνω ἐξοπλήθηκαν βίαιες, ὅσο καί αὐτοκαταστροφικές συνήθειες, οἱ ἐπικρατούσες «ἐπιδημίες αὐτοκτονιῶν», οἱ ὁποῖες τόσο πολύ βασανίζουν ἕνα σημαντικό κλάδο τῆς σύγχρονης μας ἱστοριογραφίας.³ Τό χαρακτηριστικό ἦταν ἡ κοινωνική διάσταση καί ἡ κοινωνική ἀναφορά αὐτῶν τῶν διαθημάτων. Ἀφοροῦσαν κυρίως τάξεις καί στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, πού βρισκόνταν σέ ἀσταθεῖς ἰσορροπίες μέσα στόν ἐντονο στρωβιλισμό τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν πρὸς τό τέλος τοῦ προηγούμενου –ἡ προ-προηγούμενου ἂν ἐπιθυμεῖτε– αἰώνα. Ἡ ἀριστοκρατία συνθλιβόμενη ἀνάμεσα στήν ἀφύσικη, ἐκτός ἐποχῆς καί ἐξέλιξης, δόξα τῆς καί τόν ἐμφανή, πλέον, γεμάτο ἀδιέξοδα ἀναχρονισμό τῆς. Τά μεσοστρώματα, ἐπίσης, στριμωγμένα ἀνάμεσα στήν προσδοκία τῆς περαιτέρω κοινωνικῆς ἀνέλιξης καί τήν ἀπειλή τῆς πτώσης στό προλεταριακό ὑπόστρωμα. Θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε μερικῆς πῶ εἰδικῆς κατηγορίες σέ αὐτά τά πεδία: τήν εὐθραυστη εἴσοδο τῶν γυναικῶν, λόγου χάρη, στό ἐνεργό κοινωνικό στερέωμα πού, ρευστή καί ἀβέβαιη, τίς ὀδηγοῦσε πολύ συχνά σέ αὐτοκαταστροφικές συμπεριφορές πρὸς μεγάλο σκανδαλισμό τῆς τότε ἀνδροκρατούμενης κοινωνίας.

Αὐτές οἱ ἐνδείξεις αὐτοκαταστροφικῆς πρακτικῆς τρέφονταν ἀπό τίς κοινωνικές ἀστάθειες καί πιέσεις καί συχνά ἐμπεριείχαν διακηρύξεις, κατά κάποιον τρόπο πρὸς τήν κοινωνία, στό ὄνομα τῆς ὁποίας λάμβαναν χώρα. Τόνιζαν τήν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς ταυτότητας, ἔστω καί μέσα ἀπό τήν ἀκύρωσή τῆς. Ἡ ζωὴ εἶχε νόημα μέσα στά πλαίσια ἀξιῶν πού ἡ κοινωνία κανομαρχοῦσε, τήν τιμῆ, τήν ἀξιοπρέπεια, τόν αὐτοπροσδιορισμό καί τό δικαίωμα ἐπιλογῆς στό προσωπικό πεδίο. Ὁ θάνατος σέ μονομαχία ἢ ἡ αὐτοκτονία διακήρυξε αὐτές τίς ἀρχές πού ἔκαναν ὑποφερτή τήν σχέση τοῦ ἀτόμου μέ τήν κοινωνία καί ἐπιθυμητή τήν ζωὴ. Ἡ ρήξη αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν συμβολαίων, ἡ ἀδικία, ἡ ἀτίμωση, ἔφεραν τήν ἐπιθυμία τοῦ θανάτου. Οἱ ἄνθρωποι, ὀρισμένοι ἔστω ἄνθρωποι –τέτοιες ἰδέες δέν περνοῦσαν, λόγου χάρη, σέ θρησκευόμενους ἀγρότες– θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἀκύρωση τῶν συμβολαίων καθιστοῦσε τό ἄτομο ἀναλώσιμο. Ἡ αὐτοκαταστροφή ἐγίνετο ἔσχατο προπύργιο στήν ὑπόθεση τῆς προάσπισης τῆς προσωπικῆς ταυτότητας, τῆς θέσης τοῦ ἀτόμου, δηλαδή, μέσα στήν κοινωνία. Ἐσχατο καταφύγιο στίς πιέσεις ἑνός κόσμου ρευστοῦ, πού εὐκόλα μποροῦσε νά κλείσει προσωπικούς δρόμους καί προοπτικῆς.

Αὐτές οἱ ἰδέες, ἂν καί τίς συµμερίζονταν πολλοί, περιφέρονταν γιά ἀρκετές δεκαετίες στό ἀτομικό, στό προσωπικό ἐπίπεδο. Χρειαζόταν ἕνας ἰσχυρός καταλύ-

της γιά νά τίς μετατρέψει σέ συλλογικές πρακτικές. Νά τίς συνδέσει μέ τήν πολιτική μέ ἄλλα λόγια. Ὁ τρομερός αὐτός καταλύτης ἦταν ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Πρῶν φθάσουμε σέ αὐτόν καί στίς ἀλλαγές, πού ἐπέφερε στίς σχέσεις τῶν Εὐρωπαίων μέ τήν βία καί τή διαθεσιμότητά τους πρὸς τήν αὐτοκαταστροφή, τήν ἀναλωσιμότητά του ἂν προτιμάτε, ἄς ἐξετάσουμε κάτι τό παράλληλο. Τή σχέση τῶν Εὐρωπαίων μέ τόν πόλεμο, μέ τήν ἰδέα τοῦ πολέμου.

Πρὸς τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ πόλεμος εἶχε ἐξωτερική σημασία γιά τοὺς Εὐρωπαίους. Στήν ἴδια τήν Εὐρώπη, ἀπό τό 1815 καί μετά, οἱ πόλεμοι καί μικρὴ διάρκεια εἶχαν καί λίγα θύματα συγκριτικά καί πολύ ἀπέειχαν ἀπὸ τοῦ νά ἀνατρέψουν τόν τρόπο ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Τίποτα δηλαδή πού νά μοιάζει μέ τοὺς ναπολεόντιους πολέμους πού προηγήθηκαν, ἢ μέ τόν παγκόσμιον πόλεμον πού θά ἀκολουθοῦσε. Ἀπὸ τό 1871 δέ καί μετά, ἴσως νά τό ὀφείλει στόν Βίσμαρκ αὐτό ἡ Εὐρώπη, ἔπαψαν ἀκόμα καί αὐτές οἱ ἐφήμερες συρράξεις. Οἱ Εὐρωπαῖοι ζοῦσαν εἰρηνικά, ἡ Εὐρώπη ὄχι. Στά τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, χιλιάδες ναυτικά μίλια μακρῶς, πολλοί ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους πολεμοῦσαν. Στή δεκαετία τοῦ 1880-1890 οἱ ἀποικιακές ἐκστρατείες ἔφθαναν ὡς τίς πλέον ξεχασμένες περιοχές τῆς μὴ ἀμερικανικῆς γῆς καί, συντρίβοντας, ὅταν χρειαζόταν, τίς τυχόν ἀντιρρήσεις, ἐγκαθιστοῦσαν στά πέρατα τῆς οἰκουμένης τό εὐρωπαϊκό διοικητικό σύστημα καί μαζί του τόν εὐρωπαϊκό, λεγόμενο, πολιτισμό.

Ὁ πόλεμος μέσα σέ αὐτές τίς συνθήκες περνοῦσε, γιά τήν Εὐρώπη, μία περίοδο ἐξημέρωσης. Δέν ἀφοροῦσε τόν μέσο Εὐρωπαῖο, ἦταν μία μακρινὴ ὑπόθεση. Γινόταν γιά καλὸ σκοπὸ, γιά τόν ἐκπολιτισμὸ τῶν βαρβάρων καί τήν ἔνταξή τους στόν κόσμον τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἀξιῶν. Ἦταν ἐπωφελῆς, δημιουργοῦσε δουλειές, ἀνοίγε εὐκαιρίες. Προκαλοῦσε μία αἴσθησι ἐνότητος καί ἀνωτερότητας ταυτόχρονα μεταξύ τῶν λευκῶν καί Εὐρωπαίων. Αἴσθησι πού λειτουργοῦσε ἀκόμα καί στά μικροσκοπικά καί στά ἐργατικά στρώματα. Ὅλοι αἰσθάνονταν διὰ τοῦ πολέμου ἐκπολιτιστές ἀπέναντι στοὺς ἄγριους βαρβάρους. Ὁ πόλεμος στά χρόνια αὐτά ἐξωραΐστηκε, μέσα ἀπὸ τά φυλετικά καί πολιτιστικά του χαρακτηριστικά, ἐγίνετο μία ἀποδεκτὴ ἱστορία, μία περιπέτεια, στήν ὁποία περισσότερο ἢ λιγότερο ρομαντικοὶ ἦρωες ἀξίζε νά ἀφιερῶσουν τόν ἑαυτό τους. Κοινωνικά μιλώντας, ἐγίνετο κάτι περισσότερο. Ὁ πόλεμος - περιπέτεια ἐγίνετο γιά πολλές ἀπὸ τίς

3. Κοντά στό γύρισμα τοῦ αἰώνα σημαντικά ἔργα, ἀπὸ ἐκεῖνα πού θεμελίωσαν τίς κοινωνικῆς ἐπιστήμες, εἶχαν ὡς ἀντικείμενο τίς συμπεριφορές αὐτές: κλασικὰ παραδείγματα τὰ ἔργα τοῦ Emile Durkheim, *Le suicide* (Paris, 1897) ἢ τό ἀντίστοιχο Thomas Mazarin, *Der Selbstmord als Sociale Massenerscheinung* (Wien, 1881). Ἀπὸ τὰ σύγχρονα σχετικὰ ἔργα ξεχωρίζει τό Olive Anderson, *Suicide in Victorian and Edwardian England*, London (1987).

κοινωνικές ομάδες που ταλάνιζε ή κοινωνική αστάθεια, σύμβολο υπέρβασης των ταξικών τους ανησυχιών και φόβων. Στην πολύ εργατική Αγγλία θύελλες ένθουσιασμού συνόδευαν κάθε αναχώρηση στρατευμάτων για να πολεμήσουν τον Μαχντί στο Σουδάν ή τους Μπόερς. Όταν, μετά το 1905-1906, απογειώθηκαν οι ανταγωνισμοί των έξοπλισμών και κάθε ευρωπαϊκή δύναμη έσπευσε να πολλαπλασιάσει τους έξοπλισμούς και να κατασκευάσει τά δρεδνώτ, ή διευρυνόμενη οικονομία πολέμου πολλαπλασίασε τις λειτουργίες του τελευταίου μέσα στον κοινωνικό ιστό. Η αποκατάσταση της εικόνας του πολέμου, εκεί, στην «μπέλ έπόκ», άνοιξε τον δρόμο για την επανένταξή του στις πραγματικές λαϊκές—θά λέγαμε—κινητοποιήσεις στήριξαν, ή επέβαλαν την απόφαση των ήγετων, για τό ξεκίνημα του Μεγάλου Πολέμου, τον Ιούλιο του 1914.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήρθε σέ μία τέτοια έποχή. Αυτός ό πόλεμος ήταν ταυτόχρονα τμήμα και αποτέλεσμα των διεργασιών που περιγράψαμε και ταυτόχρονα καταλύτης που θά τους έδινε νεά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η πρώτη του συνέπεια ήταν ότι δημιούργησε τό τόσο απαραίτητο για τις βαθιές αλλαγές κενό. Στη διάρκεια του υπήρξε κατ' άρχήν πλήρης αναθεώρηση της πολιτικής. Η άξιοπιστία των θεσμών και των κρατικών μηχανισμών δέχτηκε ισχυρό πλήγμα, σχεδόν μηδενίστηκε. Δέν επρόκειτο μόνο για τά καθεστώτα και ή άνατροπή των τελευταίων, σέ πολλά από τά κράτη που δέχτηκαν ιδιαίτερες πιέσεις, δέν έξομάλυνε καταστάσεις επρόκειτο για άμεση άμφισβήτηση των άξιων και των κανόνων που νομιμοποιούσαν και στήριζαν τους θεσμούς, την κοινωνική συνοχή άν προτιμάτε. Η μαζική—ή κατάχρηση της λέξης μās αποκρύπτει έδω τά μεγέθη: για περισσότερα από τριάντα έκατομμύρια άνθρωπους πρόκειται—συμμετοχή στην έμπειρία των χαρακωμάτων, της μαζικής καταστροφής και του όλέθρου, ήταν άρκετή ώστε να κλονίσει τις όποιες κοινωνικές αναφορές και θεβαιότητες. Οι φαντάροι στά χαρακώματα ήταν άλλοτριωμένοι ως προς τον τελικό στόχο, ως προς την τακτική που τά έπιτελεία επέλεγαν, ως προς τις πολιτικές επιδιώξεις που συντηρούσαν αυτόν τον πόλεμο. Η άπάντηση στο έρώτημα, γιατί πολεμάμε, ήταν πίο άόριστη άκόμα από την άνάλογη των εργοστασιακών εργατών: τί φτιάχνουμε, για ποιόν τό φτιάχνουμε; Όλα αυτά τά έμπιστεύονταν, ή μάλλον, αναγκαστικά τά παραχωρούσαν στους άόρατους ήγέτες, στά άπρόσωπα σχέδια, κρατώντας για τον έαυτό τους την πειθαρχία, τή μηχανιστική κίνηση που επέβαλαν οι τεχνικές και οι κανονισμοί.

Μήν ξεχνάμε ότι ό πόλεμος αυτός ξεκίνησε μέ άξονα τό παράλογο. Πέρα από την προάσπιση ενός συστήματος συμμαχιών, σχέσεων και ισορροπιών, οι αντίπαλοι δέν είχαν σοβαρές—άνάλογες του μεγέθους της πολεμικής έμπλοκής—προτάσεις για τους στόχους του πολέμου. Στην ουσία, ουδείς ζήταγε κάτι συγκεκριμένο από τον αντίπαλό του, μέ τον όποιο όμως είχε

έμπλακει σέ έναν μέχρι τελικής καταστροφής άγώνα.⁵ Ο πόλεμος παρουσιαζόταν μέ τόν τρόπο αυτό ως αυτοσκοπός, ως αυτόνομη και αυτόφωτη καταστροφική κατάσταση, όπου τό μόνο διακριτό ζητούμενο ήταν ή καταστροφή όχι του αντίπαλου ως καθεστώτος, ως οικονομικής όντότητας, ως στρατιωτικής δύναμης, ως διπλωματικής άπειλής και ό,τι άλλο. Ός ζητούμενο παρουσιαζόταν ή ύποταγή, ή «άνευ όρων» παράδοση της κοινωνίας όλόκληρης, από τά ύψηλά κλιμάκια της καθεστωτικής και κρατικής ιεραρχίας, ως τόν τελευταίο άγρότη, εργάτη, ή πολίτη του έχθρου. Για έξανδραποδισμό της κοινωνίας επρόκειτο, στην πίο άπόλυτη μορφή του. Άν οι τεχνικές δυνατότητες συμβάδιζαν μέ τις προθέσεις, τότε ζητούμενο θά ήταν ή έξαφάνιση της αντίπαλης κοινωνίας,⁶ ή έστω ή συρρίκνωση της—σέ όλα τά επίπεδα: δημογραφικό, οικονομικό, πολιτισμικό, πολιτικό—ως τό σημείο που θά γινόταν έφικτή ή χωρίς όρια ύποταγή της. Ο άποκλεισμός της Γερμανίας μετά την άνακωχή του Νοεμβρίου του 1918, ή πείνα, ή άναταραχή και τό θανατικό που προκάλεσε, άνέδειξαν, μέ τόν πληρέστερο τρόπο, τις νέες προθέσεις.

4. Άνάμεσα στά πρόσφατα βιβλία που πραγματεύονται τά θέματα αυτά ξεχωρίζει τό βιβλίο του Graham Dawson, *Soldier Heroes. British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities*, Routledge, London & New York, 1994. Τά παλαιότερα, Roland N. Stromberg, *Redemption by War. The Intellectuals and 1914* (1982) και Mortis Eksteins, *The Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age* (1989), διατηρούν την επικαιρότητά τους. Παρά τό μεγάλο άριθμό των εκδόσεων πάνω στο ζήτημα της «έξημέρωσης» της ιδέας του πολέμου πριν τό 1914, μεγάλα κενά έξακολουθούν να παραμένουν, ιδιαίτερα στον τομέα της διαφορετικής λειτουργίας, ή άπορρόφησης αυτών των ιδεών στις έπιμέρους κοινωνικές ομάδες, στις κοινωνικές τάξεις.

5. Οι πρώτες προτάσεις για τή μεταπολεμική Ευρώπη, προήλθαν από τόν Καγκελλάριο της Γερμανίας Μπέθμαν Χόλβεγκ, τό Σεπτέμβριο του 1914. Σέ αυτές κυριαρχούσε τόσο ή άοριστία, όσο και ή διάθεση για συνολική διευθέτηση των Ευρωπαϊκών ζητημάτων—με πρωτοκαθεδρία της Γερμανίας φυσικά. Η πρώτη άκόμα τότε προσπάθεια για προσδιορισμό της άπόλυτης, υπερβατικής λύσης που θά σταθεροποιούσε ευρωπαϊκά πράγματα ήταν ύποχρεωμένη να κινηθεί άνάμεσα σέ φιλοσοφικές συλλήψεις και διπλωματικές έπιθυμίες χωρίς όμως να διαμορφώνει κάτι τό συγκεκριμένο και λειτουργικό.

6. Η τεχνική είχε καταφέρει να δώσει μικρά δείγματα των μετέπειτα έπιτευγμάτων της στον τομέα της μαζικής καταστροφής ανθρώπων και υλικών. Τά χημικά άέρια και τά ύποτυπώδη «στρατηγικά» βομβαρδιστικά του 1918, ήταν μερικά από τά δείγματα αυτά. Τά έμπόλεμα έπιτελεία ύποδέχτηκαν αυτές τις καινοτόμες προτάσεις μέ ένθουσιασμό και δέν παρέλειψαν να τις χρησιμοποιήσουν όσο πίο έντατικά μπόρεσαν.

Ὁ κόσμος ἔγινε ρευστός, τόσο ρευστός ὅσο ἐπέβαλε ὁ μοναδικός ἀξιόπιστος κανόνας πού ἀπέμενε. Ὁ κανόνας αὐτός ἦταν ἡ ἀπόλυτη, περίπου μεταφυσική ἐπικράτηση, ὁ νικητὴς εἶχε κάθε δικαίωμα ἐπὶ τοῦ ἠττημένου καί ὡς ἠττημένος λογιζόταν πλέον μία κοινωνία ὀλόκληρη. Ὁ κανόνας τῆς ὑπεροχῆς, αὐτῆς πού μετρούταν μὲ τὴ βία, κυριάρχησε στὴ διπλωματία καί ἀπὸ ἐκεῖ πέρασε στὴν πολιτική, στὶς κοινωνικὲς σχέσεις. Ἡ ταξικὴ ἀναμέτρηση, ὅπως καί πλῆθος ἄλλες ἀναμετρήσεις, βαπτίστηκε στὴ νέα αὐτὴ λογικὴ. Ἡ πολιτικὴ πρόθεση, ἡ πολιτικὴ τακτικὴ προσανατολίστηκε στὴν, μὲ κάθε μέσο, καταστροφὴ τοῦ ἀντιπάλου. Οἱ κοινωνικὲς καί πολιτικὲς σχέσεις κλονίστηκαν τόσο βαθεῖα ἀπὸ τὶς ἀξίες αὐτές πού ἦταν ἀδύνατο νὰ γυρίσουν πίσω στοῦ παρελθόν. Λέγεται ὅτι ἡ μεγάλη αὐτὴ σύγκρουση τοῦ 1914-1918, ριζοσπαστικοποίησε τὶς κοινωνικὲς καί πολιτικὲς συμπεριφορές. Ὅσο ἀφορᾷ τὸν προσδιορισμὸ τῶν στόχων καί τῶν προθέσεων ἡ λέξη ριζοσπαστικοποίησις εἶναι μᾶλλον ἥπια. Πολύ ἀπλά, τὸ ζήτημα τῆς ἐξόντωσης, τῆς ὑποταγῆς, τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀπέναντι, εἴτε αὐτός ἦταν πολιτικός, εἴτε κοινωνικός, εἴτε οικονομικός χῶρος, ἔγινε νόμιμη καί ἐπιθυμητὴ πρόθεση. Ἐκεῖνο πού ἀπέμενε ἦταν ἡ τεχνικὴ στήριξη τῶν προθέσεων. Ἡ προσαρμογὴ τῆς πολιτικῆς καί τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης μὲ ἄλλα λόγια.

Ἐπρόκειτο γιὰ τὴ «στρατιωτικοποίησι» τῆς κοινωνίας πρῶτα καί τῆς πολιτικῆς ὡς συνέπεια. Ἡ βιομηχανοποίησις τοῦ πολέμου, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα καί στὴν διάρκειά τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, δημιούργησε αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις. Ἡ ἀλλαγὴ δὲν συνίσταται μόνο στὴν καθολικὴ ἐπιστράτευση καί στὴ συμμετοχὴ πολλαπλάσιου —σὲ σύγκριση μὲ τὸ παρελθόν— ποσοστοῦ τῆς κοινωνίας, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, στὰ πολεμικὰ δρώμενα. Τὸ νέο στοιχεῖο, πού μποροῦσε νὰ μεταβάλλει τοὺς ὅρους τῆς πολιτικῆς παρέμβασης, ἦταν ὅτι ἡ πολεμικὴ ὀργάνωση μποροῦσε νὰ ἐντάξει —νὰ ὑποτάξει— στὶς ἀνάγκες τῆς τῶν συνόλων τῶν λειτουργιῶν τοῦ κοινωνικοῦ χώρου, διαρθρώνοντάς τις μὲ ἄξονα μία μηχανιστικὴ λογικὴ πού μποροῦσε, φυσικά, νὰ ὑπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες τοῦ «ὀλοκληρωτικοῦ» πολέμου, ἀλλὰ πού, ταυτόχρονα, φαινόταν ἰκανὴ νὰ ἐπιβληθῇ καί νὰ ἐπαναδιατάξῃ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις καί ἰσορροπίες. Οἱ ριζοσπαστικὲς πολιτικὲς θέσεις δρῆκαν στὸ σχῆμα αὐτὸ τὴν ἀπόδειξη γιὰ τὸ ἐφικτὸ τῶν τολμηρῶν προτάσεών τους.

Μία ἀπὸ τὶς βασικὲς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς ἦταν τὸ νὰ μικρύνει ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καί τοὺς πολεμιστὲς. Δὲν πρόκειται οὔτε γιὰ κάτι τὸ εὐκόλο, οὔτε γιὰ κάτι τὸ αὐτονόητο. Στὸ ξεκίνημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνομαστέ σήμερα, ἡ ἀπόσταση πού χωρίζε τοὺς πολεμιστὲς ἀπὸ τοὺς ταγμένους στὴν ἐργασία καί τοὺς ταγμένους στὴν προσευχὴ ἦταν ἀβυσσαλέα, ὅσον ἀφορᾷ τὶς πολεμικὲς δεξιότητες. Ἀκόμα καί ὅταν οἱ στρατοὶ ἔγιναν πιὸ μαζικοί, ἡ ἀποτελεσματικότητά των

ἐπαγγελματιῶν τοῦ πολέμου πολὺ ἀπέχει ἀπὸ ὅ,τιδήποτε μποροῦσε νὰ τοὺς ἀντιτάξῃ στὸ πεδίο αὐτὸ ἢ ὑπόλοιπὴ κοινωνία. Τὸ ὅλο πρόβλημα ἔμεινε ἡμιτελὲς στὸν καιρὸ τοῦ Ναπολέοντα καί ἡ λύση του μεταφέρθηκε ἀκριβῶς στοὺς καιροὺς πού ἐνδιαφέρουν τὴν παροῦσα εἰσήγησι. Ἡ ἀνάγκη γιὰ μαζικοὺς στρατοὺς, προϊόντα τῆς γενικῆς ἐπιστράτευσης, ἰκανοὺς νὰ μεταβάλουν σὲ πολεμικὸ μέτωπο ὅλο τὸ μῆκος τῶν συνόρων καί ὀλόκληρο τὸ βάθος μιᾶς κοινωνίας ἔθεσε ἐπιτακτικὰ τὸ ζήτημα τῆς ταύτισης πολίτη καί πολεμιστῆ.

Οἱ τεχνικὲς τοῦ πολέμου ἔγιναν μαζικὲς καί ἀπλοποιήθηκαν ὥστε νὰ μποροῦν νὰ γίνουν κτῆμα ἐνὸς ὀλοένα εὐρύτερου τμήματος τῆς κοινωνίας. Μιμήθηκαν στὸν τομέα αὐτὸ καί πλησίασαν τὶς τεχνικὲς τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας ὅπου τὸ ζητούμενο ἦταν ἡ συμμετοχὴ στὴ βιομηχανικὴ παραγωγικὴ διαδικασία τοῦ φθηνότερου εἶδους ἐργάτη: τοῦ ἀνειδίκευτου. Ὅπως οἱ τεχνίτες, οἱ μαστόροι παραχώρησαν προοδευτικὰ τὴν θέσιν τους στοὺς ἀνειδίκευτους ἐργάτες μὲ βάση μιὰ νέου τύπου ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, ἔτσι καί στὰ πεδία τῶν μαχῶν οἱ ἐπαγγελματίες τοῦ πολέμου ἔδωσαν τὴν θέσιν τους στοὺς ἐπίστρατους φαντάρους. Τὰ ὄπλα ἀπλοποιήθηκαν, περίπου ὅσο καί οἱ ἐργαλειομηχανές. Οἱ τακτικὲς στὸ πεδίο τῆς μάχης ἔγιναν τεχνικὲς, οἱ αὐτοματισμοί, πολλαπλασιάστηκαν μαζὶ μὲ τὰ ἐγχειρίδια καί τὰ δόγματα πού προνοοῦσαν γιὰ τὸ κάθε ἀπρόδλεπτο, σὲ τρόπο ὥστε νὰ ἐξαλείψουν κάθε αὐτοσχεδιασμό, αὐτενέργεια, ἔξω ἀπὸ τὰ σχέδια καί τὴν πειθαρχία τοῦ στρατεύματος. Ὁ πόλεμος ἔγινε μία δεξιότητα ὅπως οἱ ἀνάλογες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἓνα εἶδος ἐργοστασίου. Μὲ λίγα λόγια ὅσοι ἦταν σὲ θέσιν νὰ ἐργαστοῦν καί νὰ παράγουν ἦταν πλέον σὲ θέσιν καί νὰ πολεμήσουν.

Ἡ κοινωνία τῶν μετόπισθεν ὑποτάχθηκε στὶς ἀνάγκες τοῦ μετώπου. Ὁργανώθηκε δηλαδὴ παραγωγικὰ καί κοινωνικὰ σὲ τρόπο ὥστε νὰ στηρίζῃ καί νὰ τροφοδοτεῖ τὴν πολεμικὴ προσπάθεια, νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες πού ἡ τελευταία ἔθετε, νὰ ἀκολουθεῖ τὰ σχέδια τοῦ στρατοῦ καί τῶν ἐπιτελειῶν του. Στὴν ὑπηρεσία τοῦ πολέμου ὁ κοινωνικός χῶρος ἀπέκτησε τὴν δική του πειθαρχία, τοὺς δικούς του κανονισμοὺς καί νόμους, τὶς ἰδιαιτέρους λειτουργίες του, καθ' ὑπαγόρευση τῶν ἐπιταγῶν τοῦ πολέμου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔγινε τμῆμα του, ἐντάχθηκε σὲ αὐτόν. Κανένας κοινωνικός χῶρος δὲν διέφυγε ἀπὸ αὐτὴν τὴν πολεμικὴ συγκεντρωτικὴ καί πειθαρχημένη συμμετοχὴ. Μέσα ἀπὸ αὐτὴν, ἡ πολιτικὴ, ὡς κοινωνικὴ λειτουργία, ἀπέκτησε νέες προδιαγραφές. Τὸν βασικὸ στόχο τῆς συλλογικῆς προσπάθειας τὸν ὑπηρετοῦσαν οἱ μαχητὲς τοῦ μετώπου. Τὰ ἐπιτελεῖα τους, οἱ ἡγεσίαι τους, τὸν προσδιόριζαν καί ὀργάνωναν τὰ σχέδια, τὶς τακτικὲς μὲ τὶς ὁποῖες θὰ τὸν πετύχαιναν. Οἱ ὑπόλοιποι ἀκολουθοῦσαν, πειθαρχοῦσαν, στήριζαν. Στὴ μετὰ τὸν πόλεμο πολιτικὴ σκέψη, ἡ διάρθρωση παρέμεινε σὲ μεγάλου βαθμοῦ ἡ ἴδια. Ἐνα ἰδεολογικὸ καί ὀργανωτικὸ κέντρο, ὡς ἐπιτελεῖο, καθόριζε τοὺς στόχους καί τὶς τακτικὲς.

Οι μάχιμοι, τά ενεργά μέλη, οι οργανωμένοι, αποφασισμένοι και αναλώσιμοι, έφτιαχναν τό μέτωπο τής παρέμβασης, κατ' εικόνα και όμοίωση του πολεμικού μετώπου. Γύρω από αυτές τίσ δυνάμεις διαρθρωνόταν τό κίνημα και οι κοινωνικός χώρος, σέ σχέση ιεραρχικά ύποδεέστερη, σέ θέση πειθαρχίας και ύποταγής, σέ όσα ή ήγεσία είχε προκρίνει ως ύπηρετούντα τό κοινό καλό. Τά πολιτικά και κοινωνικά κινήματα διαρθρώθηκαν ως μικρογραφίες τών στρατών του παγκόσμιου πολέμου.

Τήν έπαύριο του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, όλα, οι προϋποθέσεις και τά στοιχεία του ολοκληρωτικού πολέμου, βρίσκονταν σταθερά στή θέση τους: ή έννοια τής καταστροφής, τής απαξίωσης και τής εξόντωσης του αντίπαλου, ή συμμετοχή όλων τών πόρων, ανθρώπινων ή υλικών τής κοινωνίας στήν πολεμική προσπάθεια, ή ιεράρχηση τών θεσμών μέ βάση τίσ αξίες και τής ανάγκης του όλόπλευρου πολέμου. Τό ίδιο συνέβαινε μέ τά στοιχεία αυτού που θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε ολοκληρωτική πολιτική παρέμβαση. Μέ τίσ πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις δηλαδή, που αντιμετώπιζαν τήν πολιτική αντίπαράθεση μέ όρους ολοκληρωτικού πολέμου. "Όλα τά στοιχεία τών όποιων τήν εμφάνιση περιγράψαμε συνοπτικά προηγουμένως ήταν σέ πλήρη ανάπτυξη. Η έννοια τής αυτοκαταστροφής και του αναλώσιμου, ή πολεμική δεξιότητα, ή στρατιωτική πειθαρχία και όργάνωση, ή γενική άποδοχή ή και επίκληση του πολέμου." Ο πρώτος ύποσχόταν νέους πιο καταστροφικούς κύκλους στίς μελλοντικές μεταξύ εθνών άναμετρήσεις. Η δεύτερη έθετε τήν ιδέα του εμφυλίου πολέμου ως συστατικό τών κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών στο έσωτερικό μιάς χώρας. Στήν ουσία, πολλά από τά χαρακτηριστικά του ολοκληρωτικού και του εμφυλίου ήταν κοινά, όπωσδήποτε προέρχονταν από κοινές ρίζες. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά συμπτύξουμε τά δύο αυτά κεφάλαια σέ ένα και τό αυτό άν, στή ριζοσπαστικοποίηση τής πολιτικής δέν περιλαμβανόταν μία ολοκληρωμένη πρόταση για τήν ύπερβαση όλων αυτών και τήν επαναστατική ανάπτυξη του κόσμου. Ο ολοκληρωτικός πόλεμος μέ τίσ καταστροφικές του προσδιαγραφές μπορούσε νά αντιμετωπιστεί μέ τή μετατροπή του σέ επανάσταση. Η τελευταία θά ξεκινούσε από τό έπαπειλούμενο μηδέν για νά ξαναχτίσει σέ νέες βάσεις τίσ κοινωνίες τών ανθρώπων άκυρώνοντας όλους τούς παράγοντες που είχαν όδηγήσει τά πράγματα ως εδώ.

Τό Κομμουνιστικό Κόμμα τής περιόδου τής Γ' Διεθνούς, όπως τό προσδιόρισε ή λενινιστική αντίληψη στήν περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν τό πιο τυπικό παράδειγμα αυτής τής άλλαγής. Από τή λογική του ολοκληρωτικού πολέμου δέν άντλούσε μόνο στοιχεία για τήν οργανωτική του δομή και λειτουργία, έμπνεόταν τρόπους παρέμβασης και διεκδίκησης. Στήν πορεία τής Τρίτης Διεθνούς ή έννοια του κομμουνιστή είχε ταυτιστεί μέ τήν έννοια όπλο και ένοπλη σύγκρουση. Ο δρόμος προς τήν έξουσία λογιζόταν

ως πόλεμος και μάχη περισσότερο, παρά ως κοινοβουλευτική ή άλλου τύπου εξέλιξη. Καί αυτό χωρίς νά αποτελούν τά κομμουνιστικά κόμματα έξαιρέσεις ή μοναδικές περιπτώσεις σέ αυτό τό τακτικό πεδίο. Άκόμα και τά πλέον άξιοπρεπή άστικά κόμματα έφτιαχναν εκείνο τόν καιρό πολεμικά τμήματα, ομάδες κρούσης. Οι πολιτικές νεολαίες πέρα από τή συμβολική πολιτική τους σημασία ήταν συχνά τό μεγάλο έμπεδο ή μονάδες κρούσης, πάντα έτοιμες για τήν περίπτωση όπου ή πολιτική θά πέρναγε από τό κοινοβούλιο και τούς διαδρόμους στα όδοφράγματα και τήν ένοπλη αντίπαράθεση.

Ο εμφύλιος πόλεμος μετατράπηκε λοιπόν, από άτύχημα του έθνους, σέ βασικό στοιχείο τής πολιτικής αντίπαράθεσης. Σέ πολλά κράτη τής Ευρώπης έγινε ισχυρή προοπτική και δυνατότητα. Μέ διάφορες μορφές, στοιχεία του εκδηλώθηκαν στα περισσότερα από τά ευρωπαϊκά κράτη, σέ λίγα, εκεί όπου οι συσχετισμοί δυνάμεων τό επέτρεπαν, πήρε τή μορφή τακτικού πολέμου, τής πλέον ολοκληρωτικής μορφής. Γενικά άκολούθησε τίσ τύχες του ολοκληρωτικού πολέμου. Στόν Β' Παγκόσμιο, ο εμφύλιος έγινε συστατικό, αναγκαίο συμπλήρωμα ενός πολέμου που πλησίασε περισσότερο από κάθε άλλον στήν ιστορία τήν έννοια του ολοκληρωτικού. Παραδόξως, τήν έννοια του εμφυλίου πολέμου τή δάμασε και τελικά τήν εξοβέλισε από τό πολιτικό προσκήνιο ο Ψυχρός πόλεμος. "Όταν δηλαδή ή εκδήλωση κάποιας ευρωπαϊκής εμφύλιας σύγκρουσης κινδύνευε νά γίνει συστατικό και άφετηρία γενικότερου πολέμου, ο έλεγχος του όποιου μπορούσε εύκολα νά ξεφύγει από όρισμένα άποδεκτά, στή διπλωματία και στίς άντοχές τών ενδιαφερομένων, πλαίσια. Στο κάτω κάτω οι Ευρωπαίοι μετά από παθήματα και πικρές έμπειρίες έπαψαν νά θεωρούν τόν έαυτό τους ή τόν κοινωνικό χώρο τους αναλώσιμους. Άκόμα και για τήν πλέον άξιοπρεπή ύπόθεση.

7. Μετά από τίσ έμπειρίες τών χαρακωμάτων, μπορεί νά μās φανεί παράξενο τό γεγονός τής διαθεσιμότητας τών ανθρώπων για πολεμικού τύπου έγχειρήματα και, ακόμα περισσότερο για άναφορά και επίκληση του πολέμου και τών αξιών του. Άς περιοριστούμε σέ δύο προτάσεις έρμηνείας του σχήματος. Οι, φαινομενικά άταξικές, συντροφικές σχέσεις στο στρατό και στο μέτωπο δημιουργούσαν στηρίγματα, συλλογικότητες, άπειρως σταθερότερες απ' ό,τι ή ρευστή κοινωνική ένταξη και ή ταξική άλληλεγγύη. Άς μήν ξεχνάμε επίσης ότι πάρα πολλοί παλαιοί πολεμιστές άντλούσαν κύρος, αλλά και κοινωνική ή επαγγελματική ύπόσταση από αυτήν τους τήν ιδιότητα. Άποτελούσε μία προνομιούχο ταυτότητα στή μεταπολεμική κοινωνία ή τουλάχιστον γίνονταν προσπάθειες νά καταστεί τέτοια. Πολλοί άνθρωποι, δηλαδή, είχαν συμφέρον νά μήν ξεχαστεί ο πόλεμος και ή δική τους συμμετοχή σ' αυτόν.

ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

του Σπύρου Σφενδουράκη

Οι απαντήσεις σε απαντήσεις είναι πιθανότατα κουραστικές για τους αναγνώστες, ιδιαίτερα ενός περιοδικού σαν τον *Πολίτη* στη συγκεκριμένη περίπτωση, τό οποίο δεν εξειδικεύεται σε οικολογικής φύσης θέματα. Άλλά μετά την έκτενη απάντηση του κ. Μ. Μοδινού (τ. 72, σ. 42-48) στην κριτική που έκανα σε διβλίο του οποίου ήταν συνεκδότης, και ιδιαίτερα στο δικό του άρθρο μέσα σε αυτό, αναγκάζομαι νά επανέλθω, για δύο λόγους. Πρῶτον, επειδή τό ὕφος του κ. Μοδινού μέ θίγει προσωπικά, και, δεύτερον, επειδή οί απαντήσεις του εἶναι παραπλανητικές. Θά προσπαθήσω, πάντως, στην ανταπάντησή μου, μέσα από την ανάκρουση τῶν ισχυρισμῶν του κ. Μοδινού, νά θίξω και ζητήματα μέ γενικότερο ἐνδιαφέρον ὥστε τό κείμενο αυτό νά προσφέρει και κάποιους προβληματισμούς στους αναγνώστες. Για τό λόγο αυτόν, θά περιορίσω τό «προσωπικό», ἠθικής τάξης ζήτημα σε μιά μόνο παράγραφο.

Ἡ ὁμολογημένη ἐμπειρία του κ. Μοδινού στην κατασκευή ἐχθρῶν, ὅπως τήν περιγράφει ὁ ἴδιος στην ἀπάντησή του, ἀποδεικνύεται ἀπό τό πόσο περίτεχνα χειρίζεται τήν τεχνική αὐτή καθώς πλέκει σενάρια περί κατευθυνόμενης και προσχεδιασμένης ἐπίθεσης. Δυστυχῶς για αὐτόν τό ἀποτέλεσμα στερεῖται σοβαρότητας. Ἐκτός κι ἂν πιστεύει ὅτι οί οἰκολόγοι (οί ἐπιστήμονες τουλάχιστον) θεωροῦν τόν κ. Μοδινό ἕναν τόσο σημαντικό και ριζοσπαστικό διανοητή, ὥστε κάποιοι σκοτεινοί κύκλοι του χώρου αὐτοῦ πλάθουν συνωμοσίες διαβολῆς του. Για νά σοβαρευτοῦμε ὁμως, θά ἤθελα νά ἐπισημάνω τήν οὐσιαστική διαφορά μεταξύ τῶν χαρακτηρισμῶν πού χρησιμοποίησα στό ἄρθρο μου («βρίσκεται σε σύγχυση ὅσον ἀφορᾷ...», «ἡμιμάθεια» κλπ.) και τῶν δικῶν του ὑπονοούμενων και εἰκασιῶν. Οἱ παραπάνω σαφέστατοι χαρακτηρισμοί (και ὄχι «κοσμική ἐπίθετα», ὅπως παραπλανητικά ἀναφέρει ὁ κ. Μοδινός), ὅσο σκληροί κι ἂν ἀκούγονται σε ὅσους ἀναγνώστες ἔχουν συνηθίσει στίς ἔμμεσες, ψευδο-ευγενεῖς «φιλοφρονήσεις» πού περνοῦνται για κριτικές,

ἀφοροῦν ἀποκλειστικά και μόνο τά ὅσα (πιστεύω ὅτι) κατέδειξα στό ἄρθρο του κ. Μοδινού και συνοδεύονταν ἀπό τή σχετική τεκμηρίωση. Ἄς ἀφήσω τό γεγονός ὅτι ὁ κ. Μοδινός τά ἐπιβεβαιώνει και στην ἀπάντησή του, ὅπως θά δείξω παρακάτω. Ἀντιθέτως, τά ὑπονοούμενα του κ. Μοδινού περί κατασκευῆς ἐχθρῶν, ιδιότυπου συνδικαλισμοῦ κλπ., καθώς και ἡ «λεπτή» εἰρωνεία του (π.χ. «δέν μᾶς ἐτίμησε ποτέ μέ κάποιο δημοσίευμα», «...ἡ ἐπίθεση εἶναι προσωπική, κατευθυνόμενη και προσχεδιασμένη. Πρός Θεοῦ, ἀποκλείεται νά συμβαίνει αὐτό ἐδῶ» κλπ.), ἔχουν νά κάνουν μέ εἰκασίες για τίς προσωπικές μου στάσεις και ἀξίες. Λυπᾶμαι για αὐτό, ιδιαίτερα μάλιστα τή στιγμή πού, ὅπως και ὁ ἴδιος δηλώνει, δέν μέ γνωρίζει. Ἀναρωτιέμαι, βέβαια, ἐφόσον δέν μέ γνωρίζει, πού βασίζει αὐτές τίς εἰκασίες; (Ἀλήθεια, πῶς εἶναι βέβαιος ὅτι πολλοί ἐκ τῶν δασκάλων μου ἀρθρογράφησαν στην *Νέα Οἰκολογία*; Ποῦ γνωρίζει τούς δασκάλους μου –και ποιοί ἀπό αὐτούς ἐγραψάν στό ἐν λόγω περιοδικό;) Ἐπίσης, θέλοντας ἴσως νά κάνει ἔμμεσες ὑποδείξεις στους ἐκδότες του *Πολίτη*, χρησιμοποιοῖ ὡς κατηγορία τό γεγονός ὅτι δέν ἔχω ἀρθρογραφήσει στην *Νέα Οἰκολογία*, ἀφήνοντας νά ἐννοηθεῖ ὅτι αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι δέν θά μπορούσα νά γράψω κάτι πού δέν θά ἐνέπιπτε στην (καλῶν προθέσεων) λογοκρισία του. Δέν πέρασε ἀπό τό νοῦ του κ. Μοδινού ὅτι ὑπάρχουν και ἄνθρωποι πού δέν ἐνδιαφέρονται και τόσο νά δημοσιογραφοῦν, ἰδίως σε ἐντυπα μέτριου ἐπιπέδου; Ἄλλά φαίνεται ὅτι ὁ κ. Μοδινός ἀρέσκειται νά χρησιμοποιεῖ «συμπεράσματα» βασισμένα σε ὑποθετικά σενάρια δικῆς του κατασκευῆς, ὅπως κάνει και στην σελίδα 46, ὅπου προεξοφλεῖ τήν ἀντίδραση τῶν θεμελιωτῶν τῆς ἐπιστημονικής οἰκολογίας «ἂν ἀκούγαν ἀπόψεις του τύπου “ἡ σταθερότητα τῆς φύσης δέν ἔχει τίποτα νά κάνει μέ τίς πολιτικές προστασίας”». Αὐτοῦ του εἶδους ἡ ἐπιχειρηματολογία παρουσιάζει ὅλα τά στοιχεία πού ὁ κ. Μοδινός περιγράφει στην σελίδα 43 ὡς χαρακτηριστικά τῆς ὑποτιθέμενης δικῆς μου τεχνικῆς «ἀλλοίω-

σης τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ ἄλλου». Τοῦ ἐπιστρέφω λοιπὸν τὴν κατηγορία περὶ κατασκευῆς ἐχθρῶν. Στὸ κάτω κάτω, ἡ δική μου, ἀποκλειστικά ἀκαδημαϊκή, ἀπασχόληση μὲ ἀφήνει ἀδιάφορο γιὰ τέτοιου εἴδους «ἐχθροπραξίες». Τὸ γεγονός ὅτι ἀναφέρθηκα ἐκτενέστερα στὸ δικό του κείμενο, ὀφείλεται, ὅπως ἄλλωστε δήλωσα σαφῶς, στὸ ὅτι συμπυκνώνει πολλὰ ἀπὸ τὰ συμπτώματα τῆς παθολογίας τοῦ οἰκολογισμοῦ, καὶ ὄχι γιατί ἔχω κάτι ἰδιαίτερο μαζί του.

Ἄς περάσω τώρα στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Μοδινού, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη ἀλλοίωση τῶν θέσεών του ὅταν ἰσχυρίστηκα ὅτι υἱοθετεῖ τὴν ἀποψη «ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί ἀνακαλύπτει ἡ ἐπιστῆμη τῆς οἰκολογίας γιὰ τὸ πῶς λειτουργεῖ ἡ φύση, ἐμεῖς θὰ ἀπαιτήσουμε τὴ διατήρηση τῶν ἐννοιῶν τῆς τάξης καὶ τῆς ἰσορροπίας». Μά, ἡ ἴδια ἡ ἀπάντησή του ἀποτελεῖ ἐπιβεβαίωση τῆς παραπάνω διαπίστωσης. Ἐπίσης, θυμίζω ὅτι στὴν κριτική μου σαφῶς παρέπεμψα σὲ συγκεκριμένο ἀρθρο του στὴ *Νέα Οἰκολογία*, ὅπου ἡ ἀποψη αὐτὴ παρουσιάζεται σαφέστερα. Γιὰ νὰ μὴν γινόμαστε κουραστικοί, ἀφοῦ οἱ ἀναγνώστες μποροῦν νὰ κρίνουν ἀπὸ μόνοι τους, θὰ ἤμουν εὐτυχῆς ἂν πράγματι ὁ κ. Μοδινός δεχόταν ὅτι εἶναι πιθανὸ *πράγματι* νὰ μὴν ὑπάρχει ἰσορροπία καὶ σταθερότητα στὴ φύση, καὶ ὅτι αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ, ἢ ὄχι, μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν μᾶς ἀρέσει ἢ ὄχι τὸ ἀποτέλεσμα. Καὶ ἡ ἀπόδειξη μπορεῖ νὰ γίνει μόνο μέσα ἀπὸ τὰ ἐμπειρικά δεδομένα καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς

ἐπιστημονικῆς μεθόδου. Στὴν περίπτωση πού πράγματι ἀποδειχθοῦν σωστὲς οἱ θέσεις τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἀπουσίας ἰσορροπίας, πῶς θὰ πρέπει νὰ ἀντιδράσουν κατὰ τὸν κ. Μοδινὸ οἱ «πολιτικοὶ οἰκολόγοι», ἐφόσον οἱ θέσεις τους ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς ἐπιστῆμης γιὰ τὸ φυσικὸ κόσμο;

Σχετικὰ μὲ τὴ σύγκυση τῆς ἐπιστῆμης τῆς οἰκολογίας μὲ τὴν οἰκολογία ὡς κίνημα, δέν ἀντιλαμβάνομαι πῶς τὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ βιβλίου πού παραθέτει ὁ κ. Μοδινός ἀντικρούει τίς ἐπισημάνσεις μου. Ἡ σύγκυση βρίσκεται στὴ χρήση τοῦ ὄρου *μέσα στὸ ἀρθρο του* πότε μὲ τὴ μία καὶ πότε μὲ τὴν ἄλλη ἐννοια, καὶ ὄχι στὴ θεωρητικὴ του τοποθέτηση σχετικὰ μὲ τὴ σχέση ἐπιστῆμης καὶ κινήματος. Ἄρκει νὰ διαβάσει κανεὶς τὴν πρώτη - πρώτη παράγραφο τοῦ ἀρθρου του γιὰ νὰ κρίνει.

Ἄς περάσουμε τώρα στὸ ζήτημα τῆς «νησιωτικῆς βιογεωγραφίας», ὅπου ὁ κ. Μοδινός μὲ διευκολύνει περισσότερο, δικαιώνοντας τὰ ὅσα ἔγραψα περὶ ἡμιμάθειας, ἀφοῦ ἐπιμένει νὰ θεωρεῖ τὴ σχέση ἐκτασης καὶ ἀριθμοῦ εἰδῶν ὡς σύνοψη τῆς θεωρίας αὐτῆς. Τὸ τί ὑποστηρίζει ἡ θεωρία τῆς νησιωτικῆς βιογεωγραφίας τὸ ἐξήγησα συνοπτικά στὴν κριτική μου καὶ δέν θὰ τὸ ἐπαναλάβω ἐδῶ. Χωρὶς νὰ θέλω νὰ φανῶ ἀλαξονικός, ἀπλά γιὰ νὰ μὴν κουράσουμε τοὺς ἀναγνώστες μὲ τεχνικὲς λεπτομέρειες, θὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν αὐθεντία, ἀφοῦ ἡ βιογεωγραφία τυχαίνει νὰ εἶναι τὸ κύριο ἐπι-

στημονικό μου πεδίο. Τόν διαβεβαιώνω λοιπόν ότι κάνει λάθος και θά πρέπει να ξαναμελετήσει τά σχετικά συγγράμματα. Ένδεικτικά, τόν παραπέμπω, και όποιον άλλον ενδιαφέρεται, στό κοινή αποδοχής εξαιρετικό βιβλίο του M.L. Rosenzweig (1995), *Species diversity in space and time* (Cambridge University Press), όπου συζητιούνται επί μακρόν τά σχετικά ζητήματα. Η σχέση πού αναφέρει ο κ. Μοδινός, και σε περισσότερες μαθηματικές εκφράσεις από αυτή πού παρουσιάζει, συναντάται πολύ πριν τήν ανάπτυξη τής θεωρίας τής νησιωτικής βιογεωγραφίας. Άλλά, οι θεμελιωτές τής θεωρίας αυτής (R. MacArthur και E.O. Wilson) χρησιμοποίησαν και έπεξεργάστηκαν και αυτοί τή σχέση για τίς ανάγκες τής θεωρίας τους. Καί φυσικά όταν μίλησα μόνο για νησιά τό έκανα για λόγους συντομίας, αφού τό αντικείμενο τής διαφωνίας δέν ήταν αυτό, αλλά ή ουσία τής θεωρίας (αυτά περί αλλοίωσης τών επιχειρημάτων του άλλου).

Όσον αφορά στό ζήτημα τής δαρβινικής θεωρίας, παραδέχομαι ότι κατάλαβα λάθος τή σύνταξη τών προτάσεων και ζητώ συγγνώμη για τήν παρανόηση. Άλλά, πάλι, ή άποψη ότι ή φύση έχει τήν έγγενή ικανότητα να προωθεί τόν έαυτό της προς μιά κατάσταση σταθερότητας και ισορροπίας δέν είχε ανάγκη να επιβιώσει του δαρβινισμού, αφού αυτός δέν έρχεται σε αντίθεση μαζί της. Ο ανταγωνισμός τών ειδών δέν οδηγεί απαραίτητα σε αστάθεια, ούτε ή συνεργασία

σε σταθερότητα. Αυτά τά ζεύγη τών έννοιών (άνταγωνισμός - αστάθεια, συνεργασία - ισορροπία) μπορεί να φέρουν αντίστοιχους συνειρμούς, ίσως εξαιτίας τής άσυνείδητης μεταφορής τους στό κοινωνικό πεδίο, αλλά δέν είναι σωστό να χρησιμοποιούνται έτσι στην έπιστημονική έπιχειρηματολογία. Μήπως, όμως, και εδώ έχουμε να κάνουμε με ήμισυάθεια όσον αφορά τήν εξελικτική θεωρία; Άλλωστε, στή φύση υπάρχει και συνεργασία και άνταγωνισμός μεταξύ και εκτός τών ειδών, καθώς και άλλου τύπου σχέσεις, χωρίς αυτό να καθορίζει τή δομή τών οικοσυστημάτων.

Πριν ασχοληθώ περαιτέρω με τό βασικό ζήτημα τής οικολογικής σταθερότητας, θά ήθελα να θίξω όρισμένα από τά ζητήματα πού έγείρει ο κ. Μοδινός στην τελευταία του παράγραφο. Πρώτον, όταν έγγραψα ότι οι έρευνητές πού ασχολούνται έπιστημονικά με τήν οικολογία αποτελούν μειονότητα στους όμιλητές του φετινού (περσινού πλέον) «Θερινού οικολογικού Πανεπιστημίου», δέν ανέφερα ειδικά τούς βιολόγους, όπως παραπλανητικά ύπονοι ο κ. Μοδινός. Βέβαια, άσχετα με τή συγκεκριμένη αναφορά, πράγματι ύποστηρίζω ότι οι βιολόγοι κατά τεκμήριο είναι εκείνοι πού έχουν τήν πληρέστερη αντίληψη τών οικολογικών ζητημάτων (τών έπιστημονικών, έννοείται), καθώς είναι οι μόνοι πού διδάσκονται και μελετούν σε βάθος μεγάλο εύρος του απαραίτητου ύποβάθρου (π.χ. ζωολογία, βοτανική, εξέλιξη, συστηματική, γενετική, πληθυσμιακή βιολογία

κλπ.). Αυτό δέν σημαίνει, ούτε ότι είναι οι μόνοι πού δικαιούνται νά μιλοῦν, ούτε ότι καλύπτουν ὅλα τά πεδία πού ἔχουν σχέση μέ τήν οικολογία. Δεύτερον, ἡ κριτική μου γιά τό Δ.Ι.Π.Ε. καί τό «οἰκολογικό Πανεπιστήμιο» ἰσχύει, ἀφοῦ α) ὁ τίτλος δέν δικαιώνει τό περιεχόμενο, β) δέν χρειάζονται «πληροφοριοδότες» γιά νά γνωρίζει κανείς τό κατά πόσο κάποιος παράγει *διεπιστημονικό ἔργο*, ἰδιαίτερα ὅταν κινεῖται στό σχετικό ἀκαδημαϊκό κῶρο, γ) ὁ κ. Μοδινός δέν ἀπάντησε στό ἐρώτημά μου γιά τό τί εἶδους *διεπιστημονικό ἔργο* παράγει τό Δ.Ι.Π.Ε., δ) ὁ ὅρος Πανεπιστήμιο δέν είναι (ἢ τουλάχιστον πιστεύω ὅτι δέν θά ἔπρεπε νά είναι) τόσο ἐλαφρῦς ὅσο θά ἤθελε ὁ κ. Μοδινός (ναί, πράγματι, σεμινάρια μέ διακοπές κάνετε, δέν δίνετε πτυχία τότε γιατί νά χρησιμοποιεῖται τόν ὄρο *Πανεπιστήμιο*; αὐτό δέν ἐπέκρινε ἐξ ἀρχῆς), καί ε) ὁ ὅρος «ἐπιδοτούμενος» φυσικά καί δέν είναι μομφή ἀπό μόνος του. Ἀλλά περιγράφει τά σεμινάρια πού κάνετε. Ἀλλά οἱ συγκρίσεις μέ ἐρευνητικά προγράμματα, διδακτορικά καί πανεπιστήμιο εἶναι λαϊκιστικές καί, ἂν μή τί ἄλλο, ἀφελεῖς. Ἡ «ἐπιδότηση» αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων γίνεται στό πλαίσιο συγκεκριμένων ἀκαδημαϊκῶν θεσμῶν καί ἀρχῶν, περιλαμβανομένης τῆς κρίσης τοῦ προσωπικοῦ καί τῶν ἀποτελεσμάτων, τῆς δημοσίευσης σέ ἐπιστημονικά περιοδικά μέ κριτές, τῆς ἀξιολόγησης ἀπό τήν ἀκαδημαϊκή κοινότητα καί δεκάδες ἄλλους σύνθετους μηχανισμούς. Σέ διαφορετική περίπτωση, γιατί νά μήν καλοῦμε ὅλους τούς γνωστούς μας (ξανθοῦς, μελαχρινούς, πιθανότατα, ἀξιολογότερους διανοούμενους) νά κάνουν μερικά σεμινάρια καί νά τά ὀνομάζουμε Πανεπιστήμια (καί ἂν ἔχουμε καί κανένα γνωστό στά ὑπουργεῖα νά παίρνομε καί καμιά ἐπιδότηση);

Καί θά φθάσω στό ζήτημα τῆς οικολογικῆς σταθερότητας καί ἰσορροπίας. Ὁ κ. Μοδινός στήν ἀπάντησή του παρουσιάζει μιᾶ ἀξιολογική σύνοψη τῆς ἱστορίας μέρους τῆς ἐξέλιξης τῆς οικολογίας. Διαβάζοντάς την, καί μόλις ἀρχισα νά ἀναρωτιέμαι τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει αὐτή ἡ ἐξιστόρηση μέ τήν κριτική μου, ἔφθασα στίς τελευταῖες παραγράφους, ὅπου γιά μιᾶ ἀκόμη φορά ὁ κ. Μοδινός ἐξέθεσε τήν ἀποψη πού χαρακτήρισα «ὀλοκληρωτική». Καί πάλι ἐρχεται νά ὑποστηρίξει ὅτι ἐπειδή ὀρισμένες σύγχρονες ἐπιστημονικές ἀπόψεις πιθανῶς «ἀπειλοῦν» τούς στόχους τοῦ οικολογικοῦ κινήματος θά πρέπει νά ἀπορριφθοῦν ἀπό αὐτό. Βέβαια, πέρα ἀπό τή σύγχυση τῶν συλλογισμῶν του (ἀπό τή μιᾶ ἐξανίσταται ὅταν διαβάζει ὅτι ἡ σταθερότητα τῆς φύσης δέν ἔχει νά κάνει μέ τίς πολιτικές προστασίας, καθώς καί ὅταν διαπιστώνει ὅτι κάποιοι οἰκολόγοι ἀποσυνδέουν τήν ἐπιστήμη τους ἀπό τό οικολογικό κίνημα, καί ἀπό τήν ἄλλη τονίζει ὅτι τά ζητήματα τῆς οικολογίας εἶναι πολύ σημαντικά γιά νά ἐγκαταλειφθοῦν στή δικαιοδοσία τῆς ἐπιστήμης), αὐτό πού πράγματι ἐμπεριέχει τήν ὀλοκληρωτική πρόκληση εἶναι ἡ ἀρνηση στίς ἐπιστημονικές θεωρίες τοῦ δικαιώματος νά ἐπιβεβαιώνονται ἢ ὄχι μέ βάση τήν ἐπιστημονική

μέθοδο, καί ὄχι μέ βάση τίς πιθανές κοινωνικές τους συνέπειες. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ βασική μου ἐνσταση. Ἡ ἰσχύς τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, παρά τίς πολύπλοκες σχέσεις τῆς ἐπιστήμης μέ τό κοινωνικό περιβάλλον, δέν κυρώνεται ἀπό τήν κοινωνία ἐν γένει, ἀλλά ἀπό τό κατά πόσο περιγράφουν ὀρθά τά φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἄν πράγματι ἡ φύση ἀποδειχτεῖ χαοτική, σταθερή, ἢ οὐδὴποτε ἄλλο, εἴτε μᾶς ἀρέσει εἴτε ὄχι, δέν μποροῦμε νά τό ἀρνηθοῦμε, τουλάχιστον ὄχι στή βάση τῶν κοινωνικοπολιτικῶν μας πεποιθήσεων. Αὐτό πού ὑποστήριξα καί συνεχίζω νά ὑποστηρίζω, εἶναι ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπό τό πῶς λειτουργεῖ «ἡ φύση», μποροῦμε νά ἐπιλέξουμε τούς πολιτικούς μας στόχους (π.χ. τή διατήρηση τῆς φύσης ὅπως εἶναι σήμερα, ὅπως ἦταν χθές, ἢ τή διαμόρφωση μιᾶς ἄλλης φύσης) στή βάση τῶν ὁραμάτων μας γιά τό πῶς ἐπιθυμοῦμε νά ζοῦμε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι. Καί φυσικά, ἡ ἐπιστήμη θά μᾶς δώσει τίς πληροφορίες γιά τό πῶς μποροῦμε νά πετύχουμε καλύτερα τούς ὅποιους στόχους μας. Αὐτό σημαίνει, γιά παράδειγμα, ὅτι ἡ «ἀειφορία» θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει χρήσιμη ἐννοια ἂν ἀποδεικνύονταν ἡ μακροπρόθεσμη προβλεψιμότητα τῆς φύσης. Σέ διαφορετική περίπτωση (δηλαδή, σύμφωνα μέ τό σημερινό μας ἐπίπεδο γνώσης) ἡ ἐννοια αὐτή ἀνήκει στή σφαῖρα τῆς μεταφυσικῆς. Αὐτό, πάλι, δέν σημαίνει ὅτι «ὅλα ἐπιτρέπονται». Σημαίνει, ἀλλά, ὅτι μποροῦμε νά ὑποθέσουμε τίς συνέπειες τῆς κάθε πολιτικῆς ἐπιλογῆς μας μέ μικρό βαθμό βεβαιότητας. Δηλαδή, μπορεῖ καί νά δηλώνει ὅτι ἡ καλύτερη τακτική γιά νά μήν διακυβεύσουμε τήν ποιότητα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων εἶναι νά τηροῦμε τήν ἀρχή τῆς πρόληψης. Σημαίνει, ἐπίσης, ὅτι ἂν θεωροῦμε ὅτι ἡ βιοποικιλότητα συμβάλλει στήν ποιότητα τῆς ζωῆς μας, ὀφείλομε νά τή διατηρήσουμε (ἴσως ἐρχόμενοι σέ ἀντίθεση μέ τή «φύση» - μήπως ἄλλωστε, ἀπό μιᾶ σκοπιά, καί ἡ ἐπέκταση τῶν ἀνθρώπων δέν εἶναι ἓνα «φυσικό» φαινόμενο;). Ἀλλά, θά ἐπαναλάβω καί πάλι, ὅτι αὐτό πού ἀπέτελεσε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς μου στόν κ. Μοδινό δέν ἦταν οἱ ἀπόψεις περί σταθερότητας καθαυτές, τίς ὁποῖες εἶναι δικαίωμά του νά ἔχει (ἄλλωστε, ἡ ἰσχύς τῶν ἀπόψεων αὐτῶν δέν συζητιοῦνται σέ μή ἐξειδικευμένα, θεωρητικά περιοδικά, ἀλλά στόν ἐπιστημονικό τύπο), ἀλλά ἡ ἀπόρριψη συγκεκριμένων σύγχρονων ἐπιστημονικῶν ἀπόψεων μέ κριτήριο τίς κοινωνικοπολιτικές τους συνέπειες. Ἡ ἄμεση συσχέτιση τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν μέ τίς τρέχουσες κοινωνικές καί πολιτικές ἀξίες, τήν ὁποία κάνει ὁ κ. Μοδινός καί στήν ἀπάντησή του, ἀφενός προδίδει μιᾶ ἀπλοϊκή ἀντίληψη γιά τήν ἐπιστήμη, καί ἀφετέρου δέν μπορεῖ νά γίνεται ἐπιλεκτικά γιά ὅσες θεωρίες δέν μᾶς ἀρέσουν. Ἡ τακτική αὐτή, πού σέ πολλά σημεία θυμίζει παρωχημένο δογματικό μαρξισμό, ὀδηγεῖ στήν, οὐσιαστικά μεταμοντέρνα, ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐπιστημονική γνώση δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι ἀντικειμενική. Ὅποτε, δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια, καί συνεπῶς δικαιούμαστε νά πιστεύουμε ὅτι μᾶς

βολεῖ. Αὐτή ἡ ἀποψη, πού ἐνδὴμει στή «σκέψη» τῆς *Νέας Ἐποχῆς*, φέρνει τελικά σέ ἴδια μοῖρα ἐπιστήμη, θρησκείες, ἀστρολογία κλπ. Πέρα ἀπό τό ὅτι εἶναι ἄκρως συντηρητική καί ἐπικίνδυνη ἀπό κοινωνική σκοπιά, εἶναι καί λανθασμένη. Δέν ὑπονοῶ ὅτι ὁ κ. Μοδινός υἱοθετεῖ αὐτή τή συλλογιστική, ἀπλά θέλω ἔμμεσα νά ἐπισημάνω τήν ἀνακολουθία πού ὑπάρχει σέ ὀρισμένα σημεῖα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Καί μιά μικρή λεπτομέρεια. Αὐτό πού κυρίως ἐπέκρινα στό ἄρθρο τοῦ κ. Μοδινού (ἄσχετα ἀπό τίς γενικότερες θέσεις μου περί ἰσορροπίας) ἦταν ἡ σύγχυση μεταξύ «σταθερότητας τῶν οἰκοσυστημάτων» καί «ἰσορροπίας τῆς φύσης», ὅπως αὐτή ἡ τελευταία ἔχει περάσει σέ μεγάλο μέρος τῆς κοινωνίας. Ἡ πρώτη ἔννοια ἀποτελεῖ αὐστηρά ἐπιστημονικό ζήτημα, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀποτελεῖ λανθασμένη μεταφορά ὀρισμένων ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν στό χῶρο τῆς μεταφυσικῆς (μέ ἐπιρροές ἀπό ὀρισμένα φιλοσοφικά ρεύματα, δημοφιλή πρὶν ἀπό λίγες δεκαετίες).

Τελειώνοντας, θά εὐχαριστήσω μέ τήν σειρά μου τόν κ. Μοδινό πού στήν προσπάθειά του νά μέ ἀντικρούσει, μου προσφέρει τήν εὐκαιρία νά ἐπιβεβαιώσω τήν ὀρθότητα τῶν ἀρχικῶν μου θέσεων. Καί γιά κατακλεῖδα, μερικά ἀκόμα παραδείγματα πού θεμελιώνουν πλέον τή διαπίστωσή μου περί ἡμιμάθειας (ἐπαναλαμβάνω ὅτι οἱ χαρακτηρισμοί αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν θά ἔπρεπε νά ἐνοχλοῦν ὅταν ἀποδεικνύονται –ἢ προστασία τῶν ἀναγνωστῶν ἀπό τά σφάλματα εἶναι ἄλλωστε καί ὁ βασικός ρόλος τῆς οὐσιαστικῆς κριτικῆς– τά ὑπόλοιπα, περί εὐπρέπειας κλπ., ἀνήκουν ἀπλά στό χῶρο τῆς πολιτικῆς ὀρθῆς πνευματικῆς χαλαρότητας):

Πρῶτον, ὁ κ. Μοδινός δηλώνει ὡς πασίγνωστο τό γεγονός ὅτι οἱ παρελθούσες μαζικές ἐξαφανίσεις συνέβησαν σέ διάρκεια πολλῶν ἑκατομμυρίων ἐτῶν. Πέρα ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν γνωρίζουμε, οὔτε τίς αἰτίες, οὔτε τό χρονικό εὖρος τῶν περισσότερων μαζικῶν ἐξαφανίσεων, γιά μερικές τουλάχιστον (μέ γνωστότερη ἐκείνη πού σήμανε τό τέλος τῶν δεινοσαύρων) ἡ πλέον ἀποδεκτή σήμερα ὑπόθεση ἀφορᾷ σέ πύωση ἀστεροειδούς (ἔτσι καί τόσο μακρόχρονη διαδικασία, νομίζω). Πράγματι, πάντως, ὑπάρχουν ὀρισμένες ἐνδείξεις ὅτι μία ἄλλη μαζική ἐξαφάνιση, ἐκείνη στά τέλη τῆς Περμίου, μπορεῖ νά διήρκεσε γιά σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἀλλά ἡ οὐσία εἶναι ὅτι σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, ἢ τουλάχιστον σέ ἀρκετές, οἱ ἐξαφανίσεις ὀφείλονταν σέ παράγοντες ἐξωτερικούς πρὸς τίς «συνήθειες» λειτουργίες τῶν οἰκοσυστημάτων, κάτι πού ἐνισχύει τήν ἀποψη περί ἐγγενούς ἀστάθειας. Ὁ κ. Μοδινός προφανῶς μπερδεύει τήν ἐξαφάνιση καθαυτή μέ τήν ἐπαναφορά τῆς ποικιλότητος στά προηγούμενα ἐπίπεδα, ἢ ὅποια πράγματι ἀπαιτεῖ ἑκατομμύρια χρόνια (ἕνας ἀπό τούς λόγους πού θά πρέπει νά μᾶς προβληματίζει ἡ σημερινή τρομακτική μείωση τῆς βιοποικιλότητος).

Δεύτερον, μέ ἐκπληξη διαβάσαμε ὅτι, μακροσκοπικά, τά τροπικά δάση βροχῆς εἶναι περιγράψιμα καί σταθερά! Μέ μεγάλο ἐνδιαφέρον θά διαβάσαμε τή σχε-

τική βιβλιογραφία. Ἀλλά, δυστυχῶς, ἀπό ὅσο γνωρίζουμε μέχρι καί σήμερα, κανεῖς δέν κατάφερε νά περιγράψει κανένα, σχετικά πολύπλοκο, οἰκοσύστημα σέ καμιά κλίμακα. Μακροσκοπικά, δηλαδή σέ μεγάλη κλίμακα χώρου καί χρόνου, τά τροπικά δάση δέν εἶναι σταθερά (τουλάχιστον σύμφωνα μέ τίς ἐπικρατούσες ἐπιστημονικές ἀπόψεις), ἀλλά συρρικνώνονται καί ἐπεκτείνονται ἀνάλογα μέ τίς κλιματικές συνθήκες καί, ἐκάστοτε, σέ χρονικές περιόδους σχετικά μικρές (μερικῶν χιλιάδων ἐτῶν). Πολύ περισσότερο βέβαια, δέν εἶναι περιγράψιμα σέ καμιά κλίμακα, ἐκτός κι ἂν μπερδεύει κανεῖς τά πολύ γενικά διαγνωστικά χαρακτηριστικά, τά ὅποια χρησιμοποιοῦνται στή γενική κατάταξη τῶν οἰκοσυστημάτων, μέ τήν περιγραφή, ἢ ὅποια ἀπαιτεῖ γνώση τῶν τροφικῶν σχέσεων, τῆς ἐνεργειακῆς ροῆς, τῶν διά - καί ἐνδοειδικῶν ἀλληλεπιδράσεων, τῆς δομῆς καί χωροδιάταξης τῶν πληθυσμῶν, τῶν προτύπων τῆς ποικιλότητος καί δεκάδων ἄλλων παραμέτρων πού οὔτε κατὰ προσέγγιση γνωρίζουμε. Ἐν ὀλίγοις, ἄλλο διάγνωση, ἄλλο περιγραφή.

Τέλος, τό χάος μπορεῖ νά μήν ταυτίζεται μέ τήν πολυπλοκότητα, ἀφοῦ μπορεῖ νά ὑπάρξει χάος καί σέ ἀπλά συστήματα, ἀλλά ἡ πολυπλοκότητα, ἰδίως στά φυσικά συστήματα, ὁδηγεῖ σχεδόν ἀπαρέγκλιτα σέ χαοτική συμπεριφορά (ἄλλωστε, σήμερα οἱ βασικοὶ θεωρητικοὶ τοῦ χώρου μιλοῦν περισσότερο γιά πολύπλοκα συστήματα καί λιγότερο γιά χάος). Ὅμως, γιά νά μήν παρασυρόμαστε ἀπό τά ὀνόματα, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ θεωρία τοῦ χάους δέν ἔχει στήν οὐσία σχέση μέ αὐτό πού ἐννοοῦμε χάος στήν καθημερινή γλώσσα καί πού ἐπιφέρει ὡς ἀπειλή ὁ κ. Μοδινός. Τό «χάος» τῆς θεωρίας δέν εἶναι παρά τάξη ἀνώτερης κλίμακας. Ἔτσι, κατὰ τήν προσωπική μου ἀποψη, οὔτε αὐτές οἱ θεωρίες θά μπορέσουν νά ἐξημερεύσουν ἱκανοποιητικά τά φυσικά οἰκοσυστήματα, γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι αὐτά, στό βαθμό πού μποροῦμε νά τά καθορίσουμε, εἶναι ἱστορικές ὀντότητες, δηλαδή ἔχουν μοναδική καί ἀνεπανάληπτη ἱστορία. Ἡ ἱστορία δέν ἐπαναλαμβάνεται, ἰδιαίτερα ὅταν συζητᾶμε γιά μεγάλες χρονικές κλίμακες. Βέβαια, πιθανότατα νά θεωρήσουμε σταθερά κάποια οἰκοσυστήματα στή χρονική κλίμακα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς μας, ἀλλά ἡ χρονική κλίμακα αὐτή δέν ἔχει ἰδιαίτερο νόημα γιά τήν κατανόηση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἐπίσης, δέν ἔχει νόημα γιά τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος, παρά μόνο ἂν μιλάμε γιά τήν ἐπίλυση μερικῶν ἄμεσων, ἐπείγοντων προβλημάτων. Ὅποιαδήποτε μακροπρόθεσμη στρατηγική γιά τήν ἀνθρώπινη πορεία θά πρέπει νά λάβει ὑπόψη τό γεγονός ὅτι ἡ φύση δέν εἶναι προβλέψιμη, ὅτι τά οἰκοσυστήματα δέν εἶναι σταθερά, ὅτι οἱ ἴδιες οἱ πράξεις τῶν ὀργανισμῶν μεταβάλλουν τά ἐκάστοτε δεδομένα καί τίς ἐφικτές δυνατότητες. Οἱ διαπιστώσεις αὐτές δέν ἀφήνουν τόν κόσμο «πλημμυρισμένο στό χάος», ἀλλά ὀρίζουν τό μέτρο τῆς σεμνότητός μας ἀπέναντι στή φύση. Καί ὡς πρὸς αὐτή νομίζω ὅτι συμφωνοῦμε μέ τόν κ. Μοδινό.

«ΑΝΤΙΚΡΙΤΙΚΗ» ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Η ΦΥΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ»

του Γιώργου Λιάχα

Εχω την εντύπωση ότι ο κ. Σφενδουράκης άδίκησε όρισμένους από τους συγγραφείς του βιβλίου *Η φύση στην οικολογία*, στην κριτική που κάνει στο 71ο τεύχος του *Πολίτη*, και ιδιαίτερα τον κ. Μοδινό.

Στό βιβλίο αυτό γίνεται μία πολύ αξιόλογη προσπάθεια να αναδειχθεί ό σύγχρονος προβληματισμός γύρω από τά θέματα προστασίας και διαχείρισης της φύσης, σε μία εποχή κατά την οποία πλείστα όσα τεκταίνονται σ' αυτόν τον τομέα, στή χώρα μας και άλλου, τόσο σε έρευνητικό και διαχειριστικό επίπεδο, όσο σε νομοθετικό και πολιτικό επίπεδο, άλλοτε σε όρθή και άλλοτε σε λανθασμένη κατεύθυνση.

Ο κ. Μοδινός, ως εκδότης του έγκυρου περιοδικού *Νέα Οικολογία*, επί 13 συναπτά έτη, ύπηρεξε ένα σημείο αναφοράς για όλα τά περιβαλλοντικά θέματα της Ελλάδος και του κόσμου και ιδιαίτερα για τά θέματα της φύσης, και ή *Νέα Οικολογία* ένα είδος παρατηρητηρίου στο οποίο συνέπραξαν και πολλοί άλλοι αξιόλογοι ειδικοί και μή, για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

Τό κείμενο του κ. Μοδινού με τον τίτλο «τό Χάος και ή Έδέμ» είναι σαφέστατο. Μέ αναφορές σε παλιές αλλά και σύγχρονες πηγές σε μία πλούσια διεθνή βιβλιογραφία, παρουσιάζει μία περίπου παγιωμένη αντίληψη για τίς έννοιες της διαδοχής των ειδών, της ισορροπίας στή φύση, της «κλίμακος», της ώριμότητας των οικοσυστημάτων (της Έδέμ), σε αντίθεση με όρισμένες νεότερες αίρετικές αντιλήψεις για τό θέμα, που κωδικοποιούνται με τον όρο «Χάος». Πρόκειται για μία διαμάχη των οικολόγων από τίς αρχές της δεκαετίας του 1970, που προέκυψε έξ άφορμής της διερεύνησης όρισμένου μαθηματικού μοντέλου, που βασίζεται στή λεγόμενη «λογιστική έξίσωση διαφορών» σε μία προσπάθεια έρμηνείας και πρόβλεψης των πληθυσμιακών μεταβολών των ειδών που συμμετέχουν σε ένα φυσικό οικοσύστημα.

Ό συγγραφέας κ. Μοδινός επιχειρηματολογεί και

τάσσεται με την όρθόδοξη αντίληψη της Έδέμ. Διευκρινίζει, μάλιστα, ένα κρίσιμο σημείο αυτής της διαμάχης, που έχει να κάνει με τή χρονική περίοδο αναφοράς. Αν αναφερόμαστε στο γεωλογικό χρόνο, στον οποίο μπορεί να εκδηλωθούν βίαιες γεωλογικές ανακατατάξεις και κλιματικές αλλαγές, ασφαλώς ή κατάσταση στά φυσικά οικοσυστήματα είναι απρόβλεπτη και χαοτική. Αν αναφερόμαστε σε μικρές περιόδους (δεκαετιών ή και αιώνων) χωρίς τίς ανωτέρω βίαιες μεταβολές και με περίπου σταθερές κλιματικές συνθήκες, μένει να δούμε τό ζήτημα σε συνάρτηση με ή χωρίς τίς ανθρώπινες επιδράσεις στά οικοσυστήματα, σε έναν «όρατό» χρόνο, στή διάρκεια του οποίου μπορούμε να επηρεάσουμε διαχειριστικά την κατάσταση.

Ό κ. Σφενδουράκης, χωρίς να επιχειρηματολογεί, μάλλον τάσσεται με τίς αίρετικές απόψεις των χαοτικών, επικαλούμενος όρισμένα πορίσματα της έπιστήμης της οικολογίας στήν τελευταία παράγραφο της κριτικής του για τό κείμενο του Μοδινού.

Είναι χρήσιμο να σταθούμε λίγο ακόμα σ' αυτόν τό διάλογο και να διευκρινίσουμε όρισμένα σημεία:

- Το χάος είναι μία μαθηματική έννοια, που δέν έχει ούτε τό περιεχόμενο που της έδωσαν οι αρχαίοι φιλόσοφοι, ούτε τό τρέχον περιεχόμενο της άταξίας και της σύγχυσης.
- Ός τομέας των μαθηματικών εμφανίζεται τά τελευταία χρόνια, κυρίως μετά την εμφάνιση των ηλεκτρονικών ύπολογιστών, που παρέχουν τή δυνατότητα διερεύνησης συναρτήσεων σε μεγάλο εύρος τιμών.
- Μέ τό χάος επιχειρείται ή διερεύνηση πολύπλοκων φυσικών και οικονομικών φαινομένων, μεταξύ των οποίων ή στροβιλώδης ροή των ρευστών, οι κινήσεις των πλανητών, τά μετεωρολογικά φαινόμενα, ή εξέλιξη χημικών αντιδράσεων, ταλαντώσεις ηλεκτρονικών συστημάτων, οι άρρυθμίες της καρδιάς, οι μεταβολές του χρηματιστηρίου, οι πληθυσμιακές μεταβολές των οικοσυστημάτων, οι επιδημίες και πολλά

άλλα φαινόμενα, τά όποια παρουσιάζουν άνεξήγητη άταξία.

- Τό χάος είναι ένα πολύ νέο πεδίο έρευνας, πού δέν έχει πλήρως κατανοηθεί. Είναι όμως διαφωτιστικοί όρισμένοι όρισμοί πού δόθηκαν από μαθηματικούς και φυσικούς:

Χάος = Μία παράξενη τάξη.

Χάος = Στοχαστική (τυχαία) συμπεριφορά, πού εκδηλώνεται σέ ένα ντετερμινιστικό (αιτιοκρατικό) σύστημα.

Χάος = Μία συμπεριφορά χωρίς τάξη, πού, όμως, καθοδηγείται ολοκληρωτικά από κάποιο νόμο (αυτούς τους νόμους άναζητούν τά μαθηματικά και ή φυσική).

Τό χάος πού παρατήρησαν όρισμένοι βιολόγοι και μαθηματικοί στήν εξέλιξη του πληθυσμού *όρισμένων ειδών* (μύγες, ψάρια, έντομα κλπ.) και πού επιχειρούν νά αποδώσουν μέ μαθηματικές σχέσεις, καθόλου δέν έρμηνεύει τίς σχέσεις και τίς άλληλεξαρτήσεις του *συνόλου* των ειδών πού συμμετέχουν σέ ένα φυσικό οικοσύστημα (όπως άναφέρει και ό κ. Σφενδουράκης). Γιά τήν πλήρη διερεύνηση αυτών των σχέσεων θά χρειαστεί νά χυθεί πολλή μελάνη άκόμα.

- Τό γεγονός ότι στήν εξελικτική πορεία ενός οικοσυστήματος όρισμένα είδη παρουσιάζουν μεγάλες πληθυσμιακές διακυμάνσεις ή και εξαφανίζονται σύμφωνα μέ τίς χαστικές συμπεριφορές του πληθυσμού, δέν σημαίνει ότι κατέρρευσε τό οικοσύστημα. Τό γεγονός ότι οι καμπύλες πού αποδίδουν τίς πληθυσμιακές μεταβολές *ένός έκάστου των ειδών* διχάζονται μέ άνοδική και καθοδική πορεία, μέ δευτερεύουσες διακλαδώσεις, περιοδικά ή άκανόνιστα, έπαναλαμβανόμενες ή και έντελώς άπρόβλεπτα ή μέ διαλείψεις, χαστικά δηλαδή (όπως τίς περιέγραψε ό Robert Main στή δεκαετία του 1970 και μάλιστα σέ συνθήκες *in vitro*) καθόλου δέν αποδίδουν κατάρρευση φυσικού οικοσυστήματος. (π.χ. Τό γεγονός ότι ό μύκητας *Boletus luteus*, πού κυριαρχεί σέ δάσος δασικής πεύκης ήλικίας 4 έτών και τή θέση του παίρνουν πολλοί άλλοι μύκητες, καθόλου δέ σημαίνει ότι τό οικοσύστημα κατέρρευσε. Ούτε ή περαιτέρω επικυριαρχία της έλάτης και της όξιās και ή εξαφάνιση της δασικής πεύκης σημαίνει κατάρρευση του οικοσυστήματος).

- Μέσα στά όρια του όρατου χρόνου, τό χάος (μέ τή μαθηματική έννοια του όρου) και ή Έδέμ δέν είναι κατ' ανάγκη έννοιες διαμετρικά αντίθετες. Στόν αντίποδα της Έδέμ θά πρέπει νά τοποθετήσουμε, σέ χρονική απόσταση, τήν εκπτώχευση, τήν κατάρρευση των έδαφών ή και τήν άπερήμωση, τήν εμφάνιση των όπορτουμιστών, των πρόδρομων ειδών, αλλά και τους μηχανισμούς άνάδρασης των οικοσυστημάτων. Διακυμάνσεις μεταξύ ώριμότητας και εκπτώχευσης έχουμε δει πολλές φορές στό ιστορικό παρελθόν και στό τρέχον παρόν (βλέπε και τό κείμενο του

Γ. Ντούρου «Διαχρονικές μεταβολές στό Έλλαδικό τοπίο» στό ίδιο βιβλίο), ενώ δέν φαίνονται τόσο άντιπροσωπευτικά και πειστικά τά παραδείγματα των άιρετικών του Χάους (Πάρκο του Τσάδο της Κέννας, τό άρχέγονο Δάσος της Νέας Υερσέης των 250 στρ., τά μικρά νησιά κλπ.). Τή δυναμική αυτή των φυσικών οικοσυστημάτων, μεταξύ εκπτώχευσης και ώριμότητας περιγράφει έναγγέστατα και ό δικός μας Σ. Ντάφης στή «Δασική οικολογία» του (1986).

- Μπορεί, ένδεχομένως, νά ταυτίζεται χρονικά ή κατάσταση της ώριμότητας (Έδέμ) μέ τίς χαστικές μεταβολές των πληθυσμών (ή όρθότερα, στήν κατάσταση της Έδέμ νά έμπεριέχονται χαστικές πληθυσμιακές μεταβολές, πού πρέπει νά έρευνήσουμε), όπου κάποια είδη μπορεί νά μειώνονται ή και νά εξαφανίζονται, ενώ άλλα νά επικυριαρχούν. Υπάρχει, ώστόσο, μία φαινομενική, μία δυναμική ισορροπία, πού χαρακτηρίζεται από ύψηλά επίπεδα βιομάζας, βιοποικιλότητας και παραγωγικότητας, καθώς και σχετικής ευστάθειας και άυτορύθμισης, σέ περίπτωση τυχαίων ή και προδιαγεγραμμένων έπεμβάσεων, πού δέν ξεπερνούν ένα όριο. Αυτά τά χαρακτηριστικά του σταδίου της ώριμότητας ενός φυσικού οικοσυστήματος έχουν έξαιρετικά μεγάλη πρακτική σημασία στή διαχείριση και γενικότερα στήν εκμετάλλευση των φυσικών πόρων (στή δασοπονία, στή λιβαδοπονία, στή ιχθυοπονία, στή θηραματοπονία κλπ.).

Η γενίκευση, όμως, της άνωτέρω θεωρητικής και μαθηματικής έννοιας του χάους στόν άπέραντο γεωλογικό χρόνο και στό σύνολο της βιόσφαιρας, και μάλιστα μέ τήν τρέχουσα έννοια του όρου, πού μπορεί νά είναι και θεμιτή στή σφαίρα της έπιστημονικής φαντασίας ή σέ φιλοσοφικό επίπεδο, δέν άποδεικνύεται, δέν έπαληθεύεται, δημιουργεί σύγχυση, συγκαλύπτει άδυναμίες μας στή γνώση του φυσικού περιβάλλοντος, άνατρέπει καθιερωμένες πρακτικές διαχείρισης, άνατρέπει τήν άειφορική διαχείριση και δίνει θεωρητική βάση στους άναπτυξιολόγους. Είναι επικίνδυνη.

Η έννοια της φέρουσας ικανότητας δέν είναι καθόλου θεωρητική κατασκευή. Είναι μία βασική έννοια της άειφορικής διαχείρισης, πού έχει έφαρμοσθεί σέ άρκετές περιπτώσεις μέ έπιτυχία, πού μπορεί και πρέπει νά ποσοτικοποιείται, έστω και άν ύπάρχει, σέ πολλές περιπτώσεις, δυσκολία στόν προσδιορισμό της. Έάν δέν έχει νόημα ή άναζητήσή της, δέν έχει νόημα και δυνατότητα έφαρμογής ή άειφορική διαχείριση, ή όποια άσφαλώς άπαιτεί θυσίες γιά τό μέλλον, άσφαλώς άπαιτεί τάξη και πειθαρχία και κυρίως μακροπρόθεσμες πολιτικές, πού ξεπερνούν κατά πολύ τά όρια της τετραετίας.

Αξίζει νά δοϋμε μία σχετική μέ τό θέμα τοποθέτηση του Γενικού Γραμματέα του ΥΠΕΧΩΔΕ Μπεριάτου (γιά νά έρθουμε και στά δικά μας), πού διατυπώνεται σέ δημοσίευμα της έφημερίδας *ΤΑ ΝΕΑ* τόν περασμένο Ιούνιο μέ τίτλο «Συμβόλαιο μέ τή Φύση»:

«Η φύση και η γη δέν θεωρείται ένα οικοσύστημα πού πρέπει νά παραμείνει άθικτο, ούτε όμως και νά τύχει ληστρικής εκμετάλλευσης. Είναι ένας "χώρος" πού πρέπει νά "καλλιεργηθεί"...», «... η φύση δέν "γνωρίζει" πάντοτε καλύτερα από τόν άνθρωπο. Συμβαίνει μάλιστα νά δημιουργεί οικοσυστήματα πού χαρακτηρίζονται από σπατάλη ενέργειας και έλλειψη βιωσιμότητας. Αντίθετα, η δημιουργία τεχνητών οικοσυστημάτων περιβαλλοντικά πιά αποτελεσματικών από πολλά φυσικά ήταν πάντα έφικτή από τόν άνθρωπο. Παράδειγμα, η παραδοσιακή γεωργία στις ποικίλες μορφές της. Πρέπει, επομένως, νά εγκαταλείψουμε τά ψεύτικα κριτήρια για τή "φυσικότητα" ή "τεχνητότητα" τών οικοσυστημάτων και εφαρμόζοντας τή συμβιωτική αρχή ανθρώπου - φύσης νά βρούμε τρόπους οικολογι-

κά έφικτούς για τήν αξιοποίηση και "καλλιέργεια" τών φυσικών πόρων. Η αντίληψη ότι τό σταμάτημα τής ανάπτυξης θά επέφερε λύσεις δέν είναι μόνο σοφισμα, αλλά και σκέψη κοινωνικά απαράδεκτη. Η συλλογική ευθανασία δέν έχει ακόμα εφαρμοσθεί πουθενά. Όπως κι αν έχουν τά πράγματα, η νέου τύπου ανάπτυξη, οικοανάπτυξη ή αειφόρος ανάπτυξη, στέκεται έξίσου μακριά από τόν στενό οικονομισμό και τόν εξτρεμιστικό οικολογισμό».

Έτσι ο κ. Μπεριάτος (υποθέτω ότι εκφράζει τήν πολιτική του ΥΠΕΧΩΔΕ στα θέματα τής φύσης), έχοντας ως θεωρητική βάση τις αίρετικές απόψεις του γενικευμένου χάους, μπορεί νομίμως νά κυκλοφορεί μέ μπουλντόζα σέ κάμπους και βουνά, αφού έχει υπογράψει σύμβαση μέ τά κοτσύφια.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗΣ ΕΠΙ ΚΙΛΛΙΒΑΝΤΟΣ ΠΥΡΟΒΟΛΟΥ

του Θανάση Τζαβάρα

Τό γύρισμα του 20ού αιώνα προς τον 21ο φαίνεται να προκάλεσε ένα ενεργό ενδιαφέρον των επίσημων θεσμών της ψυχανάλυσης στον τόπο μας, έτσι ώστε με δύο τελετές να τιμηθεί η ψυχαναλυτική ιστοριογραφία: η Έλληνική Ψυχαναλυτική Έταιρεία οργάνωσε μεγάλο συμπόσιο για την ιστορία της ψυχανάλυσης τον Οκτώβριο του 1999, τό δε Φεβρουάριο του 2000, η Έλληνική Έταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας, πρότεινε στο ενδιαφερόμενο κοινό μία ημερίδα με αντίστοιχο θέμα. Μία σειρά από πρώτες σκέψεις θα καταγραφούν εδώ περιμένοντας είτε τη μετάφραση στα ελληνικά σημαντικών έργων ιστοριογραφίας της ψυχανάλυσης είτε, κυρίως, τη συγγραφή τεκμηριωμένης ιστορίας της ελληνικής ψυχανάλυσης.

Τό πρώτο σημαντικό ζήτημα σέ αυτό τό θέμα τίθεται από τό ποιός μπορεί ή πρέπει νά γράφει τήν ιστορία του διεθνούς ψυχαναλυτικού κινήματος. Παρ' όλο ότι ή αϊθόρμητη απάντηση σέ αυτό τό κοινότυπο ερώτημα θά μπορούσε νά ήταν *μά φυσικά οί εξειδικευμένοι ιστορικοί*, στήν ουσία τό θέμα εμφανίζεται μέ πίο πολύπλοκο τρόπο. Θά προσπαθήσουμε νά τό προσεγγίσουμε θέτοντας μία σειρά από ζητήματα πού προκύπτουν: α) από τή φύση τήν ίδια της ψυχανάλυσης, β) τήν ταυτότητα του ψυχαναλυτή και γ) από τίς τυχόν ιδιοτυπίες του ψυχαναλυτικού θεσμού. Μέ διαφορετικό τρόπο λεγμένο έχουμε εδώ νά πραγματευτούμε τρία διαφορετικά ζητήματα μέ διακριτά ερωτήματα και μεθοδολογικές ιδιοτυπίες: α) Τήν ιστορία της ψυχανάλυσης, β) Τήν ψυχανάλυση μέσα στήν ιστορία και τέλος γ) Τίς σχέσεις της ψυχανάλυσης μέ τήν ιστορία και τανάπαλιν.

Σέ προγενέστερο σχετικό μου άρθρο έχω θίξει ότι ή ιστοριογραφία της ψυχανάλυσης μπορεί νά είναι ένα παράδοξο πρόβλημα.¹ Τοῦτο μπορεί νά έχει ποικίλα ερείσματα. Μία πιθανή και προφανής αίτια σέ αυτή

τήν πιθανή δυσκολία προέρχεται ἀναμφισβήτητα ἀπό τήν επιστημολογική φύση της ψυχανάλυσης ὡς «ἐπιστημονικόν» κλάδου και ὡς κλινικῆς πρακτικῆς. Σχηματικά κάπως, ή ψυχανάλυση ὡς θεωρία σέ ἀντίθεση μέ πολλούς επιστημονικούς κλάδους πού ἀρκοῦνται ἀπλά στό νά ὀρίσουν τό *ἀντικείμενο της γνώσης τους*, προσεγγίζει ταυτοχρόνως δύο πρόσθετα προβλήματα: Τό πρόβλημα της *γνώσης του ὑποκειμένου* και τό ζήτημα του *γνωρίζοντος ὑποκειμένου*. Ἐτσι λοιπόν ή δημιουργία και διάδοση της ιστορίας της ψυχανάλυσης του Φρόντ ἐμφανίζεται στήν ιστορία των ἐπιστημῶν ὡς ἕνα σχεδόν πρωτόγνωρο φαινόμενο καθότι ἀπαιτεῖ γιά τήν κατανόησή της (της διάδοσής) τήν ταυτόχρονη καταγραφή της προσωπικῆς πορείας του δημιουργοῦ της και τήν εξέλιξη των προτάσεων της θεωρίας. Ἐτσι ἀνακύπτει στήν προσωπική ιστορία κάθε ψυχαναλυτή τό πρόβλημα της ἐγγραφῆς του στή γενεαλογία της ψυχανάλυσης. Αυτό σημαίνει ότι πέρα ἀπό τό προσωπικό του ψυχαναλυτικό ἔργο και τήν κλινική πράξη ὁ ψυχαναλυτής καλεῖται νά ἀντιμετωπίσει και τήν ιστοριογραφία της ψυχανάλυσης, δηλαδή τόν τρόπο μετάδοσης της ψυχανάλυσης ἀπό ψυχαναλυτή σέ ψυχαναλυτή και τή συμμετοχή του καθένα στήν εξέλιξη της ψυχαναλυτικῆς γνώσης. Βέβαια μία ἀντίστοιχη ἰδέα, δηλαδή τήν ἀναγνώριση της ιστορίας των ἐννοιῶν και νοημάτων ἑνός κλάδου, προϋποθέτει και σέ πρόσφατες του παρεμβάσεις ὁ Ἀριστείδης Μπαλτάς σχετικά μέ τή δυνατότητα συνέχειας των ἐννοιῶν και της ιστορίας ἀκόμη και σέ ἀπόμακρους ἐπιστημονικούς κλάδους ὅπως ή φυσική. Πράγματι, κάτω ἀπό αὐτή τή σκοπιά γιά νά μπορεί νά ἀναγνωριστῆ ή συνέχεια ἑνός επιστημονικοῦ κλάδου δέν φτάνει νά χρησιμοποιεῖ τούς ἴδιους ὄρους και ἐννοιες ἀλλά θά πρέπει ὁ κάθε ἐπιστήμονας, μέλος αὐτῆς της ἐπιστημονικῆς κοινότητας, νά ἔχει κάποια ιστορική ἐπίγνωση του τί σημαίνει βαρύτητα γιά τόν Νεύτωνα, βαρύτητα γιά

τόν Μάξγουελ και τό τί σημαίνει βαρύτητα γιά τόν Αϊνστάιν.

Παραμένει πάντως τό γεγονός, ότι ή ιστορία τής ψυχανάλυσης πού μπορεί νά γράφει ένας ιστορικά άφελής ψυχαναλυτής, ένας ψυχαναλυτικά άνίδεος ιστορικός και ένας ψυχαναλυτικά και ιστορικά ένήμερος συγγραφέας διαφέρουν. Πολύ σχηματικά λοιπόν θά μπορούσαμε νά πούμε ότι τήν ιστορία τής ψυχανάλυσης καλούνται νά συγγράψουν όλοι οι όρθως σκεπτόμενοι ψυχαναλυτές άρκει νά λαμβάνουν υπόψη τους τά διδάγματα τής ιστορικής και τής κλινικής μεθόδολογίας. Διαφορετικά διατυπωμένο σημαίνει ότι ή ιστορία και ή ψυχανάλυση δέν είναι δύο όντολογικά, γενετικά και θεσμικά ξεχωριστές μαθήσεις (disciplines), κλάδοι και πειθαρχίες. Αυτή ή τελευταία πρόταση κατά τήν εκτίμησή μου καλύπτεται θεωρητικά από τις προτάσεις τής ιστορικής επιστημολογίας του Γκαστόν Μπασελάρ, ό οποίος όρίζει τήν επιστήμη ως τή διεργασία μās διαρκούς αναζήτησης τών λαθών (μας) και έξ' αυτού τήν προσέγγιση του όρθου, δηλαδή ή επιστήμη σύμφωνα με αυτήν τήν προσέγγιση δέν νοείται ως ανακάλυψη του ψεύδους και αποκάλυψη τής αλήθειας. Για νά λειτουργήσει ή επιστήμη έτσι, ή όποια επιστήμη, θά πρέπει νά συμπεριλαμβάνεται συστηματικά και τό αντικείμενο και τό υποκείμενό της, αλλά και ή ιστορία τών σχέσεών τους. Αν ή ιστορία και ή ψυχανάλυση είναι κάποιας μορφής επιστημονικοί κλάδοι, τότε και για τήν ιστορία και για τήν ψυχανάλυση θά πρέπει νά αναζητήσουμε συστηματικά τό υποκείμενό τους.

Μέ τέτοια προσέγγιση όφείλει πολλά στον Αμερικάνο ιστορικό αλλά και ψυχαναλυτή —μέ πλήρη εκπαίδευση στό ψυχαναλυτικό ίνστιτούτο τής Βοστώνης— Πήτερ Γκαίν (Peter Gay). Ό γνωστός ιστορικός, πέραν από τή μεγαλειώδη βιογραφία του Φρόντ, έχει γράψει ένα εκλεκτό δοκίμιο τό 1985 με τίτλο «Ό Φρόντ για τούς ιστορικούς»² στό όποιο υποστηρίζει ότι ή προσέγγιση τής κοινωνικής ιστορίας τών ιδεών του επιτρέπει νά έχει μία μέθοδο έν ταυτῶ ιστορική και ψυχολογική, κυρίως με πυξίδα τήν φροϋδική ψυχανάλυση. Μέ αυτήν τήν προσέγγιση του επιτρέπεται νά επιλύει ικανοποιητικά όλα τά διλήμματα πού αναφέρονται στό υποκείμενο, στή χρήση τής έρμηνείας και τή διαχείριση τής κριτικής. Τά διδάγματα λοιπόν του Πήτερ Γκαίν θά ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα σε πολλούς ιστορικούς και σε ακόμη περισσότερους ψυχαναλυτές. Για μέν τούς ιστορικούς θά επέτρεπε νά πάψουν νά δυσπιστούν άπέναντι στις ψυχολογικές θεωρίες και ιδιαίτερα τήν ψυχανάλυση και έτσι νά μπορούν νά βελτιώσουν τις μεθόδους τους και νά συμπληρώσουν τά συμπεράσματά τους και τούς ψυχαναλυτές νά πάψουν νά είναι έρασιτέχνες ιστορικοί. Γιατί οι ψυχαναλυτές συνεχίζουμε συχνά νά ιστοριογραφούμε όπως οι συμπαθείς δάσκαλοι ή άλλοι τοπικοί παράγοντες συνεχίζουν νά κάνουν συλλεκτική λαογραφία νομίζοντας ότι προωθούν τήν έθνολογία και τήν κοινωνική ανθρωπολογία.

Ό Πήτερ Γκαίν με τή βιογραφία του Φρόντ τό 1988, μās έδειξε στήν πράξη τις διαφορές μεταξύ τής μνημειώδους άγιογραφίας του Έρνεστ Τζούν και του συναισθηματικού μικρού κομποτεχνήματος του Μανομί.³

Στις δύο συναντήσεις τις όποιες άναφεροθήκαμε στήν άρχή και πού δίδουν άφορμή για αυτήν τήν παρουσίαση ακούσαμε σημαντικές παρεμβάσεις σχετικά με τήν ιστορική διαδρομή του ψυχαναλυτικού κινήματος στή μεταπολεμική Γερμανία, τήν Αυστρία, τή Γαλλία και τήν Αγγλία. Έπιπλέον μία περιληπτική παρουσίαση μερικῶν γεγονότων του διεθνούς ψυχαναλυτικού κινήματος υπάρχει στήν πρόσφατη παρουσίαση του Γάλλου ψυχαναλυτή και ιστοριογράφου Αλαίν ντε Μιζιολλά (Alain de Mijolla). Αυτό τό όποιο θά μπορούσε κάποιος νά παρατηρήσει είναι ότι όλοι οι όμιλητές, πέραν από τήν προφανή γνώση τους για τά γεγονότα, μίλησαν με ιδιαίτερη ειλικρίνεια για τις δυσκολίες, διαμάχες και έχθρικότητες πού έχουν καταγραφεί ήδη από τήν άρχή του ψυχαναλυτικού κινήματος ζῶντος του Φρόντ. Σε όλους είναι γνωστό ότι τό προχώρημα μέσα στο χρόνο τών οργανωμένων ψυχαναλυτῶν κάθε άλλο παρά ειρηνική και όμαλή πορεία με όμόνοια έχει υπάρξει. Άλλωστε δέν είναι τυχαίο ότι οι λέξεις κλειδιά πού επανέρχονταν στήν όμιλία του ντε Μιζιολλά ήταν σχίσμα, διχοψηφία, απόκλιση, εξαίρεση, άποβολή, άφορισμός, ρήξη, χωρισμός, διχονομία, έρις, καυγάς, φιλονικία κλπ. Είναι επίσης άξιον νά σημειωθεί πώς αυτή ή ειλικρίνεια τών ψυχαναλυτῶν για τήν ίδια τους τήν ιστορία είναι κάτι πού κατακτήθηκε με επώδυνο τρόπο και παρόλες τις προσπάθειες μερικῶν θεσμοφυλάκων τής ψυχαναλυτικής μνήμης. Οι ψυχαναλυτές μπορεί νά υπήρξαν συχνά κακοί ιστοριογράφοι αλλά μπορούν έν τέλει χάρη στή θεωρία και τήν αὐτογνωσία τους νά μιλάνε χωρίς υποκρισία για τά ίδια τους τά λάθη και πάθη.

Θά ισχυριστώ λοιπόν, ότι τό σύνολο αυτῶν τών ὄρων, όταν αναφέρονται τουλάχιστον σε θεσμούς, καλύπτουν τούς ιδεολογικά φορτισμένους θεσμούς οι όποιοι κατά ανάγκη παράγουν λόγο όρθοδοξίας και διαπιστώνουν έτεροδοξίες. Οι ὄροι αυτοί μπορούν βέβαια νά αναφέρονται και σε διαπροσωπικές σχέσεις με έντονες συναισθηματικές φορτίσεις. Παρουσιασμένο με άλλο τρόπο, μπορούμε νά διαμορφώσουμε τήν έντύπωση ότι ή ιστορία τών ψυχαναλυτικῶν θεσμῶν διέπεται και από διαστάσεις σαν τήν έλλειψη άρμονικῶν σχέσεων, από διχόνους και διχοστασίες πού δέν πρόκειται για διαφωνίες επί τών έπιχειρημάτων ή τής θεωρίας οι όποιες θεωρητικά τουλάχιστον, χαρακτηρίζουν κυρίαρχα τούς επιστημονικούς θεσμούς. Εάν τά πράγματα είναι πράγματι έτσι, θά πρέπει νά δεχθούμε τώρα πιά ένα αιώνα παρουσίας τής ψυχανάλυσης μέσα στήν ιστορία, ότι οι ψυχαναλυτές μέσα σε θεσμούς είναι σαν χτυπημένες από τή μοίρα οικογένειες, όπως για παράδειγμα οι Άτρείδες, όπως υποστηρίζει ό Ρουστάν (Roustang).⁴ Οι ψυχαναλυτικοί θεσμοί είναι σαν τις ιδεολογικά φορτισμένες κοινωνικές δομές με όρθο-

δοξίες - έτεροδοξίες - αίρετικούς - αίρεσιάρχες κλπ. Όλα αυτά σημαίνουν πρόσκαιρα τουλάχιστον, ότι η ψυχαναλυτική θεωρία δεν έχει επαρκείς απαντήσεις για την ομαδική ψυχολογία ή για τους κοινωνικούς θεσμούς. Η μόνη απάντηση με όρους ψυχαναλυτικούς για τη δυναμική μέσα στις ψυχαναλυτικές ομάδες δεν μπορεί παρά να είναι ότι τα φαινόμενα που η ιστορία μας καταγράφει δεν είναι τίποτε άλλο παρά η συμπίκνωση του *μη αναλυμένου* και του *μη αναλύσιμου* μέρους κάθε μιάς υποκειμενικότητας και προσωπικότητας των ψυχαναλυτών. Με σχηματικό τρόπο βέβαια, θά πρέπει να τονίσουμε ότι στους τυπικούς επιστημονικούς θεσμούς και στις πυκνές επιστημονικές θεωρίες δεν υπάρχουν σχίσματα, άφορισμοί, αίρέσεις κλπ. υπάρχουν έριδες και διαφωνίες και φυσικά υπάρχουν τσακωμοί μεταξύ χαρακτήρων και προσωπικοτήτων. Τό ποιός είναι επιστήμονας τό έχει λύσει ή επιστημονική, ακαδημαϊκή κοινότητα. Βέβαια, τό ποιός είναι καλός επιστήμονας υπακούει σέ δημόσια μόν αλλά μεταβαλλόμενα κατά περιοχές και εποχές κριτήρια. Τό ποιός είναι ψυχαναλυτής, κυρίως από τότε που πέθανε ο Φρόντ, ο οποίος αποφάσιζε με τόν τρόπο του, τό πράγμα περιεπλάκη γιατί στό ποιός είναι ψυχαναλυτής έμπεριέχεται αυτόματα σχεδόν και τό ερώτημα τό ποιός είναι καλός ψυχαναλυτής. Και τό ποιός είναι καλός ψυχαναλυτής αυτό διέπεται από μιά ήθική της ψυχανάλυσης που αποτελεί την ακραία εγγύηση για την επιβίωση της ψυχανάλυσης.⁵

Τό ενδιαφέρον βέβαια σέ αυτά τά συμπόσια είναι ότι σχεδόν έλαμψε μέ την άπουσία της, μιά έστω και στοιχειωδώς τεκμηριωμένη παρουσίαση της ιστορίας της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα. Θά πρέπει νά θυμηθούμε ότι μέχρι σχετικά πρόσφατα, ή ιστορία της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα ανήκε κυρίως στό χώρο του ανέκδοτου και του κουτσομπολιού, γύρω από τους άρχικούς πρωταγωνιστές κάποιας ψυχαναλυτικής πρακτικής στόν τόπο μας δηλαδή των Έμπειρικού, Ζαβιτσιάνου, Κουρέτα, Δρακουλίδη και φυσικά της Μαρίας Βοναπάρτη. Όταν κάποτε έγραψα ότι ή ψυχανάλυση στην Ελλάδα έχει παρελθόν αλλά δεν έχει ιστορία ύπονοϋσα ότι δεν είχε ακόμη βρεθεί τό υποκείμενο της ιστορίας της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα. Τά τελευταία 20 χρόνια μιά συστηματική προσπάθεια έχει άρχισι νά γίνεται μέ την όργάνωση ψυχαναλυτικών θεσμών, μέ την παραγωγή έντόπιου ψυχαναλυτικού λόγου και μέ έκδηλώσεις που τυχόν θά αναπτύξουν τό διάλογο μεταξύ των διαφόρων σχολών σκέψης και θά έλαχιστοποιήσουν τίς διαμάχες προσωπικών φιλοδοξιών και ιδιοτυπιών. Άρχεϊα υπάρχουν, καταγραφή σχέσεων ψυχιατρικής και ψυχανάλυσης, πολιτικών ιδεών και ψυχαναλυτικής θεωρίας και μελέτη φαινομένων όπως σχέσεις έλληνικής λογοτεχνίας και ψυχανάλυσης έχουν άρχισι νά βλέπουν τό φως της δημοσιότητας, που όμως περιμένουν ακόμη τή συνθετική τους παρουσίαση.

Πολλοί, φίλοι και αντίπαλοι της ψυχανάλυσης θά

βλέπανε μέ καλό μάτι μιά επίσημη κηδεία της ψυχανάλυσης επί καλλίδαντος πυροβόλου, όπως πρέπει σέ ένα αξιο και τιμημένο νεκρό. Τό παράδοξο της ελληνικής ιστορίας της ψυχανάλυσης βρίσκεται στό γεγονός ότι και ελληνικό υποκείμενο έχει πιά και ή ελληνική ψυχαναλυτική κοινότητα και δραστήρια είναι και εύτυχως πολύ ζωντανή!

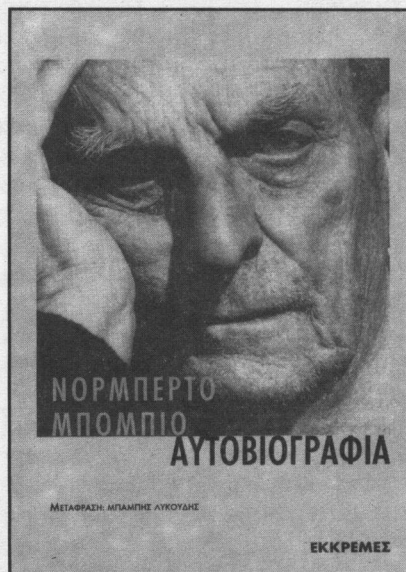
1. Θ. Τζαβάρας, "Ένα παράδοξο πρόβλημα για την ψυχανάλυση: Η ιστοριογραφία της. Τετράδια Ψυχιατρικής 1992, Νο 39, σ. 14-17.

2. Peter Gay, *Freud for Historians*, Oxford University Press, 1985.

3. Ernest Jones: *La vie et l'oeuvre de Sigmund Freud*. PUF 1958, 1961, 1969. Ο. Mannoni Φρόντ. Μετ. Α. Βουδούρη, Έστία [1968] 1993.

4. F. Roustang: *Un destin si funeste*, Minuit, 1976.

5. Έκ των Υστέρων: «Πρακτική του ψυχαναλυτή, Ηθική της ψυχανάλυσης». Νο 2, Νοέμβριος, 1998.

Για πρώτη φορά, στα 88 του χρόνια, ο Νορμπέρτο Μπόμπιο αναπολεί και εξιστορεί, με την παράθεση ανέκδοτου υλικού, τη ζωή του, που άρχισε ταυτόχρονα σχεδόν με τούτο τον αιώνα. Από την εφηβεία του ως τις μέρες μας, από τα αδηφάγα διαβάσματα ως τα επίμαχα ερωτήματα των γηρατειών, ο φιλόσοφος επιχειρεί να κάνει έναν απολογισμό της ζωής του υπό το φως των γεγονότων που σφράγισαν τον πολυτάραχο αιώνα μας.

Εκδόσεις
ΕΚΚΡΕΜΕΖ

Ιουλιανού 41 - 43 • Αθήνα 104 33 • Τηλ./Fax: 822.0006
Στόά του Βιβλίου • Πεσμαζόγλου 5 • Αθήνα • Τηλ.: 321.3583

ΕΡΩΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΑΒΑΦΗ*

του Μιχάλη Πιερίη

Σέ πρόσφατο μελέτημά μου (*Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής* 6, 1998/9, 37-57), όμοτιπλο με τή σημερινή ανακοίνωση που αποτελεί τή συνέχεια καί τήν προέκτασή του, είχα εξετάσει τό θέμα τών διαμεσολαθημένων επιθυμιών στην καθαφική ποίηση, ιδιαίτερα τήν καθοριστική λειτουργία ενός τρίτου παράγοντα, «του άλλου» (όπως τόν αποκαλεί συχνά ό Καβάφης), στό θέμα τής έρωτικής επικοινωνίας. Βασικό συμπέρασμα τής εξέτασης εκείνης ήταν ότι ό Καβάφης προσπάθησε με τό έργο του νά επισημάνει καί νά διαγράψει τά όρια τών δυνατοτήτων του «διαμεσολαθητή» (πού μπορεί νά είναι τό χρήμα, ή πολιτική έξουσία, ή ιδιοκτησία κλπ.) στό νά δηλητηριάσει καί νά έκφυλίσει μίαν έρωτική σχέση, αλλά καί νά υποδείξει όρισμένους τρόπους απέξάρτησης από τήν έξουσία του.

Στό τελευταίο ποίημα πού είχα εξετάσει εκεί, τό «Ωραία λουλούδια κι άσπρα ως ταίριαζαν πολύ» (του 1929), άπαντά ή όρακή περίπτωση όπου τό έρωτικό υποκείμενο, προκειμένου νά ανταγωνιστεί τόν «άλλο», τόν πλούσιο νέο, μιμούμενος τή στρατηγική καί τήν ήθική του, δηλαδή τήν ήθική τής οικονομικής εξαγοράς, περιπίπτει στην πλάνη τής συνεχούς αυτοπροδοσίας καί επομένως τής καταρράκωσης καί τής ταπεινώσης, προκρίνοντας μίαν υποκριτική έρωτική σχέση —αυτήν πού επέβαλε ή εξάρτησή του από τόν φορέα τής οικονομικής έξουσίας. Σέ περιπτώσεις όπως αυτή, όπου έχουμε τήν έννοια του «έκφυλισμένου έρωτα», ό Καβάφης υποδεικνύει μίαν όρακή εμπειρία (έν προκειμένου ό ξαφνικός θάνατος του άντικείμενου έρωτικού προσώπου) ως τήν άποκαλυπτική στιγμή κατά τήν όποία ό θρυμματισμένος ήρωας, αντιλαμβανόμενος τήν πλάνη του, κερδίζει, με

τήν κάθετη έξοδο από τό μολυσμένο περιβάλλον, τήν αυτότέλεια καί τήν ενότητά του. Γίνεται ξανά τό «πάμπτωχο λαϊκό παιδί» πού αφήνει με γνήσια συγκίνηση λίγα «ώραία άσπρα λουλούδια» στην «πτωχική κάσα» του φίλου του.

Η εξέτάσή μας εκείνη είχε καλύψει τήν καθαφική ποίηση από τό άποκηρυγμένο ποίημα «Ένας έρωσ» (Α΄ γραφή 1886, β΄ γραφή 1896), έως καί τά «Ωραία λουλούδια κι άσπρα ως ταίριαζαν πολύ» (1929), πού αποτελεί τή γέφυρα προς τήν εξέταση πού θά επιχειρήσω σήμερα. Έξέταση πού άφορά τήν ομάδα τών «άτελών» σχεδιασμάτων τά όποία δέν είχα άγγίξει τότε διόλου, μολοντί όρισμένοι τίτλοι τους προκαλούσαν εύθως τήν προσοχή μιās τέτοιας διερεύνησης: «Θάταν τό οινόπνευμα», «Έγκλημα», «Έγκατάλειψις», «Συντροφία από τέσσαρες». Η μελέτη τών άτελών αυτών σχεδιασμάτων δείχνει ότι, πλάι στην άποκαλυπτική εμπειρία του θανάτου, θά μπορούσαν νά προστεθούν καί οι έννοιες πού σχετίζονται με μίαν άποφασισμένη σύγκρουση με τούς ύφιστάμενους νόμους τής κοινωνίας. Πρόκειται, δηλαδή, για τή στάση πού σχετίζεται με τήν κλοπή, τό έγκλημα, τή φυλάκιση, τή φυγάδευση κλπ. Προχωρώ σήμερα στην εξέταση αυτή, λαμβάνοντας υπόψη τις καίριες παρατηρήσεις τής Renata Lavagnini για τό χαρακτήρα τών άτελών αυτών ποιητικών κειμένων του Καβάφη.

Συγκεκριμένα, στην εισαγωγή της στην έκδοση τών *Άτελών Ποιημάτων* του Καβάφη (Ίκαρος 1994), ή Lavagnini παρατηρεί «ότι τά άτελή ποιήματα, όπως άλλωστε τά *Άνέκδοτα* καί τά άλλα κείμενα, κυρίως πεζά, πού βρέθηκαν στό *Άρχείο* καί ήδη δημοσιεύτηκαν, μάς δίνουν τή δυνατότητα νά σπάσουμε τή συμμαγή επιφάνεια του σώματος τών δημοσιευμένων ποιημάτων καί νά προχωρήσουμε σε βαθύτερη καί πληρέστερη γνωριμία με τό έργο του ποιητή». Ακόμη, ή Lavagnini μάς υπενθυμίζει ότι «όλα τά άτελή

* Εισήγηση στό συνέδριο για τήν ποίηση του Καβάφη πού έγινε στό Πανεπιστήμιο τής Μάλαγας τόν Δεκέμβριο του 1998.

ποιήματα ανήκουν στην τελευταία δεκαετία της ζωής του Καβάφη, τή δεκαετία της ώριμότερης ποιητικής του παραγωγής, αυτής που περισσότερο μᾶς ἀπασχολεῖ καί μᾶς ἐλκύει σήμερα». (Ἀτελῆ, σ. 41).

Τέλος, ἀπό τίς κατηγορίες στίς ὁποῖες διακρίνει τὰ ἀτελῆ ποιήματα ἡ Lavagnini (Ἱστορικά καί ψευδοϊστορικά, ὅπου ἀναγνωρίζει τόν κύκλο τοῦ Ἰουλιανού, τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καί τῆς ἀλεξανδρινῆς δυναστείας τῶν Λαγιδῶν), τό ἐνδιαφέρον τῆς δικῆς μᾶς μελέτης στρέφεται πρὸς τὰ «σχεδιάσματα πού ἔχουν θέμα προσωπικό ἢ σύγχρονο» (σ. 50), εἰδικότερα στήν ὁμάδα «ποιημάτων κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ» (σ. 52) τῆς τελευταίας περιόδου ἐπεξεργασίας τῶν ἀτελῶν: «Ἡ εἰδησις τῆς ἐφημερίδος», «Ἡ φωτογραφία», «Ἐγκλημα», «Ἐγκατάλειψις», «Συντροφιά ἀπό τέσσαρες».

Φυσικά στά στενά χρονικά ὅρια τῆς σημερινῆς ἀνακοίνωσης εἶναι ἀνέφικτο νά σχολιασθοῦν συστηματικά ὅλα αὐτά τὰ ποιήματα. Θά ἐπικεντρωθῶ ὑποχρεωτικά σέ ὀρισμένες ὀψεις τους, ἀφοῦ προτάξω κάποιες παρατηρήσεις γενικότερου χαρακτήρα.

Ἐνα πρῶτο χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν σχεδιασμάτων τῶν ἀτελῶν εἶναι ὅτι βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕνα ὑλικό πολύ πιό τολμηρό ἀπό θεματική σκοπιά ἀπ' ὅ,τι τὰ τελειωμένα ποιήματα τοῦ κανόνα. Κι αὐτό εἶναι φυσικό, ἀφοῦ μέ τὰ ἀτελῆ βρισκόμαστε στή φάση ὅπου ὁ ποιητής δέν δουλεύει ἀκόμη μέ στόχο τήν ποιητική πύκνωση, ἀλλά καταθέτει ἐν θερμῶ καί, καθὼς τό μαρτυροῦν γραφολογικά τεκμήρια, ὅπωςδήποτε μέ πολύ μεγαλύτερη ταχύτητα ἀπ' ὅ,τι ὅταν βρίσκεται στή φάση ὅπου ἀντιγράφει μέ ἐπιμέλεια τελικές μορφές τοῦ κειμένου, ἐπιφέροντας, ὡστόσο, ἀκόμη καί τότε, μικρές καί συχνά καιρίες ἀλλαγῆς.

Στήν περίπτωση τῶν σχεδιασμάτων τῶν ἀτελῶν, ὑπάρχουν μπροστά μᾶς καί ὅλες ἐκεῖνες οἱ λεπτομέρειες τίς ὁποῖες ὁ ποιητής θεωρεῖ σέ μιά μεταγενέστερη ἐπεξεργασία ὑπερβολικές, ἀτυχεῖς ἢ καί τολμηρές, πέρα ἀπό τὰ ὅρια πού θά ἐπέτρεπε στόν ἑαυτό του. Τό στοιχείο αὐτό μᾶς δίνει ἀφ' ἑνός τή δυνατότητα νά δοῦμε καί κάποια στοιχεῖα πού σίγουρα δέν θά τὰ βλέπαμε ἂν τὰ ποιήματα εἶχαν λάβει τήν ὀριστική τους μορφή ἀφ' ἑτέρου ὅμως μᾶς ἐπιβάλλει νά εἴμαστε πολύ προσεκτικοί στόν τρόπο πού τὰ ἀξιολογοῦμε. Ὡς πρὸς τό δεύτερο, πιστεύω ὅτι ἐκεῖνο πού μπορούμε νά κάνουμε χωρίς κανέναν δισταγμό, εἶναι νά δοῦμε τό ὑλικό αὐτό ὡς χνάρι μιᾶς διαδικασίας ἐν ἐξελίξει, νά τό κοιτάξουμε ἀπό τή σκοπιά τοῦ τί μᾶς διδάσκει γιά τήν τέχνη τῆς καθαφικῆς δημιουργίας (τί μᾶς διδάσκει γιά τήν ποιητική καί τή θεματική τῆς καθαφικῆς ποίησης) καί πάντως ὄχι νά τό ἀντιμετωπίσουμε ὡς ὀριστική ὕλη προκειμένου νά ἐξαγοράσουμε τελεσίδικα συμπεράσματα γιά τήν κοσμοθεωρία τοῦ Καβάφη.

1. Στό σχεδιάσμα «Ἡ εἰδησις τῆς ἐφημερίδος»

(Μάιος 1918) ὁ Καβάφης ἐπεξεργάζεται σέ πολύ προωθημένο βαθμό τό θέμα τοῦ διαμεσολαθμένου χώρου καί χρόνου.

Τό ἐγκλημα ἢ ἀτύχημα ἢ καί αὐτοκτονία, ἐν τέλει ὁ θάνατος, μπορεῖ νά εἶναι ὁ μηχανισμός πού σέ ἐφήμερο ἐπίπεδο (στό χῶρο μιᾶς ἐφημερίδας) ἀποκαλύπτει καί στιγματίζει τόν διεφθαρμένο βίο τοῦ θύματος. Ὅμως ὁ τεχνίτης ἔχει ἐπιτύχει κάτι τό ἀληθινά ἀνατρεπτικό: ἡ περιφρόνηση πού ἐκφράζει ἡ ἐφημερίδα πρὸς τή ζωή τοῦ θύματος θά εἶναι μιά ἐφήμερη «εἰδησις» ἐνῶ ἡ περιφρόνηση τοῦ ποιητῆ πρὸς τὰ περιφρονητικά σχόλια τῆς ἐφημερίδας καί ἡ παράλληλη μνημείωση τῆς «θείας» μορφῆς τοῦ θύματος θά εἶναι μόνιμη μέσα στόν ἀφθαρτο χρόνο τῆς ποιητικῆς τέχνης. Ἡ μνημείωση αὐτή στηρίζεται στή ἐντεχνη ἀντιπαράθεση «ἀνάμεσα στή φαινομενική καί στή λανθάνουσα ἀλήθεια, ἀνάμεσα στήν κοινωνική καί στήν ἀτομική ἠθική» (ὅπως τό ἐπίσημα ἡ Lavagnini, σ. 50): ἐνῶ στό ἐπίπεδο τῆς δραματικῆς ὀργανώσεως τοῦ ποιήματος, τονίζεται ἡ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στά φθηνά σχόλια ἐνός δημογωγικοῦ λόγου ἀπό τόν ἐφημεριδογράφο καί στό βουβό κλάμα τοῦ ἥρωα-ποιητῆ («κι αὐτός θρηνώντας μέσα του»). Ἡ ἠθική τῆς ἀτομικῆς συγκίνησης ὡς ἀντίστασης πρὸς τήν ἀνέντιμη δημόσια χλεύη τονίζεται εἰρωνικά καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἥρωας ἀντιδρᾷ, μέ τό βουβό του κλάμα, στήν εἰδηση καί τό σχόλιο τῆς ἐφημερίδας σέ καθαυτό δημόσιο χῶρο (μέσα σ' ἕνα τραῦμα), περισοιχισμένος ἀπό τούς «ἐργατικούς» πού κινοῦνται ἀπό (ἢ πρὸς) τό χῶρο τῆς ἐργασίας τους.

Ἔτσι, ἡ τρέχουσα ἠθική, δηλαδή ἡ ψευδοθητική τῆς ἐφημερίδας, ὑπονομεύεται μ' ἕναν μοναδικά μοντέρνο τρόπο. Μέ τήν ἀπλή ἀντιπαράθεσή της πρὸς τή γνήσια συγκινημένη μνήμη τοῦ ποιητῆ, πού σταματᾷ σ' αὐτό πού σ' ἀλήθεια ἀξίζει νά μνημειωθεῖ: τό θεῖο κορμί τοῦ ἐρωτικοῦ αὐτοῦ προσώπου πού, πάνω ἀπό τήν κοινότοπη ἠθική ἔθεσε «ἀνεξετάτως», ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, «τῆς καθαρῆς σαρκός του τήν καθαρῆ ἥδονή» (βλ. τό ποίημα «Μέρες τοῦ 1897»).

Εἶναι σαφές ὅτι ὁ Καβάφης συναριθμεῖ ἐδῶ τήν ἐξουσία τοῦ «Τύπου» μαζί μέ τούς ἄλλους παράγοντες τῆς ἐξουσίας πού διαμεσολαβοῦν ἀρνητικά τίς ἐρωτικές ἐπιθυμίες καί τίς ἐρωτικές πραγματώσεις (πολιτική, χρέμα, κοινωνική τάξη). Ὁ «Τύπος» ἐμφανίζεται νά εἶναι αὐτός πού συναιρεῖ τίς ἀκρότητες τῆς κοινῆς γνώμης, ἐκφράζοντας, ἐνίοτε μέ ρατσιστικό τρόπο, τήν ψευδοθητική ἐνός ἐκπτώτου κοινωνικοῦ συστήματος:

Ἐγραφε κάτι καί γιά ἐκδιασμόν.

Κ' ἐδῶ πάλιν ἐτόνιζεν ἡ ἐφημερίς
τὴν περιφρόνησί της ὅλην γιά τὰ φαῦλα,
τὰ αἰσχροτάτα, τὰ διεφθαρμένα ἤθη.

Τὴν περιφρόνησι... Κι αὐτός θρηνώντας μέσα του,
θυμοῦνταν ἕνα βράδυ περσινοῦ
πού πέρασαν μαζί, σέ κάμαρη

μισό ξενοδοχείου, μισό πορνείου: μετά –
ούτε στον δρόμο κόν– δέν συναντήθηκαν.

Τήν περιφρόνησι... Κι αὐτός τά χεῖλη τά γλυκά
θυμοῦνταν καί τήν ἄσπρη, τήν ἐξαΐσια,
τήν θεία σάρκα πού δέν φίλησε ἀρκετά.

Διάβαζε, μελαγχολικά, στό τράμ, τήν εἶδησι.

Στίς ἔνδεκα τήν νύχτα βρέθηκε τό πτώμα
στήν προκυμαία. Δέν ἦταν θετικό
ἄν ἔγιν' ἐγκλημα. Ἡ ἔφημερίς
ἐξέφραζε τόν οἶκτον της, ἀλλά, ἠθική,
ἔδειχνε **τήν περιφρόνησί της ὅλην**
γιά τόν φαυλότατον βίον τοῦ θύματος.

(1918, Ἄτ. 74, «Ἡ εἶδησις τῆς ἐφημερίδος»)

2. Τό πολύ σύντομο σχεδίασμα πού τιτλοφορεῖται
«Ἡ φωτογραφία» (Αὐγουστος 1924) μοιάζει ὡς ἕνα
ἀπροκάλυπτα σκληρό σχόλιο ἀπέναντι στήν κατεστη-
μένη ἠθική, αὐτήν δηλαδή πού εἶδαμε ὅτι ἐκπροσω-
πεῖ καί ἡ «ἠθική ἐφημερίς», ἡ ὁποία ἀκόμη καί
μπροστά στό θάνατο δέν διστάζει νά ἐκφράσει τήν
περιφρόνησί της «γιά τόν φαυλότατον βίον τοῦ θύ-
ματος». Μπροστά σέ μιά τέτοια κουτή ἠθική, «τῶν
ἠλιθίων» (ὅπως τούς ἀποκαλεῖ), ὁ Καβάφης ἀντιπα-
ραθέτει τήν «ἐρωτική αἰσθητική»:

Μά τόν παραμυθεῖ ὅπου τουλάχιστον
δέν ἄφισε –δεν ἄφισαν καμιά κουτή ντροπή,
τόν ἐρωτά των νά ἐμποδίσει ἢ ν' ἀσχημίσει.
Τῶν ἠλιθίων τά «φαυλόδιοι», «πορνικοί»,
ἡ ἐρωτική αἰσθητική των δέν ἐπρόσεξε ποτέ.

(1924, Ἄτ. 176, «Ἡ φωτογραφία», στ. 6-10)

3. Μέ τό ἀτελές ποίημα «Ἡ εἶδησις τῆς ἐφημερί-
δος» συνδέεται θεματικά καί τό ἐπόμενο σχεδίασμα
πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ, τό «Ἐγκλημα» (Ἰού-
λιος 1927).

Ἐάν στό «Εἶδησις τῆς ἐφημερίδος» ἡ ἐρωτική πρά-
ξι ἐγινε πρῖν ἀπό τό ἐγκλημα, στό ἀτελές ποίημα
πού τιτλοφορεῖται «Ἐγκλημα» ἡ ἐρωτική πράξι θά
λειτουργήσει, γιά ἕσαστη φορά, ἀμέσως ἕστερα ἀπό
τό ἐγκλημα τῆς κλοπῆς καί τοῦ μαχαιρώματος στό
χῶρο ὅπου ἐγινε ἡ διάρρηξη. Ὁ τόπος, ὁ χρόνος καί
οἱ συνθήκες συνιστοῦν μίαν ὀριακή, ἔντονη καί αὐθε-
ντική ἐρωτική ἐμπειρία, πέρα ἀπό κάθε ἴχνος συμβα-
τικότητας. Ἔτσι, σέ ἀντίθεση πρὸς τόν νέο τῆς κα-
λῆς κοινωνίας, πού τόν γνωρίζουμε ἤδη καλά ἀπό τά
ποιήματά του κανόνα (ὁ γιός τοῦ ἐπάρχου, γιά πα-
ράδειγμα, πού ἐξαγοράζει τόν Ταμίδη, ἡ ὁ εὐνοοῦμε-
νος τοῦ Ἀλέξανδρου Βάλα), καί τόν ὁποῖο θά συνα-
ντήσουμε καί παρακάτω, στό ἀτελές ποίημα «Ἐγκα-
τάλειψις» τούτη ἡ λοῦμπεν συντροφιά νέων λειτουρ-
γεῖ μέσα σέ ἐξαιρετικά δύσκολες, σκληρές καί ἐπικίν-
δυνες συνθήκες. Συνθήκες οἱ ὁποῖες ἀπαγορεύουν κά-
θε ἔννοια συμβατικῆς χειρονομίας. Οἱ δύο λαϊκοί

ἐραστές, πού χάρη στήν κατανόηση καί τῆ συντροφι-
κή ἀλληλεγγύη τῶν ὑπόλοιπων μελῶν τῆς σπείρας
κερδίζουν μίαν πίστωση ἰδιωτικοῦ χρόνου ἕξι ὥρῶν
(ἀπό τίς ἔντεκα ἕως τίς πέντε τό πρωί), δέν ἔχουν
κόν τή δυνατότητα νά σκεφτοῦν ὅτι ἐκεῖνη θά ἦταν
ἐνδεχομένως ἡ τελευταία ἐρωτική ἐπικοινωνία τους.
Μολονότι ἐξουθενωμένοι, μολονότι γεμάτοι ἀγωνία
γιά τήν πρωινή φυγάδευση, διώνουν τήν ἐρωτική
ἐπαφή τους τόσο αὐθεντικά, ὥστε νά μὴν εἶναι σέ
θέση νά συνειδητοποιήσουν ἀπολύτως ὅτι ζοῦν τήν
τελευταία, ἐνδεχομένως, ἐρωτική τους νύχτα:

Ἐνα σχισμένο στρώμα ἦταν καταγῆς.
Κατάκοποι πέσαμε οἱ δύο. Καί μέ τήν ταραχή
τήν ψυχική, καί τήν ἐξάντλησι,
καί μέ τήν ἀγωνία γιά τή δραπέτευσι
τήν αὐριανή του –μόλις ἔννοιωσα: δέν ἔννοιωσα
καλά
πού ἦταν ἡ τελευταία, ἴσως, φορά πού πλάγιασα
μαζί του.

(1927, Ἄτ. 249, «Ἐγκλημα», στ. 18-23)

4. Τήν εἰρωνική προέκταση τοῦ θέματος τῆς
«ἐγκατάλειψις» (πού τό συζητήσαμε διεξοδικά στό
προηγούμενο μελέτημα μέ βάση τό ποίημα «Ὠραῖα
λουλούδια κι ἄσπρα ὡς ταίριαζαν πολύ») τήν ἔχουμε
στό ἐπόμενο σχεδίασμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει
ἐδῶ. Πρόκειται γιά τό ἀτελές ποίημα πού τιτλοφο-
ρεῖται «Ἐγκατάλειψις», τοῦ 1930, δουλεμένο δηλαδή
κατά τήν ἴδια περίοδο πού ὁ Καβάφης ἔγραψε καί
τό «Ὠραῖα λουλούδια...». Ἡ ριζική διαφορὰ ἀνάμεσα
στό ποίημα τοῦ καθαφικοῦ κανόνα καί στό ἀτελές
σχεδίασμα εἶναι ὅτι στό δεύτερο ὁ Καβάφης μελετᾷ
τό θέμα πρὸς τήν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπό ὅ,τι τό
πρῶτο: ὁ ἐγκαταλειφθεὶς πλούσιος νέος ἀντί «νά πά-
ρει» τά πράγματα «στό τραγικό» (ὅπως ὁ φτωχός
νέος στό «Ὠραῖα λουλούδια...» – θυμίζω: «δύο πάμ-
πτωχα παιδιά εἴμεθα»), ἀντιμετωπίζει τήν ὅλη κατά-
σταση μέ μιά τερατώδη ψυχραιμία. Τήν ψυχραιμία
αὐτή, μπροστά στή «συμφορά» τῆς ἀπώλειας τοῦ
ἐρωτικοῦ του συντρόφου, τοῦ τήν ἐξασφαλίζει, ἀφ' ἐ-
νός, ἡ πολύ καλή κοινωνική του τάξη ἀφ' ἑτέρου, ἡ
καλαισθησία καί ἡ ἐξυπνάδα του:

Πάρα πολύ καλαισθητος καί πάρα πολύ ἐξυπνος,
καί νέος κοινωνίας πολύ καλῆς
ἦτανε γιά νά πάρει, σάν ἀστεῖως,
στό τραγικό τήν ἐγκατάλειπί του.

(1930, Ἄτ. 272, «Ἐγκατάλειψις», στ. 14-17)

Δέν ξέρω πόση δόση εἰρωνείας ἔλλοχευε σέ τοῦτο
τό σχεδίασμα καί ὡς ποῖο βαθμὸ μπορούμε νά τῆ
μετρήσουμε ἀπό τῆ στιγμή πού δέν ἔχουμε μπροστά
μας τελειωμένο κείμενο. Διότι ἄν, γιά παράδειγμα,
ἀπ' τήν τελική μορφή ἐξαφανίζοταν, ἕστερα ἀπό τίς
ἐπεξεργασίες καί τόν φιλοσοφικό ἔλεγχο, ὁ στίχος

«καί νέος κοινωνίας πολύ καλής», αυτόμάτως ή κοινωνική προοπτική του ποιήματος θα άλλαζε ριζικά.

Παρά ταύτα, ο ήρωας του ποιήματος αυτού σάμπως να συγγενεύει με εκείνους τους ήρωες τους οποίους ο Καβάφης ειρωνεύεται ή και σαρκάζει ανηλεώς για την καλή κοινωνική τους τάξη, την πολλή έξυπνάδα (ή και κατασοσύνη). Γνωρίσματα, δηλαδή, που δέν τους επιτρέπουν να είναι «γνήσια του έρωτος παιδιά», γεγυμνωμένα δηλαδή από κάθε μορφή εξουσίας και κάθε τύπου υλικές ή θεωρητικές πανοπλίες. Αντιθέτως, την προγοιμακή κατάσταση της γνησιότητας ο Καβάφης τή συνδέει με τά «πτωχά παιδιά του λαού», ή όμορφιά των οποίων περιγράφεται ως αυθεντική φυσική όμορφιά (μιά όμορφιά με ήθικό περιεχόμενο), που δέν έχει καμιά σχέση με την «πορνική» όμορφιά ή και τή συνεπαγόμενη «φιλαυτία» του πλούσιου νέου. Ο τελευταίος μπορεί επίσης να είναι «πολύ όμορφος», όπως ο ήρωας του ποιήματος αυτού, είναι όμως έτσι κι αλλιώς «ζουρωμένος» από τίς αδικίες των άνομων «τόκων» και των άλλων παράνομων εξουσιών και ανήθικων ενεργειών της κοινωνικής του τάξης.

Επιστρέφουμε ξανά, από μιάν άλλη σκοπιά, στο σημείωμα του 1908 στο οποίο ο Καβάφης αντιπαραθέτει την άσπιλη όμορφιά των πτωχών νέων προς τό «φυσιολογικώς βρώμικο» των νέων των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Έχω ήδη σημειώσει, στην κατακλείδα του προηγούμενου μελετήματός μου, ότι τό σημείωμα αυτό «φωτίζει την έρωτική ποίηση του Καβάφη και από τή σκοπιά μιās πολιτικοκοινωνικά προωθημένης ταξικής όπτικής γωνίας» (*Μολυβδοκονδυλο-πελεκητής* 6 [1998/9], 53):

Μέ άρέσει και μέ συγκινεί ή έμορφιά του λαού, των πτωχών νέων. Δούλοι, εργάται, μικροϋπάλληλοι του έμπορίου, υπάλληλοι των μαγαζιών. Είναι ή άμοιδή, θαρρείς, για τές ύστερήσεις των. Η πολλή δουλειά και ή πολλή κίνησις τους κάμνουν λεπτά και συμμετρικά τά σώματα. Είναι σχεδόν πάντα λιγνοί. Τά πρόσωπά τους ή άσπρα όταν ή εργασία τους είναι μέσ σε μαγαζιά, ή ήλιοκαμένα όταν είναι έξω, έχουν ένα συμπαθητικό, ποιητικό, χρῶμα. Είναι μιá αντίθεσις στους πλούσιους νέους που είναι ή άρρωστιάρηδες και φυσιολογικώς βρώμικοι, ή με πάχητα και με λίγδες άπ' τά πολλά φαγιά, και τά πιστά, και τά παπλώματα: θαρρείς που στά πρησμένα ή στά ζουρωμένα μούτρα τους φανερώνεται ή άσχημία της κλεψιάς και της ληστείας, των κληρονομιών και των τόκων των.

(1908)

5. Μέ τό σημείωμα αυτό καθορίζεται με σαφήνεια και τό φιλοσοφικό πλαίσιο στο οποίο θα πρέπει να έγγραφεί τό τελευταίο από τά άτελή σχεδιάσματα που πρόκειται να σχολιάσω, με βάση τόν προβλημα-

τισμό που προσπάθησα να αναπτύξω σε τούτη τήν ανακοίνωση.

Πρόκειται για τό σχεδιάσμα «Συντροφιά από τέσσαρες», γραμμένο επίσης τό 1930. Τά θεματικά στοιχεία της «φυλακής», της «μαχαιριάς» και του «κλεμμένου χρήματος» οδηγούν στον ίδιο θεματικό κύκλο που άπασχολεί τόν Καβάφη στά άτελή ποιήματα «Η είδησις της έφημερίδος» και «Έγκλημα». Μόνο που εδώ είναι σαφές ότι έχουμε μιá γενναία θεματική εξέλιξη προς μιá κοινότητα απολύτως ίσων και ισότιμων συντρόφων, που έχουν κοινό ταμείο και που έχουν «σύστημά τους» να ξεχνούν τί δάνεισαν ο ένας στον άλλο. Βρισκόμαστε δηλαδή μπροστά στην πλήρη ανατροπή του τοκογλυφικού συστήματος που ο Καβάφης τόσο έντονα επέκρινε στο σημείωμα που μόλις είδαμε και στο οποίο στηρίζεται ή κοινωνική άνισότητα και ή άδικία που μεγαλώνει τό χάσμα ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις.

Ενώ τό χρέμα, τό δήθεν νόμιμο και έντιμο με βάση τό οργανωμένο σύστημα της τοκογλυφίας, «ζουρώνει» τά μούτρα και τίς ψυχές των πλούσιων νέων, τό παράνομο και στη συμβατική έννοια «άτιμο» χρέμα που κερδίζουν κλέβοντας και μαχαιρώνοντας (άν χρειαστεί) οι φτωχοί νέοι του ποιήματος «πλάθεται» άπ' τήν «Αγάπη» και γίνεται «στιλπνότατον», «άγνό» (θυμόμαστε εδώ υποχρεωτικά την «άσχημία της κλεψιάς και της ληστείας» στους «φυσιολογικώς βρώμικους πλούσιους νέους», άσχημία που όφείλεται στις «κληρονομίες» και στους «τόκους των»).

Άς προσεχθούν δύο ακόμη άξιοσημείωτα στοιχεία:

α) Η ομάδα των τεσσάρων νέων (σε κάποιες μορφές πρόκειται για πέντε) δέν άποτελεί ομάδα περιθωριακών άνεργων (λ.χ. πλούσιων και κακομαθημένων νέων που κλέβουν στο πλαίσιο μιās παρακματικής νοοτροπίας). Αντιθέτως, οι ήρωες του ποιήματος προσδιορίζονται ως φτωχοί νέοι, προερχόμενοι από την εργατική τάξη, οι όποιοι κλέβουν για να καλυτερεύσουν τίς συνθήκες της ζωής τους. Νά δημιουργήσουν, δηλαδή, τους ελάχιστους εκείνους όρους, που ή κοινωνία τους άρνείται, για μιάν καλαίσθητη ζωή, γεμάτη και γι' αυτούς από δυνατότητες για ώραία ρούχα, έρωτικές έξορμήσεις κλπ. Οι δύο, μάλιστα, από τους νέους του ποιήματος προσδιορίζονται ευθέως ως «εργάτες μαραγκοί», επομένως προέρχονται από την εργατική τάξη, ή όποία έμφανίζεται θετικά και σε ποιήματα του κανόνα. Θυμίζω εδώ τό «Μιά νύχτα», καθώς και τό σημείωμα του 1908: «δούλοι, εργάται, μικροϋπάλληλοι του έμπορίου, υπάλληλοι των μαγαζιών».

β) Τή λέξη «Αγάπη» ο ποιητής τήν έγραψε με κεφαλαίο, όπως άλλου έχει γράψει με κεφαλαίο τή λέξη «Τέχνη». Αυτό γίνεται υποθέτω για δύο λόγους. Άπ' ενός, για να υπογραμμίσει ότι εδώ δέν άναφέρεται στη στενότερη έννοια του έρωτα, αλλά στην πλατύτερη έννοια της άγάπης (σε κάτι δηλαδή που δέν άφορᾷ άπλῶς ένα ζευγάρι έραστών, αλλά ένα ήθικό

σύστημα πού ἀφορᾷ περισσότερα ἄτομα, ἄς ποῦμε μιά κοινότητα ἀνθρώπων» ἀφ' ἑτέρου, ὅτι μέ «Ἀγάπη» ὑπονοεῖ μίαν ἔννοια μέ εἰδικό περιεχόμενο μέσα στήν ποίησή του πού θά πρέπει νά ἰδωθεῖ σέ ὅλες τῆς τῆς διαστάσεις.

Ἔτσι, λοιπόν, κοιτάζοντας προσεχτικότερα τῆς διαφορετικές φάσεις ἐπεξεργασίας τοῦ σχεδίασματος, θά πρέπει νά προσέξουμε, ἀφ' ἑνός, τόν ἀναδιπλασιασμό τοῦ ἀρχικῶς μονοῦ ἐρωτικοῦ ζεύγους σέ «συντροφιά ἀπό τέσσαρες» καί, ἀφ' ἑτέρου, τόν πολλαπλασιασμό τῶν τεσσάρων σέ μιά κοινότητα «φίλων» πού ξαφνικά περιβάλλει τούς τέσσερις, μετατρέποντας τή συντροφιά σέ κοινότητα (ἢ καί σέ κοινωνία, θά μπορούσε νά πει κάποιος). Τέλος, αὐτή ἡ πορεία ἀπό τό ζεῦγος στή συντροφιά καί μετά στήν κοινότητα χαρακτηρίζεται ἀπό μιά σημαντική λέξη-κλειδί πού ἐμφανίζεται στόν τελευταῖο στίχο τῆς τελικῆς μορφῆς τοῦ σχεδίασματος καί ρίχνει σέ ὅλα τὰ προηγούμενα ἕναν ἰσχυρό φιλοσοφικό φωτισμό. Πρόκειται γιά τή λέξη «σύστημα», ἡ ὁποία προβάλλει μίαν ἠθική διάσταση πού κατοχυρώνει τή συγκεκριμένη «ἠθική» διαχείριση τοῦ «ἄτιμου» χρήματος, ἀφοῦ γίνεται διαδοχικά: ἀπό ἰδιωτικό, «κοινό» ἀπό αὐτοσκοπός, μηχανισμός οἰκονομικῆς ἰσότητας (σχεδόν μέ ὄρους σοσιαλιστικῆς κολεκτίβας) ἀπό φιλαργυρία, γενναϊότητα καί ἀφιλοκερδῆς ἀλληλοθήθεια.

Τόν κύριο μάλιστα ρόλο σέ αὐτή τή νεότερη διαχείριση τοῦ κοινῶν χρήματος δέν τόν παίξει ἡ μνήμη, μιά εἰδική λειτουργία τῆς μνήμης πού ὅλο μετρά καί λογαριάζει κρατώντας σημειώσεις καί τεφτέρια (ἐδῶ ἔχουμε εὐθέως παραπομπή στοὺς μηχανισμούς τῆς τοκογλυφίας καί τῆς φιλαργυρίας) ἀλλά τόν παίξει ἡ ἐσκεμμένη λήθη. Ἔτσι, ἀντί τό χρήμα νά μετατρέπεται σέ μηχανισμό ἐξουσίας πού καταδυναστεύει καί δηλητηριάζει τῆς ζωές τῶν ἀνθρώπων, ἐλέγχοντας ἀκόμη καί τό ὑπέρτατο ἀγαθό τοῦ ἔρωτα καί τῆς ἡδονῆς, ἀλλά καθώς εἶδαμε καί τῆς Ἀγάπης (μέ κεφαλαῖο γράμμα), γίνεται κοινό ἀγαθό πού εὐκολύνει καί ὁμορφαίνει τή ζωή, κάνοντάς την πιό ἀνθρώπινη, πιό καλαίσθητη καί πιό ἐρωτική.

Τό χρήμα τό κερδίζουν
ἐνίοτε μέ τόν φόβο
μὴν πᾶνε φυλακή.
μιά δύναμη ἔχει πού
τό παίρνει καί τό πλάθει

βέβαια ὄχι τιμημένα,
μὴν φᾶνε μαχαιριά,
Μά ἔλα πού ἡ Ἀγάπη
το ἀκάθαρτό τους χρήμα
στιλπνότατον, ἀγνό.

Τό χρήμα δέν τό θέλει
δικό του, ἰδιοτελῶς
φιλάργυρα, χονδρά
ἀν φέρνει ὁ ἕνας λίγα
Τό χρήμα τους κοινό
εἶναι καλοντυμένοι,
νά κάνουν τήν ζωή τους
σέ τέτοια ὠραία παιδιὰ
κ' ἔπειτα, σύστημά τους,

κανεῖς ἀπό αὐτοὺς
κανεῖς τους δέν μετράει
ποτέ δέν σημειώνουν
ὁ ἄλλος πιό πολλά.
τό ἔχουνε γιά να
για νάχουν νά ξεδιάζουν,
καλαίσθητη, ὡς ἀρμόζει
για νά βοηθοῦν τούς φίλους,
τί δῶσαν νά ξεχνοῦν.

(1930, Ἄτ. 289, «Συντροφιά ἀπό τέσσαρες», στ. 11-24)

Μέ τήν ἀνάγνωση τῶν τελευταίων 14 στίχων καί μέ τῆς παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν, θά συμφωνήσουμε πιστεύω ὅτι τό κλειδί γιά τήν κατανόηση τῆς κοσμοθεωρίας πού ὑπόκειται στό σχεδίασμα τό ἀποτελεῖ ἡ λέξη «σύστημα». Πρόκειται γιά μιά λέξη πού ἐμφανίζεται ἄλλες δύο φορές στά ποιήματα τοῦ κανόνα, σέ συμφραζόμενα οὐτάτου πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ σαρκασμοῦ ὡς πρὸς τὰ παιχνίδια πού ἀφοροῦν ψευδοφιλοσοφικά «συστήματα» σχετιζόμενα μέ τή θρησκεία καί τήν πολιτική:

Οἱ φίλοι του δέν ἦσαν Χριστιανοί
αὐτό ἦταν θετικόν. Μά δέν μπορούσαν κιάλας
νά παίζουν σάν καί αὐτόνα (τόν Χριστιανομαθη-
μένο)

μέ σύστημα καινούριας ἐκκλησίας,
ἀστεῖον καί στήν σύλληψι καί στήν ἐφαρμογή.
(1939, Β 35, «Ὁ Ἰουλιανός, ὄρων ὀλιγωρία», στ. 7-11)

Σ' ὅτι δουλειά μέ βάλλουν θά πασχίσω
νά εἶμαι στήν χώρα ὀφέλιμος. Αὐτή εἶν' ἡ πρό-
θεσίς μου.

Ἄν πάλι μ' ἐμποδίσουνε μέ τὰ συστήματά τους—
τούς ξέρομε τούς προκομμένους: νά τὰ λέμε τώρα,
ἂν μ' ἐμποδίσουνε, τί φταῖω ἐγώ.

(1930, Β 85, «Ἄς φρόντιζαν», στ. 18-22)

Ἐδῶ ὅμως εἶναι προφανές ὅτι ἀνοίγει ἕνα μεγάλο κεφάλαιο πού ἀφορᾷ τόν γενικότερο φιλοσοφικό στοχασμό τοῦ κοινωνικοῦ Καβάφη. Χρειαζόμεστε νομίζω μιά μεθοδική μελέτη γιά τό «σύστημα» ὀργάνωσης μιᾶς κοινωνίας ὅπου ὁ ρόλος τοῦ χρήματος καί τῆς ἡδονῆς θά τεθοῦν σέ ἠθικότερες βάσεις, καθώς φαίνεται νά τό προτείνει ὁ Καβάφης στίς μελλούμενες γενεές ἡ ἔστω νά τό ὑπαινίσσεται ὡς δυνατότητα διεξόδου ἀπό ἕνα σύστημα «ἄθλιων κοινωνικῶν νόμων». Νόμων πού δυσκολεύουν τή ζωή (βέβαια ὄχι ὅλων, ἀλλά μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς τάξης) δεσμεύουν τήν ἐκφραση (ὄχι ὅλων, ἀλλά ἐκείνων πού εἶναι «καμωμένοι» ὅπως ὁ Καβάφης) καί ἐμποδίζουν τήν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου (ὄχι καί πάλι ὅλων, ἀλλά ἐκείνων πού δέν εἶναι φορεῖς ἐξουσίας ἢ ἔχουν τήν ἔννοια τῶν φορέων τῆς ἐξουσίας).

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, πιστεύω ὅτι ἡ μελέτη τῆς φιλοσοφικῆς βάσης τῆς ποιητικῆς ἠθικῆς τοῦ Καβάφη δέν θά πρέπει νά περιοριστεῖ στό πλαίσιο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Αἰσθητισμοῦ ἢ γενικότερα τῆς ἡδονιστικῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἔχει γίνει ἕως σιγμῆς οὔτε νά περιοριστεῖ στή συνάφεια μέ τῆς σύγχρονες τήν ἐποχή τοῦ Καβάφη τάσεις γιά μιά μποέμικη (ἢ καί ἀπουάνικη) ζωή, στηρισμένη στήν ἀλητεία καί τήν περιπλάνηση.

Ἡ ἐπαναστατική ροπή καί ἡ σαφέστατα ἀντικομφορμιστική καί ἀντιεξουσιαστική φιλοσοφία τοῦ Καβάφη, ὅπως αὐτή πιστοποιεῖται ἀπό τήν ἐξέταση τοῦ δίδυμου ζεύγους «Ἔρωσ καί Ἐξουσία» στήν ποίησή

του, συνδέεται θαρρῶ καί μ' ἕναν προβληματισμό γύρω ἀπό τίς ταξικές διακρίσεις καί τήν κοινωνική ἀδικία. Θά μπορούσαμε ἀκόμη ν' ἀποτολμήσουμε τόν ἀναχρονισμό καί νά ποῦμε ὅτι ὁ Καβάφης προοιωνίζεται ὡς μιὰ κάποια λύση τήν κοινοδιακή ζωή πού στή δεκαετία τοῦ '60 ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν νέων, ἰδίως μέ τό κίνημα τῶν χίπς, ἔστω καί ἂν ἔμελλε νά παραμείνει ἕνα περιθωριακό κίνημα (ἴσως γιατί δέν προερχόταν ἀπό τά παιδιά τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὅπως οἱ ἥρωες τῶν ποιημάτων τοῦ Καβάφη, ἀλλά κατὰ κανόνα ἀπό παρηκμασμένους νέους τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων).

Ἄνάμεσα στήν ὑποκριτική ζωή στά «σπίτια τῶν τι-

μίων οἰκογενειῶν» καί στή δύσκολη, γεμάτη κινδύνους, γεύση μέρους τῆς ἀληθινῆς εὐτυχίας στά «λίαν εἰδικά σπίτια τῆς διαφθορᾶς» ἢ στά ἀγορασμένα δωμάτια σέ μισο-ξενοδοχεῖα, μισό-πορνεῖα, ὁ Καβάφης σάμπως νά ἀναζητεῖ ἀνθρωπινότερες συνθήκες (καί ἠθικότερες λύσεις) γιά τόν ἐλεύθερο ἠδονικό καί κοινωνικά δικαιότερο καί ἐπομένως ἠθικότερο ἀνθρώπινο βίο. Συνθήκες πού νά ὀδηγήσουν στήν πραγματική ἐλευθέρωση ἀπό τά δεσμά τῆς παλαιᾶς ἠθικῆς. Αὐτῆς πού τήν ὀνόμασε «ψευδοθητική», ἀφοῦ στηριζόταν στήν ὑποκρισία, τήν ταξική διαίρεση καί τήν κοινωνική ἀδικία.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- **ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΡΒΕΡΗΣ**, *Σωσίδια λέμβος*, δοκίμια, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ. 214.

«Αδιόρατα ψυχρός, γνήσια μόνος», γράφει ο Γιάννης Βαρβέρης αναφερόμενος στον Νίκο-Αλέξη Αολάνογλου, δίνοντας έτσι μία καλή ευκαιρία για να πιάσει κανείς τό νήμα τό οποίο διαπερνά τά έν σειρά καί παρατάξει κριτικά κείμενα πού συνθέτουν τόν τόμο. Τό αίσθημα τής αποχώρησης προβάλλει γοητευτικό, ανακαλεί τήν σιγουριά αλλά καί τήν απaráμλλη αίσθηση ματαιότητας τού εϋπατρίδη, ό λόγος είναι λόγιος δηλαδή καλλιεργημένος, μέ έγγενη καί κατακτημένη τήν απλότητα καί τή σαφήνεια, δέν περιφέρει τίς χάρες του, δέν υπόσχεται άνομολόγητες κρυφές χαρές για άνικανοποίητους έραστές τού ίσχυρισμού. Άν ή έπάρκεια θεβαιώνεται όχι στίς καλές αλλά στίς δύσκολες στιγμές, εκεί όπου ή κριτική εκτίμηση άστοχει καί επί τού προκειμένου μιλώντας για τόν Στόχο τού Άναγνωστάκη, οι τρόποι καί τά έρείσματα τού κειμένου μάς θεβαιώνουν για τήν ύπαρξή της, άφού παραμένουν ίσχυρά καί ενδιαφέροντα. Τά κείμενα τού τόμου άφορούν ποιητές καί πεζογράφους, τό θέατρο καί τήν κριτική (του), τήν πλατεία Όμοιοίας καί τήν όδό Γεραίου των παιδικών χρόνων, πρόσωπα σημαντικά καί σκέψεις πρωτότυπες, όριοθετούν μία είκοσιπενταετή διαδρομή, φωτίζουν τή στάση ενός πνευματικού ανθρώπου. Τό αρχιπέλαγος των ευαισθησιών καί των προτιμήσεων τού Γιάννη Βαρβέρη προκαλεί τή σύγκριση μέ τίς άγνες καί φυσικά «στέρες» εκτάσεις πού όλο καί πιό συχνά μάς περιβάλλουν, αλλά καί ειρωνεύεται, μέ μία «αδιόρατη ψυχρότητα», τά θορυβώδη «ύπερηχητικά» πού, περιδιαβαίνοντας άγχωτικά, ξεδεύουν, εις μάτην, κάθε ύφολογικό απόθεμα.

Η κριτική καί ή μετάφραση αποτελούν παράπλευρες δραστηριότητες τού Βαρβέρη, οι όποιες καί τόν έχουν κάνει ευρύτερα γνωστό, πολύ περισσότερο άπ' ότι ή κύρια ιδιότητά του, πού είναι αυτή τού ποιητή. Άν όμως δοϋμε τά δοκίμιά του άπλά ως «κείμενα», θά διαπιστώσουμε πώς όφείλουν πολλά στήν άσκηση τής ποιητικής τέχνης, άφού ή γραφειοκρατική καθαρεύουσα, πού άποτελεί τό γλωσσικό του όργανο, γίνεται τό «ύποκείμενο» πάνω στό όποιο ένοφθαλμίζονται καί βλασταίνουν ειδη πολλά, δίνοντας άνθη καί καρπούς. Η ρήση τού Τέλλου Άγρα, πώς ή μορφή άποτελεί τήν εφαρμοσμένη ήθική τού καλλιτέχνη, βρίσκει έδώ μία καλή εφαρμογή. Άπό τήν καθαρεύουσα κερδίζει μία κάποια ψυχρότητα

καί τά άνεπαίσθητα ρίγη πού προκαλεί. Μέσω αυτής ύπάγει τή ζωτικότητα τού λόγου στήν έπισημότητα τού ήχου του, υποβάλλοντας έτσι τό σεβασμό καί ένα δέος πρός τήν κριτική πράξη. Έξασφαλίζει ίσονομία για τό ταπεινό καί τό μεγάλο, ίσηγορία για τό προσωπικό καί τό δημόσιο, σωστούς φωτισμούς για τά έσωτερικά τού λογοτεχνικού μικρόκοσμου καί τίς έμπλοκές του μέ τόν κοινωνικό χώρο. Καθιστά όξύτερους τούς διάσπαρτους ύπαινεγμούς, οι όποιοι διαπερνούν τό κειμενικό πλαίσιο καί τό τυπωμένο χαρτί, καταλείποντας σκέψεις καί εικόνες πού συνεχίζουν να λειτουργούν μετά τήν άνάγνωση καί έξω άπ' τό βιβλίο.

Ο Βαρβέρης δέν «άνοίγει» ούτε «κλείνει» θέματα, δέν έξαντλεί πρόσωπα καί έργα, αυτά προϋπάρχουν καί συνεχίζουν τή διαδρομή τους, ό Βαρβέρης τά συναντά, καρπός τής συνάντησης τό βιβλίο, σωσίδια λέμβος για στιγμιότυπα καί συμβάντα. -Άρκετά μίλησα/ ό,τι έπρεπε/ ό,τι μπορούσα/ τό είπα./ Κι ό,τι είπα/ ό,τι ψιθύρισα/ δέν ήτανε παρά/ ό φλοίσβος/ ή ή βροχή// αλλά ό φλοίσβος/ ή ή βροχή/ καθώς χτυπούσαν/ πάνω μου.

- **ΜΑΓΚΝΟΥΣ ΜΙΛΣ**, *Τό μάντρωμα των ζώων*, μτφρ. Άθηνά Δημητριάδου, πρόλογος Άρης Μπερλής, εκδόσεις Scripta, Αθήνα 1999, σ. 224.

Ένα συναρπαστικό σύγχρονο μυθιστόρημα, τό όποιο μπορεί να χαρακτηριστεί ύποδειγματικό. Πολλές οι άντιστοιχίες του μέ τήν ταινία *Τό μίσος*, πού τόσο συζητήθηκε προ τετραετίας, όσον άφορā στήν λιτότητα τού ύφους, τήν απογύμνωση τού θεματικού ύλικού, τήν τραχύτητα τής άφηγηματικής δομής.

Άν όμως στή ταινία ή ροή ήταν φοβερά γρήγορη, φωτίζοντας καί αναδεικνύοντας έτσι τήν τελματωμένη ζωή, έδώ τό τέλμα κυριαρχεί άπολύτως, άπορροφά κάθε ροή, οι νέοι τού βιβλίου δέν είναι άποξενωμένα παιδιά τού Παρισιοϋ, αλλά Σκωτσέζοι έφηβοι πού ζούν τήν άκίνησία τής ύπαιθρου, νιώθουν ξένοι μέ τούς Άγγλους, τήν κοινωνία, τήν οικογένειά τους, τόν έρωτα.

Δύο νέοι λοιπόν, σάν τά δικά μας παιδιά πού έγκαταλείπουν ή καί τελειώνουν τό Λύκειο, πιθανόν μετέξισταστοί τής Β' Λυκείου όπως παρατηρεί στόν πρόλογο ό Άρης Μπερλής, παιδιά χωρίς παρόν καί μέλλον, πού δέν θά τούς πείραζε αν συνέχιζαν, σε όλη τους τή ζωή, να φτιάχνουν περιφωτίξεις σε λιβάδια, φτάνει αυτό να τούς έξασφάλιζε τή βραδινή

μπύρα, ένα δερμάτινο μπουφάν και ένα ζευγάρι καουμπούκια μπότες για την «έξοδο». Παιδιά που άδιαφορούν για την οποία τεχνολογική εξέλιξη, που ένστικτωδώς και μόνο την αντιμετώπιζουν έχθρικά, αγνοώντας όμως το σχετικό κίνημα των Λουδιστών, για το οποίο τους κάνει λόγο ο Άγγλος επιστάτης και συν-εργάτης τους. Άν όμως οι Λουδιστές βιοτέχνες στον 19ο αιώνα κατέστρεφαν τις καινούριες μηχανές, οι σημερινοί χειρώναντες άδιαφορούν και για τα στοιχειώδη εργαλεία της δουλειάς τους, δηλαδή για την βαρεία με την οποία μπήγουν τους πασσάλους στο χώμα, για το βίντζι που τεντώνει το σύρμα των περιφράξεων, για το μπουφάν που κίττει και δέν τους προστατεύει από τη βροχή, με αποτέλεσμα να το αντικαθιστούν, κατά τη διάρκεια της δουλειάς, με τη σακούλα του λιπάσματος, για το άθλιο και βρωμερό τροχόσπιτο στο οποίο κοιμάται το τριμελές συνεργείο όταν εργάζεται εκτός έδρας. Κάθε φορά, ή μέρα τους τελειώνει και καταλήγει στη μιζέρια των πάμπ, που όλες μοιάζουν μεταξύ τους, με τους ίδιους πάντα πελάτες και κυρίως με πανομοιότυπες συνθήκες, όπου αλλάζει μόνο ο αριθμός των ποτηριών μπύρας, ανάλογα με τη μέρα της εβδομάδας και τα χρήματα που υπάρχουν στην τσέπη.

Ταυτόχρονα, υπάρχει και η αλληγορική διάσταση του μυθιστορήματος, όπου το ύφος και η θεματική του συναντούν την εύρισκόμενη χαμηλά στον αξιολογικό πίνακα των υπο-ειδών αλληγορία. Αυτή η άρμονική σύνθεση συνιστά την κορύφωση του μυθιστορήματος, που αφηγηματικά συντελείται στην τελευταία του φράση, μιάς και μόνο δι' αυτής κάποια τυχαία ενδιάμεσα συμβάντα φωτίζονται, εντάσσονται και υποστηρίζουν τον (και) αλληγορικό του χαρακτήρα. Από αυτή την άποψη, το εξαιρετικό προλογικό κείμενο του Άρη Μπερλή θα έπρεπε να έπεται και όχι να προηγείται, αφού έτσι καταστρέφεται η αριστοτεχνική εισαγωγή της αλληγορικής διάστασης. Μήπως όμως και οι όποιες βιβλιοπαρουσιάσεις θα έπρεπε να δείξουν τον ανάλογο σεβασμό στο βιβλίο και να μην πούν τίποτα περί αλληγορίας; Κατ' αρχήν ναι, αν και είμαι σίγουρος πώς οι ιδανικοί αναγνώστες του δεν διαβάζουν βιβλιοπαρουσιάσεις, ενώ οι συνήθεις αναγνώστες μόνο έτσι θα το διάβαζαν, βοηθούσης και της τυπωμένης στο εξώφυλλο πληροφορίας πώς το βιβλίο ήταν υποψήφιο για βραβείο Booker το 1998 ή της περιέργειας για τον ναϊφ συγγραφέα, πρώην εργάτη περιφράξεων, οδηγό τρακτέρ και λεωφορείων και νυν κηπουρό. Νομίζω, όμως, πώς αυτή η κατηγορία αναγνωστών είναι δύσκολο να εισπράξει χωρίς διαμεσολαβήσεις το σκληρό ρεαλισμό του, γιατί εάν οι πέριξ της πλατείας Ομονοίας χώροι, εθνότητες και «φυλές» είναι εύκολα προσβάσιμες και η δυστυχία τους «αξιοποιημένη», ή μιζέρια του Άσπρόπυργου ή της επαρχίας πέφτουν, από κάθε άποψη, πολύ μα-

κριά, τόσο πού η «αλήθεια» τους μόνο ως αυτούπονομευόμενη μανιέρα θά μπορούσε να καταστεί θελκτική. Η δέ συνήθως διαστική βιβλιοπαρουσίαση μπορεί να διαβεβαιώνει πώς «κάποιες δεκαετίες πίσω ένας κριτικός της μαρξιστικής σχολής θά γινόταν εξαλλος με το βιβλίο αυτό» (*Η Καθημερινή*, 13-2-2000), αλλά δέν νομίζω πώς μπορεί να υπάρξει ρεαλιστικότερη, δηλαδή ατυχέστερη, προσέγγιση της αλληγορικής δύναμης του μυθιστορήματος, από αυτή που, παρά τις προθέσεις της, ανακαλεί ένθουσιωδώς μιά αφελή πρωτομαρξιστική, ταυτίζοντας τα περιφραγμένα μισχάρια και πρόβια με τις καταπιεσμένες μάξες που οδηγούνται στο σφαγείο, από εκεί στο έργοστάσιο αλλαντικών, γίνονται λουκάνικα του σχολικού συσσιτίου και ή ανακύκλωση καλά κρατεί.

Τό βιβλίο καταφέρνει και ξεχωρίζει, όχι γιατί ακολουθεί την θορυβώδη τάση της «αντιολοκληρωτικής πεζογραφίας», που τόσες δάφνες έδρεψε εντός του ψυχροπολεμικού σκηνικού, αλλά γιατί ή τεκμαιρόμενη συγγραφική ώριμότητα του πρωτοεμφανιζόμενου Μάγκνους Μίλς, αποτέλεσμα άσκημένου λογοτεχνικού και πολιτικού αισθητηρίου, του επιτρέπει να παρουσιάζει μιά άψογη και ποικιλότερη κίνηση στην όλισθηρή πίστα της αλληγορίας, μά και να ξεφεύγει από τά βαλτόνερα του διδακτισμού. Η ώριμότητα του ρεαλισμού του λειτουργεί και μετά την αλληγορική κορύφωση μή επιτρέποντας την ανώδυνη εκτόνωση, αλλά, αντίθετα, κατοχυρώνει τόν διττό χαρακτήρα της αφήγησης.

- ΔΕΛΤΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑΣ, εξαμηνιαία έκδοση του Παιδαγωγικού Ίνστιτούτου, τ.χ. 15, Δεκέμβριος 1999, σ. 64.

Μπορεί κάποιος να καταλογίζει μύρια όσα στο Παιδαγωγικό Ίνστιτούτο, και δικαίως, αλλά τό Δελτίο που εκδίδει δυό φορές τό χρόνο πρέπει να επαινεθεί. Λιτό και σεμνό, διευκολύνει τόν εκπαιδευτικό και τόν μελετητή, που είναι πρακτικώς αδύνατο να παρακολουθούν όλα τά έντυπα, χαρίζει στον άρθρογράφο και τόν συγγραφέα μιά ελάχιστη αναγνώριση του μόχθου του, δημιουργεί ένα τυπικό πλαίσιο αναφοράς για όσα λέγονται και γράφονται για την εκπαίδευση και τά θέματά της. Έλλειψεις βέβαια έχει, αλλά αυτές διορθώνονται με καλή πρόθεση και περισσότερες σελίδες.

Κώστας Βούλαρης

- ΚΑΛΟ ΑΡΜΕΝΙΣΜΑ.

Ένα νέο περιοδικό ανοίγει τά χαρτιά-πανιά του

στή βαθιά θάλασσα τῆς ἀναγνωστικῆς ἀβεβαιότητος. Γαλλόφωνο ἀλλά μέ θέματα πού ἀφοροῦν στήν πλειονότητά τους τήν ἑλληνική λογοτεχνία. Ἕνα ἐσπέριο παράθυρο. Καί τό ὄνομα αὐτοῦ DESMOS / δεσμός / μέ προφανή τά σημαινόμενα. Καθελκύστη στήν ἀριστερή ὄχθη τοῦ Σηκουάνα... Ναυπηγός καί καπετάνιος του ἕνας μανιάτης τῆς διασποράς, ὁ Γιάννης Μαυροειδάκος, πού χρόνια ἔχει ἀράξει στήν πόλη τοῦ φωτός, χωρίς ὡστόσο νά ἔχει διακόψει τούς ἐσωτερικούς δεσμούς, τουναντίον μάλιστα νοσταλγώντας πάντα μίαν ἄλλη Ἑλλάδα τοῦ πάνω κόσμου. Ἕνας ἄμισθος πρέσβυς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, θέση πού τήν πληρώνει κι ἀπό τό ὑπέρημα τῆς τσέπης του... Τοῦ εὐχόμεστε λοιπόν καλά ταξίδια, νά πολλαπλασιάσει τούς δεσμούς καί νά μήν γευθεῖ τήν ἀλμύρα τῆς ἀγονίας γραμμῆς πού στεγνώνει τίς ψυχές τῶσων ἐραστῶν τῆς λογοτεχνίας. Νά σημειώσουμε πληροφορικῶς ὅτι ὁ Δεσμός ἐλλειμενίζεται καί στά καθ' ἡμᾶς (στήν Ἑστία, στόν Κάουφμανν, κ.α.).

Τό πρῶτο τεῦχος φιλοξενεῖ ἕνα ἀφιέρωμα στόν Ἄρη Φακίνο, ὅπου μεταξύ ἄλλων γράφει ὁ Β. Βασιλικός καί ἄλλοι Ἕλληνες καί γάλλοι ἑλληνιστές. Περιέχει ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ μεταστάντος συγγραφέα. Ἐπίσης μιά ἀποκλειστική συνέντευξη γιά τό περιοδικό τοῦ Ζάκ Λάνγκ μέ κύριο θέμα «Τό βιβλίο στήν Εὐρώπη», ἐνῶ ὁ Φ. Δρακονταειδής παρουσιάζει τήν πρόσφατη ἐκδοτική κίνηση τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας. Στά περιεχόμενα διαβάζουμε σελίδες ἀπό τά ἡμερολόγια τοῦ Σεφέρη, Τήν ἀφιξή του στήν Κορυτσά, Τή μέρα του παζαριοῦ της καί γιά Τούς ξένους στήν Κορυτσά (1936), ἀριστερά τό κείμενο τοῦ Σεφέρη καί στή δεξιά σελίδα ἡ μετάφραση ἀπό Ε. Marie, ἐνῶ ὁ Μισέλ Βόλκοβιτς μεταφράζει ποιήματα τῶν Μ. Πρατικάκη καί Δήμητρας Χριστοδούλου. Καί ἐδῶ τά ποιήματα παρατίθενται καί στό πρωτότυπο. Μιά ἄλλη ὁμάδα βιογραφικῶν ἢ ταξιδιωτικῶν κειμένων ἀφοροῦν τῇ Μαγνησίᾳ (Α. Σαβίνιο, Ε. Ζάχος, κ.ά.). Ἀκολουθοῦν βιβλιοκρισίες γιά τήν μετάφραση τοῦ Καβάφη ἀπό τόν Ντομνίκ Γκραμόν στίς ἐκδόσεις Γκαλλιμάρ (ὑπό τόν τίτλο «Μιά Ἰλιάδα τῶν λησμονημένων»), γιά τήν *Καρδιά τῆς Μαργαρίτας* τοῦ Β. Ἀλεξάκη, γιά τήν μετάφραση τοῦ *Πάσχα στό χωριό* τοῦ Σουρούνη ἀπό τήν Α. Μολφέση καί τόν *Μακαβέττα* τοῦ Α. Δοξιάδη (μτφρ. Μπουτεφά), ἐκδ. Γκαλλιμάρ, καθώς καί μιά συλλογή διηγημάτων τοῦ Κων. Χατζόπουλου (ἀπό ὁμάδα μεταφραστῶν) ὅπως καί τό πρόσφατο βιβλίο τοῦ Πέτρου Μάρκαρη, *Ἐφημερίδα τῆς νύχτας*, μτφρ. τοῦ Π. Κομπερούζ. Ὅλα τά παραπάνω βιβλία εἶναι ἐκδόσεις τοῦ 1999. Παρουσία εὐπρόσωπη καί αἰσθητή. Τέλος ἡ ὅλη αἰσθητική τοῦ Δεσμοῦ ἀποπνέει σεβασμό πρὸς τόν δέκτη του.

Γιάννης Κουβαράς

● ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ

Δημήτρης Τσατσούλης, *Ἡ γλώσσα τῆς εἰκόνας. Σουρρεαλιστικά παίγνια καί κοινωνικοσημειωτικές ἀναγνώσεις. Μέ ἀφορμή τῆ φωτο-γραφία τοῦ Raul Ubac*, ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2000, σ. 425.

● ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

Περικλῆς Κοροβέσης, *Νοσταλγία τῆς μνήμης*, μυθιστόρημα, ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 204.

Ἀστέριος Ἀργυρίου, Κωνσταντῖνος Α. Δημάδης, Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου (ἐπιμ.), *Ὁ ἑλληνικός κόσμος ἀνάμεσα στήν Ἀνατολή καί τή Δύση, 1453-1981. Πρακτικά τοῦ Α' Εὐρωπαϊκοῦ συνεδρίου νεοελληνικῶν σπουδῶν, Βερολίνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998*, ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, τόμος Α' σ. 863.

Εὐγένιος Ἀρανίτης, *Ἱστορίες πού ἄρρεσαν σέ μερικούς ἀνθρώπους πού ξέρω*, Β' ἐκδοση, Νεφέλη, Ἀθήνα 1999, σ. 358.

Εὐγένιος Ἀρανίτης, *Σέ ποιόν ἀνήκει ἡ Κέρκυρα*, ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 1999, σ. 198.

Γαμοτράγουδα, Δημοτικά, δεύτερη ἐκδοση συμπληρωμένη, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2000, σ. 76.

Francis Ponge, *Ἡ φωνή τῶν πραγμάτων*, δίγλωσση ἐκδοση, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 1999, σ. 142.

Χριστόφορος Μηλιώνης, *Τά φαντάσματα τοῦ Γιόρκ*, διηγήματα, ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 1999, σ. 188.

Γιάννης Καισαρίδης, *Συναντήσεις καί ἐνοχές*, διηγήματα, ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 2000, σ. 166.

Δημήτρη Ν. Κεράνη, *Κατόπτρων Μύθοι*, ποιήματα, ἐκδόσεις Δαδῶνη, Ἀθήνα 1999, σ. 70.

Βαλεντίνη Λ., *Τά ποιήματα τῆς Βαλεντίνης Λ.*, ἐκδόσεις Ὀδός Πανός, Ἀθήνα 1999, σ. 48.

Γιάννης Στεφανίδης, *Τό ἐλιξήριο τοῦ ἔρωτα*, διηγήματα, ἐκδ. Σίγμα, Ἀθήνα 1999, σ. 126.

Μενέλαος Λουντέμης, *Ὁ Ἰθυσίας*, μυθιστόρημα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 288.

Μενέλαος Λουντέμης, *Ὀδός Ἀβύσσου. Ἀριθμός 0*, μυθιστόρημα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 480.

Μενέλαος Λουντέμης, *Ὁ Ἰκαρος*, μυθιστόρημα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 234.

Μενέλαος Λουντέμης, *Συννεμιάδα*, μυθιστόρημα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 214.

● ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Θεόφιλος Βέϊκος, *Ἀναλυτική Φιλοσοφία*, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2000, σ. 336.

Benjamin Konstant, *Περί ἐλευθερίας καί ἐλευθεριῶν*, εἰσαγωγή Πασχάλης Κιτρομηλίδης, πρόλογος-ἐπιμέ-

λεια Φιλήμων Παιονίδης, μτφρ. Έλένη Κόλλια, Τάσος Δαρβέρης, έκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 153.

Δ. Κατή, Μ. Κονδύλη, Κ. Νικηφορίδου (έπιμ.), *Γλώσσα και νόηση. Έπιστημονικές και φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, έκδ. Άλεξάνδρεια, Άθήνα 1999, σ. 252.

● ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Κίρα Κιτσοπανίδου, *Τό μάρκετινγκ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κινηματογράφου*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 2000, σ. 296.

● ΘΕΑΤΡΟ

Alfred Tomatis, *Τό αὐτί και ἡ φωνή*, μτφρ. Μαρία Παγουλάτου, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, σ. 311.

Βάλτερ Πούχνερ, *Ἡ πρόσληψη τῆς γαλλικῆς δραματουργίας στό νεοελληνικό θεάτρο (17ος-20ος αἰώνας). Μιά πρώτη σφαιρική προσέγγιση*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 221.

● ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ - ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Δημοσθένης Άγραφιώτης, *Πολιτιστικές ἀβεβαιότητες*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 311.

Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, *Πολιτισμός και ἔθνογραφία. Από τόν Έθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 528.

● ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Άλέξανδρος Ζαφείρης, Έλένη Ζαφείρη, Χρήστος Μ. Μουζακίτας, *Οἰκογενειακή θεραπεία. Θεωρία και πρακτικές ἐφαρμογές*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 256.

Φρόσω Μόττη - Στεφανίδη, *Άξιολογήσεις τῆς Νοημοσύνης παιδιῶν σχολικῆς ἡλικίας και ἐφήδων*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 320.

Paul Gilbert, *Ξεπερνώντας τήν κατάθλιψη*, μτφρ. Κ. Άγγελή - Γ. Εὔσταθίου, ἐπιμέλεια Δ. Μόνος, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 488.

Γιάννης Κατερέλος, *Θεωρία και πράξη στην ἐκπαιδευτική σχέση, Κοινωνικοψυχολογική δυναμική τῆς*

ἐκπαιδευτικῆς πρακτικῆς, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 198.

● ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΔΙΚΑΙΟ

Κώστας Σιφλάτης, *Δίκαιο και Δικαιοσύνη στην ἐποχή τῶν ὀρίων*, έκδ. Πόλις, Άθήνα 2000, σ. 300.

Κλεομένης Κουτσούκης, *Ἡ πολιτική ἀνάπτυξη. Εἰσαγωγή στην θεωρία, τίς μεθοδολογικές προσεγγίσεις και τήν ἐργαστηριακή ἔρευνα*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 412.

Σταῦρος Τογκάζος, *Παγκοσμιοποίηση και εὐρωπαϊκή ἔρευνα*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 144.

Μαίρη Μπόση, *Ζητήματα Άσφαλείας στην Νέα Τάξη Πραγμάτων*, πρόλογος Πάνος Πανούσης, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 396.

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Έλευθέριος Βενιζέλος. 12 Μελετήματα*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 276.

Γ.Β. Δερτιλής, *Παιδεία και Ἱστορία*, έκδ. Καστανιώτη, Άθήνα 1999, σ. 134.

N.G.C. Hammond, *Τό μακεδονικό κράτος. Γένεση, Θεσμοί και Ἱστορία*, μτφρ. Δ. Γκάσκος, Εὐαγ. Σακελλάριος, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 542.

● ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Robert. C. Heilbroner, *Οἱ φιλόσοφοι τοῦ οικονομικοῦ κόσμου*, μτφρ. Νίκος Λίγγρης, Βίκη Λίγγρη, Κλαίρη Παπαμιχαήλ, ἐπιμ. Θανάσης Μανιάτης, έκδ. Κριτική, Άθήνα 2000, σ. 478.

Άφροδίτη Κουτσουκάκη (εἰσ. - ἐπιμ.), *Εἰκόνες ἐγκλήματος*, έκδ. Πλέθρον, Άθήνα 1999, σ. 332.

Μιχάλης Ψωμίτης, *Κορπορατιστική διαμεσολάθηση και κοινωνικός ἔλεγχος*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1999, σ. 488.

Donald G. Krause, *Τό βιβλίο τῶν πέντε κύκλων για στελέχη ἐπιχειρήσεων*, μτφρ. Κατερίνα Γεωργαλλίδη, έκδ. Κριτική, Άθήνα 1999, σ. 188.

